

Олексій ТИМОЩУК

ДВІРЕЦЬКО - ПЕРЕГОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ:

Історія. Творці. Таємниці

Національна академія педагогічних наук України
Хмельницький обласний еколого-натуралістичний
центр учнівської молоді

ДВІРЕЦЬКО– ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ:

**Історія.
Творці.
Таємниці.**

Навчальний посібник

*Сподіваюсь, що ця збірка буде
цікава книга стане гарним джерелом
знаць про Українську Біблію
і славі минуле нашого рідного
краю. Вашенько Ядужа*

Хмельницький—2012

УДК
ББК
Т

РЕЦЕНЗЕНТИ:

БАЖЕНОВ Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук (УАІН), директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець–Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

ПУСТОВІТ Григорій Петрович, доктор педагогічних наук, професор, вчений секретар Відділення загальної педагогіки та філософії освіти Національної академії педагогічних наук України.

Протоієрей Олександр ЦІСАР, кандидат філософських наук, магістр богослов'я, настоятель церкви Св. Апостолів Петра і Павла. (м. Кам'янець–Подільський).

Книга видана за особистого сприяння голови Хмельницької обласної державної адміністрації Василя Степановича Ядухи.

Відповідальний за випуск Василь Климчук, директор Хмельницького ОЕНЦУМ.

Видрукувано за рекомендацією Національної академії педагогічних наук України (лист №2-7/323 від 23.09.2011 р.) та рішенням методичної ради Хмельницького обласного ЕНЦУМ (протокол № 97 від 15.02.2012 р.)

Двірецько–Пересопницьке Євангеліє: Історія. Творці. Таємниці. Навчальний посібник/ Тимощук О. — Хмельницький: Поліграфіст, 2012. — 120 с.

У навчальному посібнику «Двірецько–Пересопницьке Євангеліє: Історія. Творці. Таємниці», приуроченому до 455–річчя початку і 450–річчя закінчення роботи над Українською Першокнигою, на якій присягають новообрані президенти України, у популярній формі розповідається про історію її творення. Детально розглядаються всі відомості про творців та меценатів, ідеться про людей, котрі протягом століть докладали зусиль для її збереження, а то й порятунку. Аналізуються тут і таємниці та загадки, які й досі не розкриті дослідниками і з приводу яких існують тільки версії та здогади.

Книга розрахована на широке практичне використання вчителями, школярами, викладачами вузів, студентами, краєзнавцями та небайдужими людьми, котрі цікавляться історією України та шанують минувшину свого народу.

ISBN.....

© О.О. Тимощук, 2012.

15 серпня 2011 року виповнилося 455 років з дня початку творення у Свято-Троїцькому монастирі села Двірець (нині Ізяславський район Хмельницької області), а 29 серпня 2011 року 450 років з дня закінчення у Різдово-Богородицькому монастирі села Пересопиниці (нині Рівненський район Рівненської області) написання книги, на якій присягають президенти — Двірецько-Пересопницького Євангелія чи, як висловився доктор філософських наук Віталій Шевченко, «вкраїнськіше» — Євангелії. Про цю подію її творці — архімандрит Григорій та син сяноцького протопопа Михайло Васи́лівич — залишили запис на третьому аркуші книги «...А почалось єсть Писати Сіє Євангеліє рокою 1556-го. місяця августа 15. На день Оуспенія Присвятыя наша Богородица и Прісно Дівы Марїа».

То справжнє диво, що наша національна святиня вціліла у ті смутні і трагічні часи, які випали на долю українців у минулі століття. Воно ж бо — Двірецько-Пересопницьке Євангеліє — ніби осиковий кілок у шовіністичну антиукраїнську мовну тезу XIX століття — «не было, нет и быть не может», — яку недруги намагаються утвердити і в наш час. Ні, таки була, є і завжди буде! Бо маємо книгу, яка ще з XVI століття донесла до сьогодення дзвінке і соковите слово живої української мови, якою вже тоді велося Богослужіння. До прикладу, відправляти службу Боже іспанською мовою розпочали лише у 1969 році! На думку ж дослідника давньої української рукописної та друкованої книг Якіма Запаса, «елементи та ознаки української мови з'являються у X столітті. Але коли я вивчав Ізборник 1076 року, невеличку, скромно оздоблену книжечку, я сам здивувався, дізнавшись, якою мовою розмовляли у Києві в XI столітті. Мені здається, що не про вимову, а саме про українську мову ми маємо право говорити з XI століття». А «...мова — душа нації, його святиня, його найцінніший скарб... Мова — ознака національності народу», — писав Іван Огієнко. Не забуваймо про це і нині, бо ж маємо ще вдосталь і ворогів, і перевертнів. І гордімося — адже таки маємо чим.

І, мабуть, потрібно дослухатись до пропозиції кандидата філологічних наук Інни Петрівни Чепіги, котра свого часу висловила думку, що у вищих навчальних закладах України необхідно читати хоч би короткий спецкурс про Двірецько-Пересопницьке Євангеліє. У школах же Хмельниччини і Рівненщини варто розповідати про Першокнигу і дітям. Адже патріотизм розпочинається зі знання історії малої батьківщини. І гордоців за неї. А без патріотів у держави української немає майбутнього...

¹ НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО — найбільша бібліотека України, головний науково-інформаційний центр держави. Входить до числа десяти найбільших національних бібліотек світу. Заснована 2(15) серпня 1918 року як Національна бібліотека Української держави, з 1988 року носить ім'я В. І. Вернадського. Обсяг фондів — близько 15 мільйонів одиниць зберігання. Це унікальне зібрання джерел інформації, що включає книги, журнали, продовжувані видання, карти, ноти, образотворчі матеріали, рукописи, стародруки, газети, документи на нетрадиційних носіях інформації. Бібліотека має найповніше в державі зібрання пам'яток слов'янської писемності та рукописних книг, архіви і книжкові колекції видатних діячів української й світової науки та культури. Щорічно до фондів надходять 160–180 тис. документів (книг, журналів, газет тощо). Бібліотека комплектується всіма українськими виданнями, отримує примірник кожної дисертації, яка захищається на території України, веде міжнародний книгообмін з понад 1,5 тисячі наукових закладів і книгозбірень 80 країн світу. До бібліотеки, як депозитарію документів і матеріалів ООН в Україні, надсилаються публікації цієї організації та її спеціалізованих установ.

« А СВЯТИНЯ Ж У НАС ОДНА... »

ПЕРШОКНИГА: ЩОБ УЗЯТИ ЇЇ В РУКИ...

Для звичайної, смертної людини чотири з половиною століття — то більше, ніж вічність. Для української історії чотири з половиною століття — то вічність в квадраті. Бо ж стільки спресовано у ті сторіччя подій всіяких, бід і втрат, стільки пролито крові українців, понищено наших культурних пам'яток, що й для всього людства із запасом вистачило б. А випали вони на долю одного-однісінького народу, часточкою якого є кожен з нас — нині на цій землі суціль.

За таких бурхливих і трагічних чотиреста п'ятдесят років, здається, не мало б залишитися ні-чо-гі-сінь-ко, окрім вічного кам'яного спокою. Але ж ні! Звідти, з того сивого далеліття, б'є живе джерело нашої невмирущості. І ймення тому джерелу — Українська Першокнига — Двірецько-Пересопницьке Євангеліє... Саме до цього джерела в Інститут рукопису Національної наукової бібліотеки України імені В. І. Вернадського¹ слід вирушати, аби ознайомитися з нашою національною святинею.

...Тиша, що тут панує, після гамірних київських вулиць, здається особливою. Особливе і ставлення до відвідувачів: охоронець, хоч і ввічливо, але наполегливо вимагає перепустки у всіх, навіть у постійних відвідувачів. Ті невдоволено ремствують, але перепустки показують. Нарешті прискіпливий погляд охоронця добрішає і до мене. Одержавши дозвіл, рушаю до читального залу.

Завідуюча відділом джерелознавства Наталія Зубкова запрошує до однієї із кімнат, де на столі уже лежить знайома за фотознімками та кадрами телерепортажів з церемоній присяги президентів книга. Кладу руку на палітурку і відчуваю, як зникає хвилювання, що не знати й чого бентежило душу. Ще не знаючи про мій внутрішній стан (про це я розповів пізніше), старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії Людмила Анатоліївна Гнатенко² каже, що ця книга особлива, — вона має дуже сильну позитивну енергетику, яка незбагненним чином впливає на самопочуття людей.

— Можна погортати? — звертаюсь до Наталії Михайлівни.

— Звичайно, — відповідає вона. І тут же застерігає. — Але — обережно.

Відкриваю верхню кришку обкладинки з потемнілої від часу дубової дощечки, обтягнутої полотном з грубих ниток (все, що залишилося від зеленого оксамиту), і на якусь мить зупиняю погляд на першому аркуші. Справжній старовинний пергамент³ доводиться бачити вперше, а тому ловлю себе на думці, що за інших обставин, мабуть, від паперу його й не відрізняв би — настільки майстерно давні майстри обробили шкуру теляти чи ягняти. Щоправда, якість пергаменту дещо різниться: з 22 до 74 аркуша — білий тонкий, дуже високої якості, а всі інші — жовтуваті і цупкі. Листи, на яких написано Євангеліє від Матвія, хвилясті. Видно, деякий час рукопис не мав оправи і захистом слугував лише форзац — дуже затертий, забруднений і заплямований. Від надмірної вологості пергамент і побрижився. Є водяні плями і на початку, і в кінці рукопису — тому вицвіло чорнило на деяких аркушах першої половини тексту Євангелія від Марка, а де-не-де й інших текстів Святого Письма.

— А як у вас зберігаються рукописи взагалі і Двірецько-Пересопницьке Євангеліє зокрема? — запитую Людмилу Гнатенко. — Витримується якась спеціальна температура і вологість, чи забезпечуються якісь інші особливі умови?

— Ні, ніяких особливих умов ми не створюємо, — відповідає Людмила Анатоліївна. — Манускрипти⁴ досить добре зберігаються при звичайній температурі і звичайній вологості. Інша справа, що намагаємось уберегти пам'ятку

² **ЛЮДМИЛА ГНАТЕНКО** — кандидат філологічних наук (1997), старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, член Асоціації архівістів України, Асоціації бібліотекарів України.

³ **ПЕРГАМЕНТ** (нім. pergament, від грец. — Пергам, місто в Малій Азії, де з II століття до н.е. широко виготовлявся пергамент) — матеріал для письма з недубленої шкури тварин (до винаходу паперу), а також давній рукопис на такому ж матеріалі.

*Виготовлення пергаменту.
Мал. XVI ст.*

⁴ **МАНУСКРИПТ** (від лат. manus — рука і scribo — пишу, український синонім — рукопис) — давній чи середньовічний рукописний звиток, кодекс, книга чи окремі незшиті листи.

⁵ **ГЕНРИХ VIII ТЮДОР** (англ. Henry VIII; 28. 06. 1491 — 28. 02. 1547) — король Англії з 1509 року, успадкував трон від свого батька Генріха VII, одружився з Катериною Арагонською, вдовою свого брата. Виступав проти Реформації, але пізніше став її прихильником.

⁶ **ФРАНЦИСК I** (12. 09. 1494 — 31. 07. 1547) французький король (1515–1547 рр.) з династії Валуа, син графа Ангулемського Карла, двоюрідного брата короля Людовика XII, і Луїзи Савойської, покровитель мистецтв і наук.

⁷ **ІВАН IV ГРОЗНИЙ** (25.08.1530 — 18.03.1584), син великого князя Василя III і Олени Глинської, князь Московський і всієї Русі (з 1533 р.), перший російський самопроголошений цар (з 1547 р.), що відзначався особливою жорстокістю.

від різних несподіванок. Тому відмовляємося навіть від пропозицій надати цей фоліант для міжнародних виставок. Мало що там може трапитися у дорозі, наприклад, зазнає аварії літак, а святиня ж у нас одна... Але з власного досвіду можу сказати, що у кращому стані ті пам'ятки, якими частіше користуються. А здавалося б, мало бути навпаки...

Висловлюю припущення, що справа тут не лише у частому провітрюванні сторінок під час гортання книг відвідувачами, але й у виконанні рукописами свого основного призначення — передачі інформації через їхнє прочитання.

Перегортаю ще кілька аркушів і на полях одного з них бачу маленьку овальну дірочку — очевидно вона утворилася при обробці і вирівнюванні шкіри пемзовим чи наждаковим каменем.

— Такі пошкодження пергаменту сталися під час його виготовлення. Їх можна побачити більш, ніж на трьох десятках аркушів, — розповідає Людмила Гнатенко. — Трапляються і тріщинки, які акуратно зашили ще при обробці мокрої шкіри...

Сліди від голки добре видно й тепер. І аж споглядання цих шевських потуг повністю переконує, що це таки не папір — тонкий, гнучкий і гладенький, а давній винахід — пергамент. Свою назву цей матеріал отримав від міста Пергама. Тамтешні майстри ще в другому столітті до нашої ери(!) досягли чималих успіхів у цій справі. Пергамент («пергамен», «паркгамен», «паркомен») — це особливим чином вироблена шкіра ягнят чи телят (мабуть, здебільшого це були шкіри телячі, бо на Московщині, де до XVII століття не знали слова «пергамен», називали його «харатія» або «телятина»), яку спочатку вимочували у спеціальних розчинах, очищали, висушували і потім ретельно вишкрібали наждаковим каменем до необхідної товщини та гладкості. Вироби ці розвозились по всій Європі, даючи купцям чималий дохід, адже пергамент — задоволення не з дешевих.

Судячи з Двірецько-Пересопницького Євангелія, потрапляв пергамент і в наші краї. Видно, його творці і меценати добре усвідомлювали, за яку справу беруться і на яке далеке майбуття працюють. Бо ж середина XVI століття — то час масового (як на ті часи) спорудження папірень на Волині і поширення відносно дешевого паперу, який тоді вже міцно увійшов у життя. Та все ж обрали вони, творці, саме пергамент — матеріал навіть у ті часи анахронічний і дуже дорогий, бо ж чого вартувало хоч би й привезти його до Двірця небезпечними дорогами середньовічної Європи. Творці ж бо Першокниги були сучасниками і свідками сходження на англійський престол Генріха VIII,⁵ котрий

*Залишки зеленого
оксамиту на
обкладинці.*

⁸ **ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ** на прізвисько Байда (8. 11. 1516 (1517) — 1563) — шляхтич, волинський магнат. Збудований ним замок на острові Мала Хортиця вважається прототипом Запорізької Січі. Нащадок і родич Рюриковичів, Гедиміновичів, князів Глинських—Мамаєвичів і Чингізідів, а також Острозьких і Дашкевичів, перших старост Черкаських і отаманів Запорізької Січі.

⁹ **БОГДАН РУЖИНСЬКИЙ** (? — 1576) — нащадок великого князя Литовського Гедиміна, низовий запорізький гетьман (1575—1576 рр.). Добився визнання польським королем Стефаном Баторієм Запорізького війська. 20 серпня 1576 року король видав універсал, яким ствердив за Військом Запорізьким усі володіння, які козаки відвоювали у татар.

потім півстоліття правив в інтригах і славі, повсюдного ствердження мечем і вогнем виняткової войовничості і переможної сили мусульманської Порти, уведення іменним указом Франциска I⁶ у державне користування французької мови замість папської латини, поширення Іспанією свого панування на нововідкриті континенти і закладення підвалин глобальної політики, утвердження на царстві у Москві юного Івана, котрого пізніше назвуть Грозним,⁷ сміливих походів козаків на чолі з Дмитром Вишневецьким⁸ та Богданом Ружинським⁹ до Криму та Очакова, про що повідомляли у своїх реляціях послани західних держав зі Стамбула та Варшави...

— А скільки ж то шкур знадобилося, аби з'явилась на світ ось така книга? — запитую Людмилу Гнатенко і у відповідь чую:

— Вважайте, стільки ж, скільки у книзі аркушів. За рідкісним винятком, коли з однієї шкури виходило два листи...

І хоч пергамент — матеріал дорогий, його купували в давнину не лише для написання книг. Найтонший і

¹⁰ МІСЯЦЕСЛОВ — частина деяких богослужбових книг або окрема книга, що містить календар церковних свят із визначенням їх класу, пасхалію, а також змінні частини деяких богослужінь річного кола та іншу інформацію щодо днів літургійного року.

¹¹ КАТЕРИНА БІЛОКУР (25. 11. 1900 — 10. 06. 1961) — майстер українського народного декоративного живопису, представниця «наївного мистецтва».

*Катерина Білокур.
«Хата у Богданівці».*

найретельніше вироблений пергамент називали веленевим. А це вже річ зовсім елітна і дуже, дуже дорога. На веленевому пергаменті, пофарбованому у пурпур чи фіолет, писали королівські й герцогські грамоти, укази, церковні документи і важливі постанови. Словом, те, що мало зберігатися століття і тисячоліття, адже властивість пергаменту не втрачати первісного кольору фарб і чорнила протягом тривалого часу, помітили дуже давно.

Що ж до фарб, то вони в Першокнизі вражають своєю яскравістю. Чотири барвистих мініатюри — по одній до кожного Євангелія — так світяться яскравістю, ніби намальовані вчора.

— Це, по-перше, тому, що давні майстри використовували лише натуральні фарби, — продовжує Людмила Гнатенко. — А по-друге, пергамент дуже добре зберігає первісну колористику малюнків. От лише позолота дещо осипається...

Приглядаюсь до золочення і спочатку не помічаю місць, з яких вона осипається, бо, здається, що так і замислив давній художник. Дещо розмитий малюнок добре помітний лише на нижніх і верхніх правих кутах аркушів, адже саме їх найчастіше торкалися пальцями при гортанні сторінок. Ці місця і забруднені найбільше, і пошкоджені також. Та це свідчить лише про те, що книга не припадала пилом на полиці чи лежала замкнена у скрині, а нею активно користувалися. Але протягом чотирьох з половиною століть з її 482 аркушів не втрачено жодного! Ось тільки у чотирнадцяти відламаних нижніх правих, а у п'яти — верхніх правих кутах.

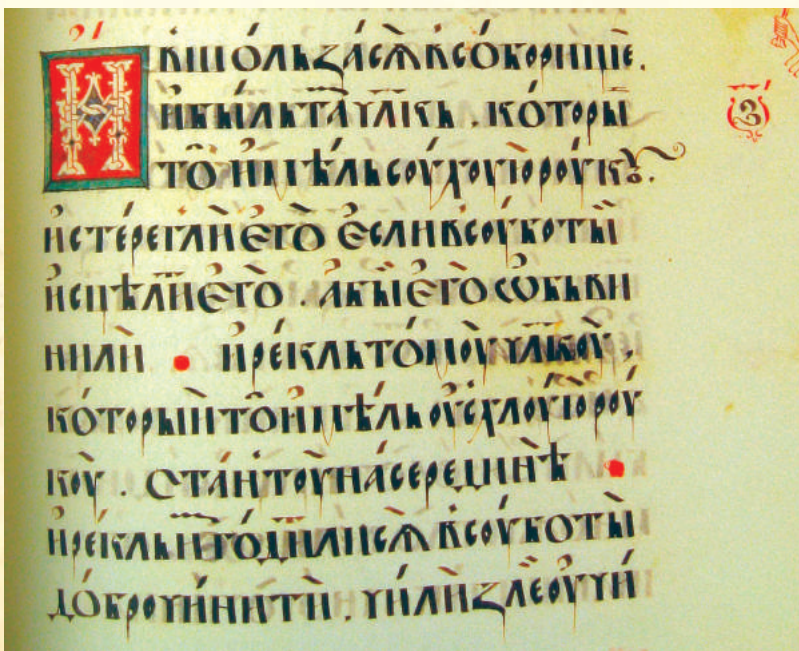
Та ці «втрати» аж ніяк не впливають на загальне враження від книги. Навіть тими сторінками, які не мають малюнків і орнаментів, можна милуватися, як окремими витворами мистецтва, настільки гармонійно вони виписані. Літери в рядках великі, чіткі. Широкі букви ритмічно чергуються з вузькими. Особливого колориту додає контрастне співвідношення між потовщеними основними лініями і дуже тонкими, майже волосяними, додатковими штрихами. Саме цей декоративний ефект позбавляє літери одноманітності. Такі архаїчні форми літер, що використовуються майже в усіх волинських рукописах середини XVI століття, надають письму особливого колориту. Якщо ж добре придивитися, то можна побачити навіть тонесеньке, наче волосинки, розтікання чорнила порами шкури.

На початку книги вміщена Наука читання, далі йдуть чотири Євангелія, кожне з яких відкривається покажчиком чорнописаних глав та передмовою, а завершується — записом; в кінці — післямова до книги, Місяцеслов¹⁰ та запис писця. Текст кожного Євангелія поділено на глави, які починаються з короткого викладу їхнього змісту.

А декоративні прикраси — чудово виконані багатобарвні із золотом плетінчасті заставки, рослинні кінцівки, орнаментальні рамки навколо додаткових статей, декоративні віньетки на полях — взагалі створюють враження мистецького твору. Та найбільше привертають увагу високохудожні рослинні облямування початкових сторінок і мініатюр, у яких одразу ж упізнаються зображення листя дуба, польових квітів, характерних для українського народного мистецтва. З повною певністю можна сказати, що художник відобразив на пергаменті ті рослини, які бачив ув околицях Двірця чи Пересипниці. У якусь мить мені навіть здалося, що такі ж яскраві квіти та композиції з них уже доводилося бачити на картинах Катерини Білокур...¹¹

Гортаю сторінки книги, писані у Двірці, і намагаюся уявити, як саме це відбувалося. Адже потрібно мати неабияке терпіння і бажання, щоб із дня у день вимальовувати темно-коричневим чорнилом (язик не повернеться сказати, що цей текст писаний) акуратні літери чітко визначеної висоти і ширини.

— Пересопницьке Євангеліє писане різними типами письма — уставом та півуставом¹² з елементами скоропису,¹³ притаманними волинській писарській школі, — продовжує Людмила Гнатенко. — Характерною особливістю шрифту є графічна виразність, декоративність і пропорційність, з використанням чітко виписаних літер дещо різного розміру. Так, якщо у першій частині рукопису, створеній у селі Двірці, літери мають висоту 6 і ширину 6–8 міліметрів, то сторінки, писані у Пересопниці, відрізняються трохи

¹² **УСТАВ** — ранній тип письма кириличних рукописів. Кирилиця створена за болгарського царя Симеона (893–927 рр.), є точне графічне відтворення (з новими літерами для специфічно слов'янських звуків) тогочасного візантійського грецького алфавіту унциального письма (*litterae unciales*, від *uncia* в сенсі «цаль»: 2,46 см, тобто «літери заввишки в цаль»), що вживалось для богослужбових книг і збереглося у грецьких відписах Нового Заповіту від IV ст. До України устав прийшов зі Святим Письмом і перші датовані рукописи було виконано в Україні в XI ст.: «Ізборник Святослава» (1073) та «Ізборник Святослава» (1076). Уставом написано також Остромирове Євангеліє (1056–1057 рр.).

¹³ **СКОРОПИС** — форма кириличного письма, яка виникла з напівуставу в другій половині XIV століття, вживана зокрема в канцеляріях і приватному діловодстві, з якої у XIX столітті постало новочасне ручне письмо. У XVII столітті український скоропис відрізнявся від білоруського та російського як більшою пов'язаністю літер у слові, так і формою окремих літер (напр., б, в, ж, і, я).

«Характерною особливістю шрифту є графічна виразність, декоративність і пропорційність».

¹⁴ **ІВАН МАЗЕПА** (20.03.1639 — 21.09.1709) — український державний і політичний діяч, гетьман Лівобережної України (1687–1704 рр.), гетьман Війська Запорізького обох берегів Дніпра (1704–1709 рр.), князь Священної Римської імперії (1707–1709 рр.). Народився на Київщині в шляхетній родині Мазеп–Колединських. В молодості служив при дворі короля Яна II Казимира. Після обрання гетьманом намагався відновити авторитет інституту гетьманства в Україні. Зробив великий внесок в економічно–культурний розвиток Лівобережжя. Під патронатом московського царя Петра I провів курс на відновлення козацької держави Війська Запорізького в кордонах часів Хмельниччини. Тривалий час підтримував Московське царство у Північній війні зі Швецією. У 1708 році, маючи намір з допомогою шведських військ здобути незалежність України, виступив проти Петра I. Помер у місті Бендери, що у Молдавії.

¹⁵ **СИГНАТУРА** (від лат. визначаю, позначаю) — порядковий номер друкованого аркуша в книзі або журналі, який проставляється під останнім рядком першої і третьої полоси (сторінки) кожного аркуша для контролю правильності фальцювання аркушів.

Найбільш незрозумілі церковнослов'янські слова пояснюються українськими.

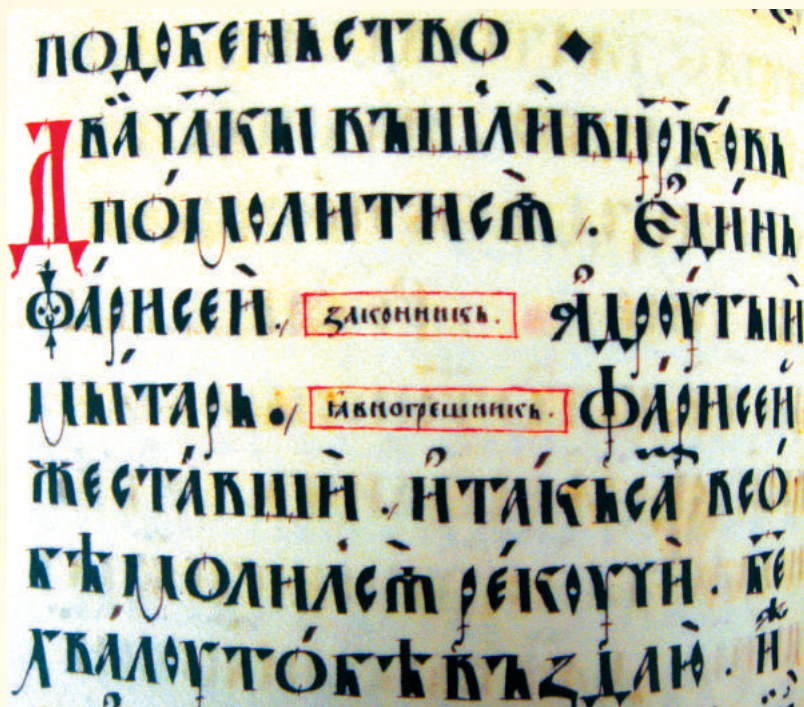

більшим шрифтом: висота — 7, ширина 7–9 міліметрів. Збільшилася і відстань між рядками: у першій частині вона складає 7–8, а у другій — 8 міліметрів.

За розмовою продовжую повільно гортати книгу і, дійшовши до 155 аркуша, намагаюся помітити різницю, адже саме тут закінчується та частина, яка писалась у Двірці, і розпочинається частина Пересопницька. Спочатку помічаю різницю в кольорі чорнила: якщо на лицевій стороні 155 аркуша воно інтенсивно темно–коричневе, то на звороті — майже чорне. А придивившись уважніше, помічаю і різницю в розмірі шрифту і відстані між рядками.

— Людмила Анатоліївно, у деяких публікаціях доводилося читати, що обкладинка Двірецько–Пересопницького Євангелія прикрашена золотом і коштовним камінням. А насправді ж оклад обтягнутий лише грубим полотном...

— Відомості про первинну оправу пам'ятки самі творці залишили у післямові. У ній сказано, що на верхній кришці зображено розп'яття «сп(с)тля нашего». Крім того, ігумен Пересопницького монастиря Симеон Косовський 25 жовтня 1600 року під час передачі монастиря своєму наступнику ігумену Макарію Созанському, зробив запис: «Евангеліе ...тетр писаное, атласом зеленым крытое, на нем сребра белого бляшек пять». А це означає, що верхня кришка була оздоблена чотирма срібними наріжниками, на яких, на мою думку, були зображені чотири євангелісти, та середником із розп'яттям Христа. Пізніше рукопис опрацювали ще як мінімум двічі.

Імовірно, у 1701 році, коли Іван Мазепа¹⁴ вирішив подарувати Євангеліє Переяславському Вознесенському кафедральному собору, зробили другу оправу. При цьому були зрізані краї аркушів і частково постраждали покажчики читань на верхніх полях та оздоблення сигнатур.¹⁵ Аналіз обрізу вказує на те, що він — для краси і ліпшого захисту — був позолочений після обрізки. Не виключено, що тоді його прикрасили і коштовним камінням. А дошки вкрили оксамитом. Про його колір Осип Бодяньський,¹⁶ котрий бачив книгу в Переяславській семінарії 1837 року, залишив такий запис: «Оправлена в доски, обитые малиновым бархатом, из коих уцелела только одна первая». Про дорогоцінне каміння він нічого не пише.

Утретє оправу зробили в 40-х роках ХІХ століття, про що свідчить філігрань на верхньому паперовому форзаці:¹⁶ «А.Гончаровъ 1840». Тоді припасували нижню кришку, обклеїли звороти обох кришок папером і покрили зеленим оксамитом. Про колір оксамиту свідчить опис полтавського архієрея і шанувальника старожитностей Миколи Думитрашка,¹⁷ зроблений 1874 року у Полтавській семінарії.¹⁸ Тоді ж, очевидно, прикріпили і застібки, сліди від яких і нині добре видно на верхній кришці.

Дві години (а саме на такий час мені була виписана перепустка) спливли швидко і зовсім непомітно. Час було прощатися зі святинею. Та не відмовляю собі у задоволенні взяти фоліант вагою 9 кілограмів 300 грамів у руки і вкласти до оббитої зеленим оксамитом скриньки. Масивна книга виявилася навіть важчою, ніж могло б здатися, споглядаючи її зі сторони. Роблю два оберти ключем у замку — тепер можна повертати манускрипт до сховища...

 Переяславський Вознесенський кафедральний собор. Малюнок Тараса Шевченка. 1845 р.

¹⁶ **ФІЛІГРАНЬ.** Назва «філігрань» походить від двох латинських слів — «філюм» (нитка) і «гранум» (зерно). Давньослов'янське слово «скань» означає звити, скрутити. І ті й інші назви вказують на особливість цього виду обробки металу.

¹⁶ **ФОРЗАЦ** — це однозгинний аркуш паперу, скріплений з першим і останнім зошитами блока і призначений для з'єднання блока з палітуркою.

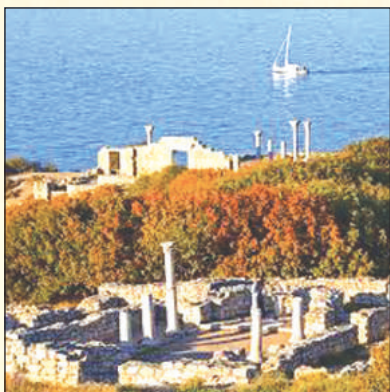
¹⁷ **МИКОЛА ДУМИТРАШКО** (1829/30–1878), священник, літератор і історик церкви.

¹⁸ **ПОЛТАВСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ** була заснована у 1738 р. переяславським єпископом Арсенієм Берлом у Переяславі як Переяславський колегіум (з 80-х рр. ХVІІІ ст. — семінарія). У 1803 р. перейменована на Полтавську духовну семінарію. У 1862 р. переведена до Полтави. Припинила діяльність у 1918 р.

¹⁹ **КИРИЛО І МЕФОДІЙ** — слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці слов'янської абетки, перші перекладачі богослужбних книг старослов'янською мовою. Кирило (мирське ім'я — Костянтин; близько 827–14 лютого 869) і його старший брат Мефодій (бл. 815 — помер між 6 і 19 квітня 885 року). Народились у місті Солунь (тепер Салоніки, Греція) в сім'ї воєначальника. За походженням болгари. За запровадження слов'янської мови в богослужінні були звинувачені в ересі. У 866 р. на виклик Папи Римського Адріана II їздили до Риму. Отримали від нього спеціальне послання, в якому їм дозволялося розповсюджувати слов'янські церковні книги і проводити богослужіння слов'янською мовою.

²⁰ **ХЕРСОНЕС (КОРСУНЬ)** Таврійський (дав.-гр. Херсонесос) означає «півострів», за середньовіччя Херсон, у слов'янських джерелах Корсунь — старогрецьке місто–держава в південно–західній частині Криму (нині у межах Севастополя).

«**ОВАРИШУ МИЛИЙ НЕ СКОРБИ**»

ПЕРШОКНИГА: між необхідністю і пересторогами

Специфічне місце, яке займала (та й нині займає) Україна в системі європейсько–східнослов'янських культурних відносин, визначалося тим, що через своє географічне розташування та історичні обставини, край наш упродовж століть перебував на межі двох культурно–історичних світів. Тому, зазнаючи інтенсивного впливу нової європейської культури, Україна виступала посередником у її поширенні на слов'янському Сході.

А проблема, що постала перед творцями Двірецько–Пересопницького Євангелія у середині XVI століття, для релігійного канону західних і південних країн, звідки й походило християнство, існувала здавна. Бо ж, дійсно, потрібно було вибирати між необхідністю проповідувати Святе Письмо зрозумілою мовою, інакше, як зауважував ще Апостол Павло, люди «не назидуються», і небезпідставним побоюванням: чи не втратить воно святості при перекладі «простою» мовою? Чи можна висловити «ТЕ Ж», не розгубивши ні крупинки дорогоцінного змісту, але іншою мовою?

Ще ранньохристиянські місіонери енергійно перекладали книги «Нового Заповіту», у тому числі й мовами, що до того не мали писемності, створюючи при цьому ще й алфавіт. З II по VII століття були виконані переклади сирійською, коптською, ефіопською, вірменською (у 301 р.), грузинською, нубійською... З'явилися у той час деякі біблійні тексти й на території сучасної України. Зокрема, у грецьких містах Північного Причорномор'я, а також у перекладі готською мовою у однойменних племен, що жили у південних степах сучасної України. Близько ж 860 року слов'янський просвітитель Кирило¹⁹ виявив у Херсонесі (Корсуні)²⁰ Євангеліє, писане руською мовою. Тоді й справдилися

перші побоювання щодо точності перекладу релігійного канону іншими мовами. Неадекватні і непрофесійні переклади нерідко призводили не просто до поширення вчення, але й до його розвитку, видозміни та спотворення. До того ж, нові переклади і нові тлумачення Писання стали проявом і фактором різних єретичних і дисидентських рухів, які поширилися в малоазійських й північноафриканських землях. Як результат, виникають і зміцнюються консервативно-охоронні тенденції у церковному будівництві, нетерпимість до інакомислення, насторожене і навіть вороже ставлення до перекладів Писання.

Не дивно, що у IX столітті переклади Писання й літургії старослов'янською мовою братів Костянтина (Кирила) Філософа і Мефодія викликали серйозну протидію частини західного єпископату. Але головне вони зробили: переклавши старослов'янською мовою не тільки чотирі книги канону (два Євангелія, Псалтир), але й книги служебні — текст літургії,²¹ два апракосних Євангелія, службові Мінеї,²² Требник,²³ молитви, а також проповіді, поклали початок слов'янському богослужінню. Що було досить сміливим і мужнім кроком, адже у той час в Західній і Центральній Європі богослужіння відбувалися латиною, у Візантії²⁴ — по-грецьки.

В «Житті Костянтина» (кінець IX століття) розповідається про диспут у Венеції Кирила Філософа із прихильниками доктрини, яку автор «Життя» називає триязичною ерессю. «Зібралися проти нього латинські єпископи і попи, і чорноризці, як ворони на сокола, і спорудили триязичну

Пам'ятник Кирилу і Мефодію у Мукачевому на Закарпатті.

²¹ **ЛІТУРГІЯ** — публічний культ Церкви, у якому через видимі знаки здійснюється освячення людини. Центральне богослужіння добового кола, під час якого відбувається Таїнство Євхаристії.

²² **МІНЕЯ** — церковно-богослужебна книга, що містить змінні частини богослужінь нерухомих церковних свят на кожен день місяця окремо.

²³ **ТРЕБНИК** — церковно-богослужебна книга, яка містить тексти таїнств, освячень, благословінь та вказівки щодо їх проведення.

²⁴ **ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ** (царство Ромеїв, царство Римське, Римська імперія 395—1453) — середньовічна держава, східна частина Римської імперії. В староруських і старослов'янських літописах також вживаються назви Християнське і Грецьке царства. Назву «Візантійська імперія» держава одержала в працях істориків уже після свого падіння під ударами військ Османів. Назва походить від середньовічного поселення Візантій, яке існувало на місці сучасного Стамбула (Царгорода, Константинополя) до розбудови його Костянтином Великим, тобто Візантійська імперія, центром якої було місто Візантій.

**Києво-Могилянська
академія.
Малюнок XVII ст.**

²⁵ **МОРАВІЯ**, область у Чеській Республіці. Південна Моравія — столиця Брно. Північна Моравія — столиця Острава. Моравський князь Ростислав (846–870 р.) за підтримки Візантії позбувся залежності від східнофранкської держави. Зі схвалення Риму та за допомогою Кирила і Мефодія тут утворюється самостійна церковна організація із власною слов'янською церковною мовою і літургією. Князь Ростислав очолював народне повстання проти німців. Його видав загарбникам небіж Святополк.

²⁶ **ІННА ПЕТРІВНА ЧЕПІГА** (30.05.1933 — 16.03.2007) — старший науковий співробітник Інституту української мови Академії наук України, кандидат філологічних наук. Видатний історик української мови, фахівець з історії давньої української літератури, провідний пересопницезнавець України.

²⁷ **КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ** — давній навчальний заклад у Києві, який під такою назвою існував від 1659 до 1817 р. Спадкоємець стародавньої Київської академії, заснованої князем Ярославом Мудрим. Фактично всі сучасні українські ВНЗ в тій чи іншій мірі є духовними спадкоємцями цього закладу через вихованців академії, які стали засновниками відповідних нових богословських, філософських і наукових шкіл у цих вишах.

ересь». «Триязичники» твердили, що є лише три мови, «якими личить Бога за допомогою письмен славити: єврейська, грецька і латинська». Ці мови вважалися священними і їхній особливий статус пов'язували з розповіддю євангеліста Луки про розп'яття Христа: «І був над Ним напис, писаний словами Грецькими, Римськими і Єврейськими: «Цей є Цар Іудейський». «Відповідав же їм Філософ: «Чи не йде дощ від Бога на всіх, чи не сіє для всіх сонце, чи не однаково ми всі вдихаємо повітря? Як же вам не соромно лише три мови визнавати, а іншим всім народам і племенам велите бути сліпими й глухими? Скажіть мені, навіщо робите Бога таким немічним, що не міг дати народам свого письма, чи заздрісним таким, що ніби не хотів дати? Ми ж знаємо багато народів, які володіють мистецтвом письма й славлять Бога кожен своєю мовою».

Та блискучі ораторські здібності, знання мов і відданість богоугодній справі не вберегли слов'янських першонавчителів, їхніх учнів та покровителя від гонінь і розправи. Коли 869 року помер 42-річний Кирило (похований у Римі і, незважаючи на суперечки з ієрархами західного єпископату, збереглися й донині і його могила, і надмогильний пам'ятник), Мефодія баварські єпископи засудили на довічне ув'язнення. Моравського ж князя Ростислава, ініціатора слов'янського богослужіння в Моравії,²⁵ осліпили і він помер в ув'язненні. Через два роки Мефодія таки випустили на волю і він продовжив перекладати слов'янською мовою церковні книги, проповідувати і готувати учнів. І все-таки після його смерті у 885 році учнів Кирила й Мефодія вигнали з Моравії, а слов'янське богослужіння там заборонили.

Однак, вигнанців з пошаною прийняли в Болгарському царстві. Слов'янське богослужіння, а разом з ним і книжкові школи, училища, осередки книгописання поширилися в

Болгарії, Сербії, на слов'янському Сході. Мова кирило-мефодіївських перекладів — старослов'янська, а після XI століття — церковнослов'янська, стала першою літературною мовою слов'янства й зіграла видатну роль в історії слов'янської культури.

— Та якщо у X–XI століттях ця мова була ще зрозумілою для переважної більшості населення нашого краю, — розповідала у 2006 році старший науковий співробітник Інституту української мови Академії наук України, кандидат філологічних наук Інна Петрівна Чепіга,²⁶ котра у колах перосопнищезнавців вважалася чи не найавторитетнішим фахівцем, — то у XV–XVI століттях її знали лише окремі, спеціально підготовлені люди. І це стало такою проблемою, що навіть у XVII столітті ректор Києво–Могилянської академії²⁷ і письменник Іоанікій Галятовський²⁸ з обуренням писав у своїх творах, що люди служби в церкві не слухають, а обговорюють свої справи. А причина у тому і полягала, що не розуміли прихожани священника. І це, звичайно ж, не могло не турбувати і тодішнє духовенство, і тодішню інтелігенцію.

Проте ідеї перекладів Святого Письма «простою» мовою дуже важко торували собі дорогу. Протестантські²⁹ вимоги — Біблія рідною мовою і її доступність мирянам — викликали люте несприйняття Риму. Наскільки люте, можна судити з розправи над подвижниками англійської Реформації. Оксфордський професор і проповідник Джон Уикліф (1320–1384) був поборником незалежної від папи англійської церкви. Його богословські твори, що стали популярними у багатьох університетах Європи, ідейно

²⁸ **ІОАНИКІЙ ГАЛЯТОВСЬКИЙ** (? — 1688) — український письменник, філософ, громадсько-політичний і культурний діяч. Освіту здобув у Києво–Могилянській колегії, з 1657 р. — її ректор. Автор збірників проповідей та оповідань: «Ключ розуміння» (1659), «Небо нове» (1665), ряду полемічно-публіцистичних трактатів.

²⁹ **ПРОТЕСТАНТИЗМ** — один із найпоширеніших напрямів у християнстві, що відокремився від католицизму в період Реформації у XVI столітті (лютеранство, кальвінізм, адвентисти, баптисти, методисти та ін.)

³⁰ **ЯН ГУС** (пр. 1369 — 6.07.1415) — чеський релігійний мислитель, філософ, реформатор, ректор Празького університету. У 1409 році Ян Гус перетворив Празький університет у національний, передавши всю владу у ньому чехам. Гус переклав Біблію чеською мовою й написав свою найголовнішу працю «Про церкву» (1413). Виступав проти вищого духовенства, яке наживалося за рахунок спекуляцій, продажу індульгенцій і церковних посад. Після відмови зректися своїх поглядів його відлучили від церкви, засудили на смерть і спалили на вогнищі 6 липня 1415 року. Наприкінці XX століття завдяки Івану Павлу II реабілітований.

Пам'ятник Яну Гусу у Празі.

Падуанський
університет.

³¹ **РЕФОРМАЦІЯ** — християнський церковно-релігійний, духовно-суспільний і політичний рух у країнах Західної та Центральної Європи в XVI ст., спрямований на повернення до біблійних першоджерел християнства, який набув форми релігійної боротьби проти засилля католицької церкви.

³² **ЮРІЙ КОТЕРМАК** з Дрогобича, більш відомий як Юрій Дрогобич — (бл. 1450 — 4.07.1494) — український філософ, астроном, астролог, перший український доктор медицини і перший український автор друкованого твору (латинською мовою). Професор і ректор Болонського (Італія) і професор Краківського (Польща) університетів.

готували Реформацію. Є свідчення, що ними зачитувався в молодості і Ян Гус.³⁰ З ініціативи Уикліфа й при його активній участі у 1382 році виконаний перший повний переклад Біблії англійською мовою. Однак, папа Григорій XI, а потім собор англійських єпископів, засудили Уикліфа, його твори й переклади. Репресії проти подвижника тривали навіть після його смерті: у 1415 році Костянтинівський Всесвітній собор визнав Уикліфа єретиком і виніс ухвалу спалити його останки, що й було зроблено. Послідовник Уикліфа — священик Вільям Тиндаль (1477–1536) видав «Новий Заповіт» й «Пятикнижжя Мойсееве» англійською мовою. За вироком католицького суду Тиндаля задушили, а потім спалили.

Це лише два чи не найтрагічніших випадки з історії європейської Реформації,³¹ які свідчать, наскільки гострою була боротьба між прихильниками та противниками перекладів Святого Письма національними мовами. А Україна тоді вже стала складовою частиною суспільних процесів, що тривали у Західній Європі. Адже чимало українців не лише з Галичини і Волині, але й з Наддніпрянщини здобували освіту в університетах Італії, Німеччини та Франції.

Навчання вихідців з українських земель у європейських університетах бере початок ще із середини XIV століття. У XV їх число швидко зростає, зокрема в італійських університетах, де утверджувалися гуманізм і ренесансна культура. Серед студентів-українців зустрічаються вже імена, які заслуговують на серйозну увагу. Серед них передусім

Юрій Котермак³² із Дрогобича, який здобув ступені доктора філософії і доктора медицини у Болонському університеті, а згодом читав там лекції з астрономії і математики. Потім перебрався ближче до батьківщини й викладав астрономію і математику в Краківському університеті.

Найпомітніша постать серед українців, які в першій половині XVI століття навчалися в західноєвропейських університетах, — Станіслав Оріховський.³³ Це він у листі до італійського вченого—гуманіста П. Рамузіо засвідчує, що в 20–30-х роках XVI століття серед студентів із Польського королівства, які навчалися в Падуанському університеті, найбільше було вихідців із Малої Польщі й Руського воєводства (тобто Галичини). За його свідченнями, руські шляхтичі приїздили в Італію з таких глухих куточків, куди навіть не заглядали королівські комісари.

Засвоюючи в європейських університетах здобутки ренесансної культури, студенти—українці переносили їх на батьківщину, сприяючи тим самим поступові рідної культури. При цьому їм доводилося долати запеклий спротив поборників національної старовини, супротивників усього «латинського». Серед останніх найвпливовішими були ієрархи православної церкви, котрі, як, приміром, львівський єпископ Балабан, вважали, що «люди от многих бивающие в Італії, премудрієм внешних ученій прельщаючиєся, в различній ереси впадают, і обнажившиєся благочестія, от церкви отпадают». Через таку позицію православної ієрархії чимало обдарованих, але незаможних дрібних шляхтичів і городян руського походження з Галичини,³⁴ Волині³⁵ і Литви, аби здобути західну гуманістичну освіту, вимушені

³³ **СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ**, Оріховський—Роксолан (1513–1566) — письменник, оратор, публіцист, філософ, історик, полеміст, гуманіст.

³⁴ **ГАЛИЧИНА** — історична назва центральноевропейських земель, які сьогодні поділені між Польщею і Україною. Однозначного тлумачення цього терміну серед дослідників немає досі, оскільки межі і конфігурація галицьких земель сильно змінювалися в різні часи.

³⁵ **ВОЛИНЬ** — давньоруський історично—географічний край. Охоплює сучасні Волинську та Рівненську області, західну частину Житомирської та північну частину Тернопільської і Хмельницької областей. У ширшому розумінні до Волині можна віднести південну частину Брестської області Білорусі і східну частину Люблінського воєводства Польщі.

 Крехівський монастир.
Сучасне фото.

³⁶ **КИЇВСЬКА РУСЬ.** У IX столітті в результаті об'єднання східноєвропейських слов'янських племен сформувалася монархічна держава зі столицею в Києві, яка мала назву Русь. У часи найбільшої могутності простягалася від Балтійського на півночі до Чорного моря на півдні, і від верхів'їв Вісли на заході до Таманського півострова на сході. Термін же «Київська Русь» винайдений російськими істориками у XIX ст. для позначення зв'язку з історією Росії. Згідно з цією теорією, історія Росії мала нібито початковий державний період із центром у Києві, потім у Москві (Московщина, Московська Русь), потім у Санкт-Петербурзі. Таким чином історія імперії збільшувалася на 400 років.

³⁷ **ГЛОСА** (лат. glossa — слово, що потребує тлумачення) — незрозуміле або малозрозуміле слово чи вислів. Пояснення, переклад таких слів або висловів.

³⁸ **КРЕХІВСЬКИЙ АПОСТОЛ** — визначна рукописна пам'ятка української мови другої половини XVI ст. Знайдений у Крехівському монастирі на Львівщині, зберігається у ЛНБ ім. В. Стефаника. К. А. — анонімний творчий переклад (із значними скороченнями або доповненнями тексту оригіналу) апостольських діянь та послань. Переклад здійснений на Волині або Поліссі. Книга має 663 пронумеровані олівцем сторінки без титульної, писана півуставом, прикрашена кіновар'ю. Мова пам'ятки — тогочасна жива народна українська мова.

були переходити в католицтво і на кошти єпископів та монастирів їхати до Італії.

Однак, вже ніякий опір консерваторів не міг зупинити процес, який мав принципово важливе значення для розвитку тогочасної української культури.

— Саме в контексті європейському і слід розглядати появу Пересопницького Євангелія, — вважала Інна Чепіга. — Воно стало відгуком на прагнення наших предків читати Святе Письмо рідною, зрозумілою мовою. Спроб перекладів у той час у нас було багато, бо ж тодішні культурні і релігійні, так би мовити, діячі добре розуміли потрібність цієї справи. Ще з часів Київської Русі³⁶ відбувається заміна особливо незрозумілих слів у церковних книгах. Перекладали їх просто в тексті чи виносили на поля. Такі слова називаються глосами.³⁷ Особливо багато глосів на полях містить Крехівський Апостол,³⁸ який нині зберігається у Львові. А у Пересопницькому Євангелії вони виділені у тексті. Їх там нараховується 220, але дуже багато перекладених слів ніяк не виділено. Тобто, перекладач на них увагу не акцентував. Першими ж перекладати окремі книги Святого Письма «простою» українською мовою почали у так званих учительних Євангеліях. Тобто, тих, які не призначалися до богослужіння. Але і цей процес ішов не просто. Мені довелося читати про добродія Ходкевича — наполовину українця, наполовину білоруса, — котрий мав намір своїм коштом видати переклад учительного Євангелія. А потім відмовився від цього задуму. Чому? Бо, з одного боку, побоявся перевертень, що могли виникнути при перекладі, а з іншого — боявся і Бога, не будучи впевненим, що робить богоугодну справу...

Ці сумніви, очевидно, непокоїли і творців Першокниги. Бо ж не дарма «многогрішний раб» Михайло Василювич у своїх приписках-сумаріях звертається до читача зі словами «всі зуполна виписанії книги чотирьох євангелистов виложениї із язика болгарського на мову роуськую, читачу милий». І передбачаючи чи й передчуваючи, що тодішній «читач милий» може зустріти таку новацію не дуже мило, в іншій сумарії ще раз наголошує: «А іже єсть прекладана із язика болгарського на мову роуськую, то для ліпшого вирозумлення люду християнського посполитого. Отож, товаришу милий, не скорби...» — чи то лагідно просить, чи то задушевно вибачається син сяноцького протопопа...

Плетінчаста орнаментальна заставка до Євангелія від Матвія. (стор. 19)

МѢСЯЦЪ СВЯТЫЙ
ПЕРВЪ СВЯТЫЙ

ПЕРВЪ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ СВЯТЫЙ

НИГРОСТКА IV
ХВА СНАДВА
СНАДВА ИЛК
АБРАИЦЬ СПЛОЛ
ИСАИКА ИНОМ
ИЖЕСПЛОЛ ИАКО
МА ИАКОБЖЕ
СПЛОЛ ЮУДОУ ИКРАТИЖЕГО

ГЛА А
ЗЛА

³⁹ **ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА** — мертва давньослов'янська літературна мова. За походженням — староцерковнослов'янська мова з модифікаціями під впливом інших слов'янських мов. Такий вплив відбувся вже в пам'ятках X–XI століть. Розрізняють місцеві різновиди (ізводи) церковнослов'янської мови: східнослов'янський, болгарський, македонський, сербський, хорватський глаголичний, чеський, румунський.

⁴⁰ **МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ** (світське ім'я — Максим Герасимович; бл. 1578–1633) — визначний український церковний та культурний діяч, письменник, український мовознавець, праці якого вплинули на розвиток східнослов'янських мов. Автор «Граматики слов'янської» (1619), що систематизувала церковнослов'янську мову. Після закінчення Острозької школи, навчався у Віленській академії, слухав лекції в Лейпцизькому, Віттенберзькому й Нюрнберзькому університетах.

« **М**ОВА **ПІВДЕННО-** **РУСЬКА** **ЧИСТА, ЯК ЗОРІ** **НЕБЕСНІ...»**

ПЕРШОКНИГА: у пошуку наддіалектного слова

Двірецько-Пересопницьке Євангеліє — найдавніший з відомих нині текстів перекладів Святого Письма українською мовою середини XVI століття. Писане ж воно староукраїнською літературно-писемною мовою. Не викликає сумніву і мова оригіналу, з якого робився переклад. Про нього на аркушах 481 та 482 самі творці залишили ось такі записи: «книгы четыре(х) єв(г)листвоь, выложєныи изъ языка бльгарского на мовоу роускую» та «перекладана изъ языка бльгарского на мовоу роускую».

Однак виникає закономірне запитання, навіщо знадобилося авторам перекладати текст з болгарської мови, якщо на той час Святе Письмо вже було перекладено з мови грецької церковнослов'янською³⁹? Відповідь можна знайти, лише співставивши текст Пересопницького Євангелія з іншими рукописними текстами XVI століття. Тільки так стає зрозуміло, що назва «болгарський» у той час — це розповсюджена назва церковнослов'янської, яка має з болгарською спільне походження. А ось «роуська» — це назва давнього варіанту української мови. Для порівняння можна взяти хоч би й уривок з праці Мелетія Смотрицького,⁴⁰ написаний на початку XVII століття: «удержи языкъ твой от зла и устне твои еже не глаголати лсти; руски истолкуем: гамуй язык твой от злого и уста твои нехай не мовят зради».

Простежується у пам'ятці також чітке і послідовне використання елементів правопису, запроваджених у ході орфографічної реформи болгарської писемності, яку провів наприкінці XIV століття Євфимій Тарновський. Та

все ж правопис Двірецько–Пересопницького Євангелія є поєднанням давньоукраїнських, південнослов'янських та новітніх староукраїнських орфографічних норм.

— А чи мало якийсь вплив Двірецько–Пересопницьке Євангеліє на розвиток української мови? — запитав Інну Петрівну Чепігу.

Вона зітхнула і з жалем відповіла:

— Як це не сумно визнавати, але на розвиток мови воно не вплинуло ніяк. Просто у ньому виявилися зафіксованими ті тенденції, які вже існували у живій розмовній мові і мові літературно–писемній. У цьому його цінність для сучасних дослідників. Там простежується дуже багато мовних особливостей, які стали нормою для сучасної української мови. Уже з кінця XV — першої половини XVI століття відомі спроби перекладу ряду старозавітних книг. Дійшла до нас також Четья⁴¹ 1489 року з досить помітними народнорозмовними рисами. У XV — першій половині XVI століття з'являється ряд спроб надати новозаповітним книгам українського мовного колориту. Творці ж Двірецько–Пересопницького Євангелія залишили нащадкам унікальну рукописну книгу, пам'ятку мови та культури, яка не втратила цінності донині. Вона є свідченням того, що переклади конфесійних текстів — це невід'ємна частина писемної культури народу. В історії України ця традиція йде від нашої Першокниги. Перекладацька діяльність українських книжників продовжувала, таким чином, кирило–мефодіївські традиції щодо розбудови національної церкви і оцінюється як подвижницька праця українських патріотів, котрі майже за століття до початку національно–визвольної війни 1648–1654 років, не маючи своєї держави, виявили прагнення українців до утвердження своєї мови і своєї духовної культури. Але це Євангеліє так й існувало в одному примірнику. Хоч збереглися копії так званого Житомирського Євангелія, якого ніхто не бачив. Це один житомирський добродій скопіював окремі його частини і ось саме вони й вважаються списком з Двірецько–Пересопницького Євангелія. Можливо, були й інші, та до наших днів вони не дійшли...

І про це можна дійсно дуже і дуже щиро пошкодувати. Бо ж книжки німецького реформатора Лютера,⁴² надруковані в друкарні Лукаса Кранаха, із його ж гравюрами та коментарями перекладача, розходилися величезними як на той час накладками. Помірна ціна робила їх доступними не лише освіченим дворянам, але й селянам, городянам і ремісникам. «Низька» німецька мова, якою писалися ці книги, — та ж мова, якою люди спілкувалися в полі, на ярмарку, весіллі, у родині, у шинку, на сповіді, —

⁴¹ **ЧЕТЬЯ–МІНЕЯ** 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови. Є важливим джерелом вивчення історії української мови. Своїм лексичним складом, живомовними елементами всіх мовних рівнів Четья розширювала й збагачувала виражальні можливості церковнослов'янської мови. Ця Четья є однією з найдавніших перекладених церковних книг і вона віддзеркалює процес трансформації церковнослов'янської в народну мову, риси якої чітко простежуються на всіх рівнях.

⁴² **МАРТІН ЛЮТЕР** (10.11.1483 — 18.02.1546) — професор Віттенберзького університету, реформатор Церкви, засновник протестантського руху. Переклав Біблію німецькою мовою. За протестантську діяльність папа Лев X відлучив єретика Лютера від Церкви. Наприкінці XX століття завдяки діяльності Івана Павла II був реабілітований.

⁴³ **КРАКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ** — Ягеллонський університет — заснований 1364 року Казимиром III, реорганізований 1400 року Владиславом II Ягайлом. Цей вищий навчальний заклад у Кракові є найстарішим у Польщі і одним з найдавніших у Європі. Після розквіту в другій половині XV — на початку XVI ст. занепав у XVII ст., а за часів приналежності Кракова до Австрії став осередком польської науки.

⁴⁴ **СКОРИНА ФРАНЦИСК** (до 1490 — не пізніше 1551) — білоруський першодрукар, просвітник, перекладач, митець-графік, один із засновників кириличного книгодрукування. 1517-го — заснував у Празі друкарню і видав кириличним шрифтом «Псалтир» — першу друковану білоруську книгу. Загалом упродовж 1517–1519 рр. переклав і видав 23 книги Біблії. Білоруський переклад Святого Письма, зроблений Скориною, випередив у часі німецький переклад Мартіна Лютера.

робила Біблію ближчою і зрозумілішою. Мартін Лютер, перекладаючи свою Біблію з 1522 до 1534 року, на практиці реалізував протестантську ідею повернення до першоджерел віри. Його «Старий Заповіт» перекладений безпосередньо з давньоєврейської, «Новий Заповіт» з мови оригіналу — грецької. Та навіть завершивши переклад, Лютер ще 12(!) років редагував німецький текст, мабуть, також турбуючись, щоб, читаючи, «...товариш милий не скорбив...»

До 1558 року, коли вже була закінчена Двірецька частина Євангелія, але ще не розпочалася робота над Пересопницькою, Біблія Лютера видавалася друкарським способом 72 рази!

Мартін Лютер своїм перекладом, а ще друкованими книгами, що тисячократно помножили близьке й зрозуміле Слово Боже, замахнувся на найважливіше в церковній владі — незаперечність, непорушність авторитету слова, мовленого з амвона, тому й викликав обурення та люту ненависть охоронців підвалин католицької церкви. Його кляли, гнали, засуджували. Та його — невибагливого і не звиклого до розкошів — переховували прості німці, які раптом усвідомили важливість його діянь. Творці ж Української Першокниги таких переслідувань не зазнали, мабуть, саме тому, що їхнє Євангеліє виявилось в одному примірнику.

Під явним впливом справи Лютера у Празі в 1517–1519 роках відомий білоруський учений-просвітник, громадський і культурний діяч, уродженець Полоцька доктор філософії Краківського університету⁴³ і доктор медицини Падуанського університету Франциск (Георгій) Скорина⁴⁴ видрукував 22 старозаповітні книги в перекладі руською мовою під загальною назвою «Біблія Руська». До Скорини Біблія на наших землях існувала лише церковнослов'янською та грецькою мовами. І хоч пізніше, 1525 року, у Віленській друкарні доктору Франциску вдалося надрукувати лише дві книги, хоч потім грандіозна пожежа, яка спопелила більшу частину міста, знищила і його друкарню, хоч борги і злигодні завадили Скорині завершити свій великий просвітницький подвиг, його подвижницька справа знайшла продовжувачів... на Поділлі.

До наших днів зберігся рукописний список друкованої Біблії Скорини, виготовлений «въ неславнімже граді Маначині (тепер село Маначин Волочиського району Хмельницької області) у 1573—1576 роках, про що є запис на пергаментному аркуші 318 погодінської частини (наприкінці книги пророка Єзекиїля). Одна частина його зберігається у Львівській науковій бібліотеці України ім. Василя

Стефаника,⁴⁵ а друга — в колекції М. П. Погодіна у Росії. В кінці «П'ятикнижжя» названо переписувача — «писарчука Дмитра із Зінькова» (село Зінків Віньковецького району Хмельницької області). Характерно, що маначинський список містив усі старозаповітні книги Біблії, в тому числі й ті, що відсутні у друках Скорини (дві книги Параліпоменон, книга Ездри, книга Товії, неповна перша книга Маккавеїв). Існує припущення, що ці книги скопійовані з утрачених частин повного скоринівського перекладу Біблії.

То ж і княгиня Заславська (Жеславська) зі своїми інтелектуальними помічниками йшла тоді в ногу з часом. І хто знає, як би склалася доля української літературної мови, якби Двірецько–Пересопницьке Євангеліє тоді ж таки потрапило на друкарський верстат, що в тисячу разів помножив би новаторський мовний почин? Та цього не сталося, хоч таке прагнення в тодішньому українському суспільстві було досить відчутним: то тут, то там з'являлися «руськомовні» Євангелія, Апостоли,⁴⁶ граматики, словники, збірки поезій, літописи. Зіграв же біблійний переклад Лютера визначальну роль у створенні загальнонімецької літературної мови, авторитетної для всіх німецьких земель. А Німеччина у XVI столітті мала (та й нині має) діалектів аж ніяк не менше, ніж Україна...

Свято-Михайлівська церква у Зінькові. Збудована у 1769 році.

⁴⁵ **ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА** України імені Василя Стефаника — заснована 2 січня 1940 року на базі 84 відомчих і приватних бібліотек Львова та Західної України. Головний корпус влаштовано на базі закритого Інституту Осолінських. З 1944 року установа називалася «Львівська бібліотека Академії наук УРСР». 1971 року бібліотеці надали ім'я Василя Стефаника, 1989 року — статус науково-дослідного інституту. З 1994 бібліотека отримала назву «Львівська наукова бібліотека України імені Василя Стефаника». 10 квітня 2008 року Президент України Віктор Ющенко надав їй статус національної.

⁴⁶ **АПОСТОЛ** — богослужбна книга, частина Нового Заповіту. На відміну від Євангелій та Апокаліпсису, складається із «Діянь» та «Послань» Святих Апостолів (Іакова, Петра (два послання), Іоанна (три), Іуди, Павла (14)). Богослужбний «Апостол», окрім названих книг, містить також збірку загальних та недільних прокімнів, прокімнів для особливих служб (присвячених мученикам, пророкам і т. д.) і алілуїаріїв — окремих віршів із Псалтиря чи інших книг Священного Письма. «Апостол» читається на божественній літургії Іоанна Златоуста в частині, яка називається літургією оглашених перед читанням Євангелія.

⁴⁷ **ПАВЛО БЕРИНДА** (чернече ім'я — Памво) (імовірно, між 1555–1560 — 13.07.1632) — мислитель, письменник, лексикограф. Народився на Самбірщині. Здобувши освіту, працював друкарем і гравером. Певний час служив у перемишльського єпископа Михайла Копистенського, згодом був дидакалом і друкарем Львівського братства. 1619 р. оселився в Києві, де в гуртку Лаврської друкарні реалізував себе як вчений, поет, перекладач, редактор, друкар, гравер.

⁴⁸ **ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ** (7.08.1819 — 14.02.1897) — український письменник, поет, драматург, фольклорист, етнограф, мовознавець, перекладач, критик, редактор, видавець. Автор першої фонетичної абетки для української мови, що попри низку внесених до неї змін лежить в основі сучасного українського правопису. Автор першого україномовного історичного роману «Чорна рада».

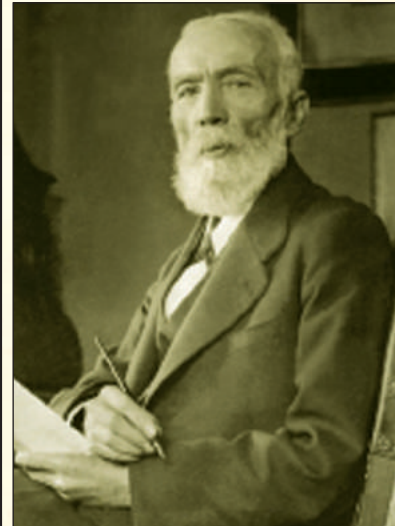
— До речі, такі спроби проглядаються і в Двірецько–Пересопницькому Євангелії, — розповідала Інна Чепіга. — Адже у тексті наявні українські глоси до українських же слів. Вони свідчать про пошуки наддіалектного слова, вироблення, так би мовити, загальноукраїнської лексичної норми на письмі.

Таких слів–синонімів у Першокнизі можна нарахувати кілька десятків. Творча нормативна робота перекладача виразно проявляється у тих випадках, коли одна глоса ніби доповнює чи уточнює іншу. Утворюється, таким чином, ряд синонімів. Це можуть бути слова з різних мов (грецької, старослов'янської, чеської, польської, української та ін.) або слова–синоніми однієї мови. Так, наприклад, у Двірецько–Пересопницькому Євангелії грецьке слово «алткторь» ужите в тексті рукопису двічі і пояснене один раз спільнослов'янським «керьь», поширеним у більшості старослов'янських перекладів, особливо давнішого періоду, а вдруге — словами «когуть» і «півень». Слово «керьь», крім того, вжите один раз в основному тексті і пояснене народнорозмовним «півень». В основному тексті вжито також старослов'янське «путтл» і пояснене спільнослов'янським «керьь». У словнику Беринди⁴⁷ так пояснено старослов'янське «петель»: чеськи й руски — «когугі», волоски — «півень», литовски — «поту». Слово «когут» засвідчує також словник Зизанія. Закріпилася думка, що слово «когут» прийшло до нас, як і до польської мови, з мови чеської, поширилося в літературній польській мові та в сусідніх українських землях і побутувало поряд з українським «півень». Маємо, отже, цілий ряд слів на позначення того ж поняття: алткторь — керь — путтль — півень — когуть. Найуживанішими в старослов'янських текстах були путтль, керь або узвичаєне грецьке алткторь. Пересопницькі перекладачі вводять ще народнорозмовні слова «півень» і «когуть». Можна думати, що вони, як і Беринда, розрізняли ці назви щодо територіального поширення, розуміючи, що слово «когут» відоме не на всій території України, а тому самостійно його у глосі не залишають, а підкріплюють загальновідомим «півень». Таким чином, у коло писемного вживання, більше того, до тексту конфесійного жанру, втягуються слова, досі відомі лише в місцевих говірках. Проникнення живомовної лексики в конфесійний стиль, не кажучи вже про живомовну фонетику й граматику, сприяло тому, що церковнослов'янську мову було зламано, народнорозмовна стихія запанувала в усьому українському письменстві. Тому від середини XVI століття можна говорити про різностильову українську літературно–писемну мову. І хоча в майбутньому екстралінгвістичні чинники завадили остаточній перемозі

народнорозмовної мови в конфесійному письменстві, в усіх інших писемних стилях вона стала панівною. Порівнюючи рукопис з деякими перекладами євангельських текстів ХІХ століття, Іван Франко писав: «Виходить прецікава річ, що найстарший переклад, Пересопницьке Євангеліє, являється з свого погляду взірцем, якого не досягли ані Лободовський, ані Куліш⁴⁸ з Пулюєм,⁴⁹ і з яким зрівнявся один Морачевський, зрікши всякої мовної манерности та глибоко вникнувши в духа української народної мови».

Цікавим явищем в рукопису є наявність численних додаткових пояснень окремих слів у дужках. Наприклад: «Бил ти ж там и колодязь іаковль (студня або криниця)»; «тогда она то жена оставивши вѣдро свое (або глек, або збан) и пошла до мѣста»; «и рекл так учиню, размечу житницу мою (куню або столу)»; «кто будет на кровь (на даху або на стрѣсь) а статки его в дому, нехай не сходит взяти их...»; «Воини пак увели его внутрь двора которій називается преторъ — (дом радецкий або ратушь)», «которому то біло имя Иосиф, съвѣтником будучи (або паном радним) а был тот члк добрым». Такі уточнення осучаснювали тодішню мову святого письма, максимально наближаючи її до місцевого діалекту. Серед пояснень досить часто зустрічаються слова «болячка», «будувати», «ворог», «година», «дбати», «дякувати», «зрада», «мова», «наймит», «пекло», «рядно», «сором», «стежка», «торба», «шкода». Подумати тільки — 450 років тому наші предки вже користувалися цими словами!

Історія не визнає умовного способу — «якби». Та все ж... Якби ж то прибулий через двадцять років із півночі «друкар-москвитин» Іван Федорович⁵⁰ (саме так, а не Федоров, назвав він себе на друкарській марці до «Апостола», виданого у Львові: «Іван Федорович — друкар-москвитин»). На його надгробній дошці в Онуфріївському монастирі Львова соратники написали «Іван Федорович, який своїм тшанієм друкування занедбалое обновив») та його послідовники взяли до друку 1581 року не Геннадіївську Біблію⁵¹ (повний звід біблійних перекладів церковнослов'янською мовою був підготовлений в 1499 році у ще не захопленому московитами Новгороді, на «книжковому дворі» архієпископа Геннадія), яку потім назвуть Острозькою, і яка була перевидана в Москві у 1663 році Єпифанієм Славинецьким, і яку назвуть Московською першодрукованою Біблією, і на основі якої в 1751 році видано ще й двотомну Біблію, яку назвуть Петровско-Єлизаветинською. До цього ж тексту сходять і всі сучасні церковнослов'янські видання православної Біблії. Ось яку силу друковане слово мало ще в ХVІ столітті!

⁴⁹ **ІВАН ПУЛЮЙ** (2.02.1845 – 31.01.1918) — український фізик і електротехнік, винахідник, організатор науки, громадський діяч, перекладач. Доцент Віденського університету. Професор Вищої технічної школи в Празі, ректор першого в Європі електротехнічного факультету. Доктор Страсбурзького університету. Державний радник з електротехніки Чехії і Моравії. Член НТШ.

⁵⁰ **ІВАН ФЕДОРОВИЧ** (Іван Федоров) (1510–1530 — 5.12.1583) — діяч східнослов'янської культури, один із перших (після Швайпольта Фіоля та Франциска Скорини) східнослов'янських друкарів, а також гравер, інженер, ливарник. Сукупність художніх прийомів оформлення тексту, розроблена І. Федоровичем, уплинула на подальший розвиток східнослов'янського друкарства.

51 ГЕННАДІЇВСКА БІБЛІЯ — церковнослов'янський переклад Біблії, підготовлений у новгородському скрипторії при участі Дмитра Герасимова з ініціативи і під керівництвом архієпископа Геннадія Новгородського. Робота з кодифікації слов'янської Біблії була завершена до 1499 року.

52 ВАСИЛЬ–КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ (2.02.1526 — 13.02.1608) — князь (син Костянтина І Івановича Острозького), український магнат, воевода Київський, маршалок Волинський, політичний і культурний діяч, один із найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої. Князь Острозький був фактичним провідником Русі–України під час Люблінської унії 1569 року.

Острозька слов'яно-греко-латинська академія. Сучасне фото.

Варто, однак, зазначити, що таким довгим життям Острозька Біблія завдячує зовсім не архієпископу Геннадію, а викладачам і студентам Острозької академії, котрі за дорученням князя Костянтина Острозького⁵² заново переклали з давньогрецьких оригіналів ті місця, які мали сумнівний виклад. А таких місць назбиралося чимало — вони склали значну частину Біблії. І переклади у них вийшли справді добротними, бо інакше ясновельможний князь, звертаючись до читача, не написав би власноруч у передмові: «Прийміть цю Біблію всіх слов'ян не як річ земну, а як дар небесний». Хоч була у князя й інша, земна, причина написати ці слова. Адже вважати Острозьку Біблію однозначно творінням Федоровича не виходить (хоч він і виконав усі підготовчі роботи та відлив шрифти для 1256 сторінок), якщо врахувати, що острозькі ченці закінчували її виготовлення самотужки, після смерті друкаря, котрий з невідомої причини посварився з Острозьким і повернувся до Львова. Та князь не віддав ченцям ніяких розпоряджень, хоч і був дуже сердитий на непокірного московитина. Тому у Біблії не змінили жодної літери. І навіть рік видання та особисте клеймо друкаря залишили...

Однак і ставити у гнївину творцям Геннадіївської Біблії недосконалість перекладу не варто. Адже є свідчення, що до роботи у Новгороді був запрошений хорватський ченець Веніамін, котрий надав важливі розділи зі спадщини святого Ієроніма,⁵³ дотоді відсутні у руській рукописній традиції. І хоч прийнято вважати, що то була латинська «Вульгата», проте ймоімовірнішим здається використання прототипу слов'янською мовою, писаного ще не забутою

 **Острозька Біблія
Івана Федоровича.
1581 р.**

тоді глаголицею. До того ж архієпископ⁵⁴ Геннадій взявся за справу перекладу церковнослов'янською мовою і організував написання нею Біблії з абсолютно конкретною метою. Святий отець був активним противником так званих «ожидовілих» («жыдовствующих»), про що свідчать його послання. У кінці XV — на початку XVI століття на східнослов'янських землях з'явилося досить таки багато християн, які виявляли інтерес до іудаїзму. Звертаючись до старозаповітних текстів, вони переклали кілька біблійних книг старослов'янською мовою. У першу чергу це Псалтир, який має спільні риси з іудейським молитовником «Махазор», а також книги пророка Даниїла, Царств, Естер, П'ятикнижжя, Малі Пророки, Іов, Рут, Еклезіаст, Пісня Пісень та Притчі Соломона. З перекладів цих книг склалися своєрідні збірники, серед яких найвідомішим є Віленський збірник, що датується початком XVI століття. Отож і православні супротивники «ожидовілих» теж звернулися до старозаповітних текстів, в результаті чого і з'явився повний переклад Біблії старослов'янською мовою.

...Та саме багатотисячними своїми тиражами Федорович надовго «припечатал» (саме так класифікував цей процес тижневик «Дзеркало тижня» в публікації «Книга присяги. Пересопницьке Євангеліє — відоме і невідоме» № 5 (533) 12 — 18 лютого 2005 р.) паростки «українізації» церковно-служебних книг і творення української літературної мови. Так надовго, що петербурзькому Синоду треба було думати аж півстоліття над тим, чи дозволити до друку Євангеліє, перекладене українською мовою чернігівським дворянином П. Морачевським⁵⁵ ще у 1862 році і оцінену в Імператорській академії наук як «працю у філологічному

⁵³ **ІЄРОНІМ** (близько 340 — 30.09.420) — християнський теолог, письменник, відомий як перекладач тексту Біблії з грецької та єврейської мов на тогочасну латинську мову. Його переклад називається Вульгата (Vulgata) і до сьогодні є офіційним біблійним текстом римо-католицької церкви.

Святий Ієронім, котрого також називають Ієронім Стридонським, вважається також одним з трьох отців Церкви у католиків.

⁵⁴ **АРХІЄПІСКОП** (від грец. — «головний», «старший» та «охоронець», «наглядач») — вищий духовний титул сану єпископа у християнській церковній ієрархії. У різні історичні періоди і в різних патріархатах статус архієпископа визначався по-різному.

**Переяславський
Вознесенський
кафедральний собор.
Фото кінця XIX ст.**

⁵⁵ ПИЛИП МОРАЧЕВСЬКИЙ (26.11.1806 — 26.09.1879) — український письменник, педагог, поет–романтик, філолог, перекладач. У 1832–1849 роках викладав математику і російську словесність у навчальних закладах Сум, Луцька, Кам'янця–Подільського. В 1853 року Морачевський подав на розгляд Імператорської академії наук створений ним «Словарь малоросійського язика». У 60–х роках він переклав українською мовою всі чотири Євангелія, пізніше — «Діяння Апостолів», «Апокаліпсис», «Псалтир».

⁵⁶ ВАСИЛЬ ТЯПІНСЬКИЙ (бл. 1540 — бл. 1603) — білоруський освітній діяч, письменник, друкар. У пересувній друкарні видав близько 1580 р. Євангеліє, перекладене на тогочасну білоруську мову.

відношенні бездоганну». А між тим, відомий дослідник давньої української рукописної і друкованої книги Яким Запаско відзначив зв'язок українських першодруків Івана Федоровича, зокрема його острозьких видань, з орнаментикою Двірецько–Пересопницького Євангелія. Цей факт наводить на думку, чи не ознайомився Іван Федорович з рукописом?

Більше пощастило сусідам–білорусам, бо вже у 70–х роках того ж таки XVI століття полоцький шляхтич соцініанин Василь Тяпинський⁵⁶ у своїй друкарні видав «Євангеліє від Матфея» двома мовами: церковнослов'янською й у своєму перекладі білоруською.

Проте переклади Писання слов'янськими мовами тривали. У 1820 році надрукований «Новий Заповіт» болгарською мовою. У 1840–му — повна Біблія болгарською. В 1847–му вийшов «Новий Заповіт» сербською, а в 1868–му з'явилася і повна сербська Біблія.

А ось росіянам довелося чекати Святого Письма російською мовою понад три сотні літ. Хоча й були спроби його перекладу. Так, ще у 1683 році перекладач посольського приказу Авраамій Фірсов у Москві переклав з польської російською мовою «Псалтир». Але цей переклад не був санкціонований ієрархами російського православ'я.

У петровську епоху за переклад Писання російською мовою ратував сподвижник Петра I, глава його вченої ради Феофан Прокопович⁵⁷ — православний ієрарх, якому не раз дорікали за схильність до протестантизму, а швидше за все не могли простити українського походження та високоосвіченості. А, може, ще й того, що навчався свого часу у єзуїтському колегіумі, хоч і залишився вірним православ'ю.

З післяпетровських часів і аж до 1858 року Церква й Синод⁵⁸ відкидали будь-які спроби перекласти Святе Письмо російською мовою. Коли ж 1858 року Синод офіційно таки дозволив відновити роботу над перекладом, то при цьому було твердо вказано на неприпустимість використання російського перекладу в церкві: «Переклад корисний, але не для вживання в церквах, для яких слов'янський текст повинен залишатися недоторканим, а лише як посібник до розуміння Св. Письма». От і з'явилася перша повна Біблія по-російськи тільки 1876 року. Ще з більшими труднощами проходив процес переходу на богослужіння національними мовами у католицьких країнах Західної Європи. Так, на моє прохання колишня хмельничанка Вікторія Маркова, котра нині проживає в Іспанії, з'ясувала, що Служба Божа у цій країні почала правитися по-іспанськи лише з 1968 року!

Двірецько–Пересопницьке ж Євангеліє, на думку і Людмили Гнатенко, і Інни Чепіги, активно використовувалося у богослужіннях протягом, принаймні, перших двохсот років своєї історії.

— Очевидно, подароване Іваном Мазепою Євангеліє, активно використовувалося у богослужінні в Переяславському кафедральному соборі, — розповідала Інна Чепіга. — Коли ж українська Церква остаточно підпала під відання російського Синоду і на переяславську кафедру почали призначати єпископів з росіян, Євангеліє, як непотрібне для кафедри, передали до бібліотеки Переяславської семінарії. Дослідники вважають, що це могло трапитися не раніше 1799 року, коли переяславський єпископ став називатися малоросійським.

Невідомо, коли і за яких обставин потрапило Двірецько–Пересопницьке Євангеліє до Івана Мазепи. Однак, гетьман не став прикрашати ним власну бібліотеку. Та він не лише любив купувати книги, але й усіяко допомагав талановитим авторам. Тільки в Чернігові за час його правління побачило світ близько півсотні видань. А побудованому на його ж кошти кафедральному Вознесенському собору в Переяславі Мазепа подарував ще й Двірецько–Пересопницьке Євангеліє. З цього приводу рукою писаря 17 квітня 1701 року зроблено запис: «сіє Євангеліє прислано і дано ест от ясновельможного его Милости пана Іоанна Мазепи...».

Там, у Переяславі, і знайшов цей манускрипт Осип Бодянський у 1837 році. «Мова південноруська чиста, як зорі небесні...», — таке враження від ознайомлення з ним залишив він для нащадків.

⁵⁷ **ФЕОФАН (ЄЛЕАЗАР) ПРОКОПОВИЧ** (також: Теофан Прокопович; 18.06.1681 – 19.09.1736) — український богослов, письменник, поет, математик, філософ, ректор Київської академії (1710–1716 рр.), архієпископ Великоновгородський та Великолуцький. Феофан Прокопович — визначний український діяч епохи барокко. Різносторонність обдарувань, енциклопедичність знань, видатні досягнення в галузі науки, політики, без сумніву, дозволяють поставити його в ряд геніїв людства.

⁵⁸ **СИНОД** — найвища колегіальна церковна установа для вирішення важливіших справ під головуванням ієрарха вселенської, помісної, автономної чи автокефальної Церкви. Синоди бувають митрополічі (провінційні), єпархіальні, вселенські (єкуменічні), католицькі «єпископські конференції».

⁵⁹ Про **ВАЛЕНТИНА НЕГАЛЕВСЬКОГО** відомо не багато. Він був шляхтичем. Зберігся документ, який свідчить, що 1582 року виступав у Кременецькому гродському правлінні як приятель і повірений шляхтянки Анастасії Воронецької у справі вбивства її чоловіка людьми Андрія Курбського.

⁶⁰ **ЛІТКІВСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ** (Літківське Чотириєвангеліє) — рукописна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва кінця XVI ст. Одне з чотирьох відомих волинських рукописних Євангелій XVI ст. (три інші — Пересопницьке, Волинське та Хорошівське), повністю або частково написаних староукраїнською мовою.

⁶¹ **ПСАЛТИР** або Книга Псалмів — одна з книг Старого Заповіту. Містить 150 духовних пісень. Псалтир віками уживали, як шкільний підручник, читали над померлими, а також над хворими. Цитати з Псалтиря зустрічаються в українській літературі уже з XI ст. Тематично псалми поділяють на гімни, індивідуальні і спільні лементи, пісні довіри, псалми подяки, королівські, мудрості, паломницькі та літургічні псалми.

«Н Е МАЄ РІВНИХ СОБІ СЕРЕД ВІДОМИХ»

ПЕРШОКНИГА: ТВОРЦІ, ПИСЦІ І МЕЦЕНАТИ

Задум перекладу чотирьох Євангелій українською мовою, безперечно, виникав у багатьох освічених людей того далекого часу, але реалізація його потребувала і чималих коштів, і досконалого володіння іноземними мовами, і знання церковної літератури, і... сміливості та громадянської мужності. Та й страх перед Богом і сумніви в богоугодності такої справи стримували не одне поривання ентузіастів XVI століття.

— Середина і друга половина XVI століття залишили нам чимало перекладених українською мовою культових книг, — розповідала Інна Чепіга. — З-поміж них найвизначнішою пам'яткою щодо мови і художнього оформлення є, звичайно ж, Двірецько-Пересопницьке Євангеліє. Але й окрім нього, відомі ще такі перекладні євангельські тексти, як Волинське Євангеліє 1571 року, Новий Заповіт, перекладений Валентином Негалевським⁵⁹ у селі Хорошів (нині Білогірський район Хмельницької області — **авт.**) 1581 року з польського тексту, уривок Літківського Євангелія⁶⁰ у старослов'янському тексті, знайденому в селі Літках (тепер Броварського району Київської області — **авт.**), а також переклад деяких книг Старого Заповіту, відомий як український біблійний кодекс 1596 року Луки з Тернополя, рукопис перекладу книг Старого Заповіту, виконаний у 1575–1577 роках Дмитром із Зінькова (нині Віньковецький район Хмельницької області — **авт.**), Крехівський Апостол, перекладений у 60-х роках XVI століття і знайдений у селі Крехові (на Львівщині — **авт.**), Нягівські повчання та Псалтир⁶¹ XVI століття. Крім того, від XVI століття дійшло кілька десятків рукописних і друкованих учительних Євангелій, написаних українською літературно-писемною мовою XVI–XVII століть.

Але те, що місцем створення української Першокниги стала саме Волинь, є цілком закономірним. Якщо у XVI столітті вже не залишається в Галичині українців з верхніх

верств, які трималися б православної віри та своєї культури, якщо польська колонізація знищила нечисленну й до того українську шляхту⁶² на Поділлі, якщо на всій Київщині та Брацлавщині в XVI столітті не залишилося жодного заможного українського роду і лише дрібна шляхта трималася батьківських традицій, якщо полонізація захопила міста, де споконвічних українців загнала на передмістя, то на Волині становище було зовсім інше. Поки Велике Князівство Литовське зберігало свою незалежність від Польщі, Волинь була закрита для поляків. У привілеї Казимира обіцяно, що «земель, замків, міст або будь-яких маєтностей... ніяких урядів» жодному чужинцеві не буде дано. Тому волинська шляхта найдовше зберігала українську культуру. Та з часом поляки через шлюби з місцевими панянками та вдовами з'являються і на Волині. Місцеві правителі, вживаючи заходів і обмежень проти них, забороняли, у першу чергу, давати землю в посаг тим жінкам, які виходили заміж за чужинців, дозволяючи замінювати земельні наділи грішми. Українська шляхта, яка чисельно переважала польську, могла б досить тривалий час давати відсіч займам, боронячи і захищаючи українську культуру. Але... Трагедія українців полягала в тому, що їх спокушали і привілеї, і польська культура.

— Взагалі ідея перекладу біблійних творів народними мовами була найвизначнішою ідеєю Середньовіччя, а самі переклади стали найсильнішою ідеологічною зброєю проти католицизму, — розповідала Інна Чепіга. — У XVI столітті більша частина українських земель перебувала під владою Речі Посполитої.⁶³ Соціальне поневолення українського народу супроводжувалося тут пригніченням національним та культурно-релігійним. Католицизм на українських землях був ідеологією панства і королівської влади, а православ'я стало релігією пригноблених українців. Боротьба між цими двома релігіями фактично була основною формою ідеологічної боротьби в Україні. В епоху, коли духовне життя повністю підпорядковувалося теології, будь-які соціальні рухи одночасно кваліфікувалися як відступ від панівного віровчення, як ересь⁶⁴ по відношенню до нього. Ось чому справа перекладів культових текстів українською мовою тісно пов'язана з тогочасним суспільно-політичним рухом в Україні, зокрема з необхідністю ведення релігійної полеміки, в процесі якої слід було посилалися на авторитетні джерела, що були б зрозумілі кожному.

Саме це і виявилось вирішальним у становленні західно-волинського художнього центру, який у середині XVI століття вже мав своє, чітко окреслене мистецьке

⁶² **ШЛЯХТА** — провідний суспільний привілейований соціальний стан, форма аристократії у Польщі, Литві та Русі у XIV — XVIII століттях. Деякі елементи шляхетства мали місце в гетьманській державі, на окупованих українських землях у складі Російської імперії чи Австрії, Угорщини і Молдавії.

⁶³ **РІЧ ПОСПОЛИТА** або Річ Посполита Обох Народів (пол. Rzeczpospolita Obojga Narodw — республіка) — феодальна держава, союз Польського королівства та Великого Князівства Литовського, яка була заснована для кращої боротьби із Московським царством. До неї входила більша частина сучасних литовських, білоруських і українських (в ті часи називались руськими) земель — Галичина, Поділля, Волинь, Брацлавщина та Київщина. Ця держава була утворена союзним договором у м. Любліні — Люблінською унією 1569 року. Закінчила своє існування під час третього поділу Польщі у 1795 році.

⁶⁴ **ЕРЕСЬ** (грец. «вибір, напрямок») — сукупність теологічних або релігійних доктрин, ідей, що суперечать визнаному в Церкві або релігійній громаді догмату віри, або не збігаються з ним і пов'язане із цим виділення зі складу Церкви нової громади. Релігійне вчення, що заперечує основи та організаційні форми панівної Церкви. У розмовній мові «ересью» іноді називають будь-яке свідоме заперечення чи перекручення того вчення, яке співрозмовник вважає істинним.

⁶⁵ **АНАСТАСІЯ ЗАСЛАВСЬКА**, в дівоцтві Гольшанська-Дубровицька (?-1561 р.) — волинська княгиня, представниця «руської контрреформації». Дочка київського воєводи Юрія Івановича Гольшанського. Не пізніше 1529 року вийшла заміж за князя Кузьму Івановича Заславського. Народила від нього двох дітей: Януша і Ганну. Відома як фундаторка Двірецько-Пересопницького Євангелія — найошатнішого рукопису Волинської школи.

⁶⁶ **ОЛЕКСАНДР ТЕРЕЩЕНКО** (1806 — 21.02.1865) — етнограф і археолог. Навчався у Полтавській гімназії та Харківському університеті, де був учнем відомого письменника-байкаря П. П. Гулака-Артемовського. Брав участь у роботі археографічної комісії. Після смерті в «Чтениях Общества Любителей Истории и Древностей» надрукована його робота «О могильных насыпях и каменных бабах в губерниях Екатеринославской и Херсонской». Найвідоміша його робота — «Быт русского народа», яка стала у Росії першою спробою наукової розробки етнографічного матеріалу.

⁶⁷ **ОЛЕКСАНДР ГРУЗИНСЬКИЙ** — історик літератури. Народився у 1858 році. Закінчив Московський університет. Викладав у середніх навчальних закладах Москви, читав лекції у Московському університеті та на вищих жіночих курсах в університеті Шинявського. З 1905 року очолював товариство любителів російської мови.

обличчя. Та це обставини, так би мовити, зовнішні. А були ще і внутрішні причини, які посприяли тому, що фундаторкою величної справи творення української Першокниги стала саме волинська княгиня Анастасія Заславська-Гольшанська.⁶⁵ І цілком вмотивовано бібліограф XIX століття О. В. Терещенко⁶⁶ називав книгу «Євангелієм княгині Жеславської». Якщо врахувати, що «благовірна і христолубива» княгиня Анастасія, овдовіла 9 травня 1556 року, поховавши чоловіка Кузьму Івановича, князя Заславського, з яким прожила у шлюбі понад чверть століття, то час початку роботи над Євангелієм не видається випадковим. Адже ця вагома обставина — бажання зробити щось богоугодне в пам'ять про чоловіка (а, можливо, й виконати заповіт покійного), — очевидно, й стала вирішальною у задумі і створенні перекладу чотирьох Євангелій українською мовою «для ліпшого вразумлення люду християнського посполитого». А, можливо, Двірецько-Пересопницьке Євангеліє — то лише одна з багатьох книг, написання яких замовляли і оплачували Заславські, але тільки йому судилося вціліти протягом століть і стати національною святинею українців.

До цього часу відноситься і акт передачі села Двірець у володіння монастиря. Януш Кузьмович, ставши князем Заславським після смерті батька у 1556 році, виконав його заповіт і 12 червня 1556 року передав село у володіння монастиря. Однак, князем Заславським йому судилося бути лише шість років — з 1556-го до 1562-го, коли Януш помер, а князем Заславським став його син, також Януш. Цей акт уперше оприлюднив О. Є. Грузинський,⁶⁷ який вважав «дво(р)ци» топонімом. На доказ своєї думки він і навів акт, яким Двірецькому монастиреві з церквою Святої Трійці надавалося село Двірець: «Я, Януш Кузьминич Жеславский, весполек з єи милостью кнегиною, маткою моею, кнегиною Настасею Юрьевною Гольшанского, што ж отец мой небожчик князь Козма Іванович Жеславский мел надати монастыру нашему дворецкому ку церкви Святой Троици имение свое отчизное, село Дворець, с ставом и з млыном того села».

Проте існує й інша версія щодо місцезнаходження Свято-Троїцького монастиря. Оскільки у Першокнизі є лише одне свідчення про обитель «в дворци манастыри Жеславском, при церкви Святыя и Живоначальныя Троица», деякі дослідники пам'ятки вважають, що розташовувався він у самому Заславі. Інна Чепіга і Володимир Рожко свого часу звернули увагу на можливе вживання слова «двір», як інституції князівської влади і частини міського простору — палацового комплексу.

*Вид старого Заслава.
Поштова листівка
початку ХХ ст.*

Непрямим свідченням того, що монастир міг бути у Заславі, є також відомості, що князь Олександр Заславський звертався до єпископа Луцького Ахаціуша Гроховського за дозволом на перенесення праху членів родини Заславських з гробниці, яка знаходилася тоді в костелі Святого Михайла⁶⁸ при монастирі ордену отців бернардинів, до новозбудованого храму Святого Івана Хрестителя.⁶⁹ Склеп при фарі Св. Івана Хрестителя збудували тільки в 1630–х роках. За інвентарним же описом Старозаславського замку від 15 липня 1622 року костел Святого Михайла тоді тільки почали засклеплювати. Не виключено, що будівлю самого костелу Святого Михайла звели на місці, де раніше був православний храм з князівською усипальницею. Отож тіла покійних князів родини Заславських на час початку спорудження римо–католицького костелу уже були там поховані. Якщо ж прийняти таку версію, то виходить, що Двірецько–Пересопницьке Євангеліє мали б почати творити в Заславському монастирі, який розташовувався у старій частині міста, де пізніше отці бернардини збудували свій монастир, на території якого тепер розміщена Замкова виправна колонія №58. На це вказує римо–католицьке джерело про передачу у 1602 році князем Янушем Янушевичем Заславським⁷⁰ (внуком княгині Анастасії) під будівництво монастиря бернардинів «пошищеної православної каплиці» у Старому Заславі разом з чудотворним образом Заславської Богородиці, яка «з давніх–давен» належала до скарбу Заславських. Викладач Кременецької духовної семінарії і знавець Волині Микола Теодорович⁷¹ у своїй фундаментальній праці «Историко–статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии» також вказує, що образ Заславської Богородиці належав колишній православній обителі.

⁶⁸ **КОСТЕЛ СВЯТОГО МИХАЙЛА** та монастир ордену отців бернардинів — пам'ятки сакрального будівництва епохи Барокко, колишній римо–католицький монастирський комплекс, закладений на початку XVII століття, архітектурна домінанта міста Ізяслава. Між 1797–1815 роками головна резиденція Руської провінції непорочно зачаття Пресвятої Діви Марії бернардинів. До комплексу будівель належали мурований костел і монастир, дзвіниця, каплиці, господарські будівлі тощо. У північно–західній частині монастиря розміщувалися цвинтар і сад, у північно–східній — ставок і сад. Монастирський комплекс оточував високий оборонний мур з бійницями і в'їзною Острозькою брамою. Нині там розміщується в'язниця.

⁶⁹ **ХРАМ СВЯТОГО ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ**, Заславська кафедра, костел Святого Івана Хрестителя, Фара, Собор Святого Володимира — найдавніша християнська культова споруда міста Заслава. Архітектор Якуб Мадлайн (Джакомо Мадлаїна) з Граубюндену. У 1630–х роках при фарі Св. Івана Хрестителя збудовано гробницю, куди князь Олександр Заславський переніс прах членів родини Заславських, облаштувавши там родинну усипальницю.

70 ЯНУШ ЗАСЛАВСЬКИЙ (1562–1629) — воевода Підляський (1591) і Волинський (1604, 1620). У 1596 і 1614 роках входив до складу комісії для підготовки компромісних угод між козаками і польським урядом.

71 МИКОЛА ТЕОДОРОВИЧ (1856–1917) — педагог, церковний та громадський діяч, історик Волині кінця XIX початку XX століття. Належав до волинських краєзнавців, які гуртувалися в м. Кременці навколо Волинської духовної семінарії, Волинського історико-статистичного комітету, газети «Волинські епархіальні відомості». За редакцією М. Теодоровича видане багатотомне «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии».

*Монастир ордену отців бернардинів у Заславі.
Поштова листівка початку XX ст.*

Не спростовує цю версію і Заславська замкова книга, у якій 12 жовтня 1572 року зроблено запис «тестаменту» заславської міщанки Ганни Яцьківни, вдови Кузми Іванушковича, у якому вона заповіла «погрести у Светої Пречистої у монастире, яко погреб закону хрестіанского зносить, тело мое грешное поховати». Отож, монастир православний у Заславі справді був, але **Святопречистенський**, а в Першокнизі чітко вказано, що монахи почали писати Євангеліє у «**дворци манастири Жеславском, при церкви Святыя и Живоначальныя Троица**».

Є у Заславській замковій книзі і запис 1574 року, який надав мені Ігор Тесленко, за що я йому щиро вдячний. У ньому зокрема йдеться: «М[е]с[е]ца генвара 22 дня. Пришедши перед мене, Василя Коптя, наместника жославского, служебник мой Ян Высоцкий, тыми словы вызнал, иж дей «будучи мне з ураду вижомъ приданымъ на подане позвов игумену манастира Дворецкого отцу Есифу от жида жославского Еска Якововича, иж отец игумень остал Еску винен пятьдесят семь коп гр[о]шей и отдати ему не хочеть, што ся дей ширей и достаточней на позвех значит, якож дей я яко дня вчорашнего в четвергъ м[е]с[е]ца генвара двадцат первого дня игумену есми в манастиру Светое Пречистое Дворецком очивисто позвы подал, за которыми позвами мает стати яко от дня вчорашнего четверга даты вышей писаное недел за две, то ест м[е]с[е]ца февраля четвертого дня. И кгда дей отец игумен тот позов прочотши, поведил передо мною, яко вижом, иж дей есми Еску Якововичу пятьдесят сем коп гр[о]шей винен, але дей тепер не маю чимъ ему заплатити». И просил оный Еско, абы тое сознание вижово было до книг записано, што я для памяти до книг записати есми велел».

Знак із морським якорем, датований 1847 роком, який закріплений на стіні водяного млина Сангушків у Двірці.

⁷² **ПАВЛО ЖИТЕЦЬКИЙ** (23.12.1836 –5.03.1911) — український мовознавець, лексикограф, педагог і громадський діяч. Доктор російської словесності (1908).

Ось це свідчення вносить ще більше плутанини у питання локалізації місця розташування давнього монастиря Заславських. Бо ж у ньому чітко сказано, що позов 1574 року подавався «игумену есми в монастиру **Светое Пречистое Дворецком**», а Першокнигу писати почали «в дворци монастири **Жеславском, при церкви Святых и Живоначальных Троица**». Можливо, у Двірцькому Святопречистенському монастирі була Святотроїцька церква, у якій і творилося Євангеліє, адже писалися такі книги тоді обов'язково у церкві?

Та варто звернути увагу і на таку важливу обставину — і Двірць, і Заслав, і Пересопниця стоять на Горині. Тому в середині XVI століття цією річкою монахи могли користуватися як більш–менш безпечним і зручним шляхом. Принаймні Владислав Берковський вказує, що у XVI столітті заславська пристань активно використовувалася в торгово–економічних зносинах. Але й вище Заслава човнами також плавали, то й із Двірця ченці також при потребі могли дістатися і Заслава, і Пересопниці. І шлях цей для такої подорожі у ті часи був чи не найзручніший. А сільський голова Двірця Сергій Ростиславович Гайовий якось у розмові пригадав, що у дитинстві бачив на бронзовій табличці із морським якорем, яка прикріплена до стіни будівлі водяного млина князів Сангушків у цьому селі, чіткий напис «Порт Двірць»!

⁷³ **ІВАН ОГІЄНКО** (митрополит Іларіон; 2.01.1882–29.03.1972) — український вчений, митрополит (від 1944), політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, історик Церкви, педагог, дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка (від 1922). Його предок козак Максим Огієнко в часи Коліївщини (1768 р.) став одним з ватажків Кліщинського повстання 1767–1770 рр. (тепер село Чорнобаївського району, Черкаської області).

⁷⁴ **АРХІМАНДРИТ** (грец. головний, старший) — титул управителів великих чоловічих монастирів, ректорів духовних семінарій, керівників духовних місій та монаших чинів. Як правило відповідає сану єпископа. Вперше титул архімандрита введено у християнській Церкві в актах Єфеського собору 431 року.

⁷⁵ **ЛЮБОВ ДУБРОВІНА** — директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, член–кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, член Співки архівістів України, Міжнародної асоціації українців, Міжнародного товариства «Український історик», редколегії журналів «Архіви України», «Бібліотечний вісник», «Пам'ять століть», «Студії з архівної справи та документознавства» і щорічників «Наукові праці НБУВ», «Рукописна та книжкова спадщина України», «Український археографічний щорічник».

⁷⁶ **ВАСИЛЬ НІМЧУК** (6.07.1933) — український мовознавець, завідувач відділу історії та граматики Інституту української мови Національної академії наук України, член–кореспондент НАН України. Дослідник давньоруської та старослов'янської мов, історії, діалектів та ономастики української мови, історії української літературної мови, історії української лінгвістики, проблем української мови як конфесійної тощо.

— Якщо ім'я фундаторів Двірецько–Пересопницького Євангелія не викликають сумнівів, бо ж у тексті чітко вказано, що ними були княгиня Анастасія Юріївна Заславська з роду Гольшанських, її зять і дочка — князь Іван Федорович та княгиня Євдокія Чорторийські, то ще й донині залишається дискусійним питання про творців цього кодексу та роль кожного із згаданих і не згаданих осіб у перекладі, переписуванні або копіюванні тексту Євангелія, — розповіла Людмила Гнатенко. — Так, Бодяньський та Думитрашко ще у ХІХ столітті перекладачем пам'ятки вважали Михайла Василієвича. Житецький,⁷² аналізуючи текст запису в кінці пам'ятки, зробив висновок, що Григорію належала роль керівника, а перекладав і переписував Михайло. Це твердження підтримував також Іван Огієнко.⁷³ Огієнко, крім того, відзначив ряд лемкізмів у мові Євангелії і припускав, що архімандрит Григорій, як і Михайло, міг походити з Лемківщини. Грузинський уважав, що переклад здійснив архімандрит⁷⁴ Григорій, а Михайло Василієвич був лише переписувачем. Цю думку поділяла й сучасна дослідниця пам'ятки Інна Чепіга, а Марта Боянівська, львівська вчена, схиляється до того, що Михайло Василієвич був копіістом пам'ятки. Грузинський уважав, що архімандрит Григорій створив оригінал списку перекладу, який був написаний тодішнім південно–руським скорописом, оскільки в тексті, при вишуканості оформлення письма, є механічні помилки і пропуски. На думку члена кореспондента Академії наук України, професора Любові Андріївни Дубровіної⁷⁵, ініціатором, організатором і керівником роботи та автором перекладу Євангелія українською мовою був архімандрит Пересопницького монастиря Григорій. У справі перекладу брав участь і писець Михайло Василієвич, але переписував він не сам, йому допомагав ще один писець–копіїст, про що свідчить наявність двох почерків. До цієї думки схиляюся і я. Її ж підтримує і сучасний український учений–мовознавець Василь Німчук,⁷⁶ аргументуючи це наявністю при словах неслов'янського походження, а також при кількох церковнослов'янських і навіть українських лексемах перекладів–пояснень кількома українськими словами, до того ж різнодіалектними, чого не могло б статися, якби переписувачем була одна особа.

Проведене працівниками Інституту рукопису кодикологічне дослідження пам'ятки, зовнішньої структури (почерків, чорнила, організації сторінок та тексту, оздоблень, записів тощо), тексту Євангелія, характеру перекладів, додаткових текстів (передмов, післямов, сумаріїв тощо), записів пам'ятки, а також вивчення графіки й орфографії рукопису, свідчать, що від початку над її творенням

працювали чернець Двірецького Святотроїцького монастиря Григорій, котрий згодом, очевидно, став архімандритом Пересопницького монастиря, а також пиसेць Михайло Василієвич із Сянока. Після переїзду у Пересопницький монастир, до роботи був залучений ще один переписувач-копіїст, ім'я котрого залишилося невідомим.

— Людмила Анатоліївно, а звідки така впевненість, що був ще один переписувач-копіїст, — запитую Людмилу Гнатенко. — Я, наприклад, особливої різниці в почерках не помітив, за винятком хіба що розміру шрифту...

— Аналіз основного тексту показав, що він виконаний уставом двох почерків, що належали різним особам. Першим писцем був, безперечно, Михайло Василієвич. Він писав текст на аркушах 2–155 у Двірецькому монастирі у 1556–1557 роках. Про це свідчить запис на аркуші 3. Хоча авторство запису не засвідчене, на мою думку, він написаний рукою самого Михайла, адже ідентичність почерку запису на аркуші 3 та на аркушах 481 зворот — 482 зворот, підписаних Михайлом, встановлена в результаті графіко-орфографічного аналізу. Згодом, коли робота відновилася в Пересопницькому монастирі, до її виконання були залучені два переписувачі: руці Михайла Василієвича належить текст на аркушах 260–339 зворот, 339 зворот — 442 зворот, 444 — 481 зворот. Перу другого, на жаль, невідомого переписувача належить текст на аркушах 155 зворот — 202 зворот, 204 — 259 зворот, 341 — 399 зворот.

— Якщо я правильно зрозумів, то робота над Євангелієм у Двірецькому монастирі тривала протягом 1556–1557 років. А коли ж вона продовжилася у Пересопниці?

— У рукопису немає точних даних про дату відновлення роботи над текстом пам'ятки. Запис на аркуші 335 свідчить, що Євангеліє від Луки, наприклад, було закінчене в рік завершення всієї праці — 1561. На мою думку, саме у цьому році робота була і відновлена, і закінчена. Вважати, що робота над книгою тривала протягом п'яти років — з 1556 по 1561 — не зовсім вірно. Такі рукописні книги тоді писали досить швидко. Принаймні, витрачали на їх створення не більше року. А Остромирове Євангеліє,⁷⁷ написане за чотириста років до того, взагалі створене за сім місяців. Правда, то було просте копіювання, а тут робився ще й переклад українською мовою.

Обсяги виготовлення рукописних книг на Волині тоді були досить значними. Адже близько тисячі православних церков і монастирів нараховувалося тільки у володіннях князя Острозького. А ще ж були маєтності старовинних українських (руських) родів Заславських, Слуцьких, Вишневецьких, Чарторийських, Соколинських, Пузинів і багатьох інших,

⁷⁷ ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ —

одна з найвидатніших пам'яток старослов'янського письменства в давньоруській редакції, до виявлення в 2000 році Новгородського кодексу вважалася найдавнішою книгою, яка була створена на Русі. Переписане 1056–1057 рр. зі староболгарського оригіналу, як гадають, у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира, який в написі книги названий «близьким» родичем князя Ізяслава Ярославича.

⁷⁸ ТРІОДЬ ПІСНА — церковно-богослужбна книга, що містить молитвослови на дні Великого посту й на підготовчі тижні до нього. Слово «тріодь» — грецьке і означає «три-пісенник».

⁷⁹ ТРІОДЬ КВІТНА — церковно-богослужбна книга, що містить співи від дня Св. Пасхи до тижня Усіх Святих.

⁸⁰ **ПІВУСТАВ** — різновид письма давніх кириличних рукописів, що виник на основі уставного письма як його спрощений варіант для задоволення зрослої потреби в книгах у зв'язку з розвитком культурного життя суспільства. Півустанов, розвиваючись у напрямі спрощення написання літер, забезпечив більшу зручність і швидкість письма, відмовившись від строгої геометричності, вишуканої правильності уставу. У східних слов'ян півустанов з'являється у XIV столітті на основі уставу і, зберігаючи його основні риси, надає йому простого, невибагливого вигляду. Вживався півустанов спочатку в ділових документах, потім поширився на літературу всіх стилів (Лаврентіївський літопис 1397, Четья—Мінея 1489).

⁸¹ **ОСТРІВ КРИТ** — п'ятий за величиною острів у Середземному морі і найбільший острів Греції. Омивається чотирма морями — Критським, Лівійським, Карпатоським та Міртіїським. Столиця Криту — місто Іракліон. На острові є залишки мінойської культури — найдавнішої європейської цивілізації, яка процвітала на Криті за тисячі років до нашої ери (приблизно 2600–1400 роки до н. е.), а також велика кількість руїн часів мінойської ери, серед яких особливо виділяють палаци давніх міст—держав Кносс і Фест. Критська культура вплинула як на розвиток материкової мікенської культури, так і на розвиток культури основних держав Егейського моря й узбережжя Малої Азії.

де православна віра переважала. А щоб церква могла нормально діяти, в ній повинно бути не менше 8 книг: Апостол, Євангеліє, Служебник, Требник, Псалтир, Тріодь пісна⁷⁸, Тріодь квітна⁷⁹, Мінея. У кафедрально—єпископських соборах та монастирях книг мало бути не менше 26. Певна частина книг церковного та світського характеру зберігалася у приватних бібліотеках, які мали князі, вище духовенство і навіть ченці. Тому й сформувалася тоді волинська школа письма, де готували висококваліфікованих писців, яких потребувало «виробництво» рукописних книг.

Та все ж з поміж сотень рукописних книг вершиною українського книжкового мистецтва середини XVI століття судилося стати саме Двірецько—Пересопницькому Євангелію. Ще на початку XX століття О. С. Грузинський дійшов висновку, що письмо рукопису абсолютно оригінальне. Воно не належить до уставного, водночас почерк пам'ятки не схожий на жоден з існуючих типів почерків, відомих в напівустановному⁸⁰ письмі східних слов'ян. Письмо надзвичайно чисте і акуратне.

Ще однією особливістю Першокниги є наявність як у євангельських текстах, так і в Місяцеслові деякої інформації, якої не містили друковані видання Євангелій. Так, у передмові до Євангелія від Марка є велика вставка, у якій пояснюється «чотириликість» та надається, на противагу загальноприйнятому нині звичаю, Євангелісту Марку символічне зображення орла, а Євангелісту Іоанну — лева. У передмові до Євангелія від Луки вказано місце написання — острів Крит,⁸¹ чого немає в жодному з друкованих видань Біблії.

Ця унікальна пам'ятка, оздоблена багатьма орнаментальними і сюжетними прикрасами, увійшла до спадщини української культури не тільки як перший в історії східнослов'янського книгописання традиційний релігійний текст, перекладений з церковнослов'янської на мову «просту», як зазначено в рукописі, дуже близьку до тогочасної народної мови, але і як високохудожній твір графічного мистецтва. В ньому сконцентровані найкращі набути тодішньої вітчизняної рукописної практики й творчо використані прогресивні риси культури доби Відродження. «Усі елементи книжкового організму, які роблять його твором мистецтва, — письмо, рядкове, заголовне і декоративне оздоблення, мініатюри, пропорції аркуша, тексту і берегів, композиція розворотів, початкових і кінцевих сторінок, колористичне вирішення — набули в Пересопницькому рукописі досконалої розробки», — зауважив відомий дослідник Яким Запаско. Він же обґрунтував авторство графічного оформлення книги.

«Переписав Пересопницьке Євангеліє надзвичайно майстерним, дивовижної краси почерком каліграф, який назвав себе в рукописі «писарем Михайлом Василієвичем із Сянока», а ще в іншому місці — «сином протопопи Сяноцкого», — зауважує дослідник. — Писар з таким ім'ям зустрічається в кількох документах першої половини XVI століття. На один із них під 1531 роком вказав ще О. С. Грузинський: «Михайло Василевичь писарь господарски, державца Медницкии». Є ще такі записи: «Михайло, писар, державца Медницкии» (1553 р.), «Михайло писар» (1536, 1539, 1542, 1543 рр.), проте ототожнювати переписувача Пересопницького Євангелія з цими іменами не слід, хоча й відкидати таку можливість також не варто. Немає підстав також пов'язувати пересопницького каліграфа з «дядьком Михайлом», що на вересень 1536 року переписав Мінею у Загорові. Сам пересопницький писар вказав, що він походить з Галичини (місто Сянок знаходиться поблизу Перемишля — віддавна відомого осередку давньоруської й української книжкової писемності), однак за усіма ознаками почерку його слід вважати вихованцем не перемишльської, а все-таки волинської школи письма».

Писець Двірецько–Пересопницького Євангелія був різнобічно обдарованою людиною. П. Г. Житецький навіть вважав, що він брав участь у перекладі тексту книги, допомагаючи архімандриту Григорію, адже писарю, на думку вченого, особисто належать написані «дробним письмом» приписки і післямови до кожної з чотирьох частин рукопису. А той же Яким Запаско,⁸² вважав, що «Михайло Василієвич був також художником: йому, без особливої натяжки, можна приписати орнаментальне оздоблення рукопису, в тому числі й монументальні ренесансні облямування. В цьому переконують численні орнаментальні домальовки писаря в тексті, на полях усього рукопису, виконані жваво, впевненою рукою майстра».

Якщо ж справді ренесансні рослинні облямування Пересопницького Євангелія належать руці Михайла Василієвича, то це свідчить, що був він митцем–орнаменталістом небуденного таланту, художником–новатором, який зумів сміливо поєднати новітні здобутки мистецтва Ренесансу з багатими традиціями місцевої народної творчості, і на цій основі створити декоративні прикраси, які стали вершиною мистецтва книжкової орнаментики не тільки в українській, а й взагалі у східнослов'янській рукописній книзі XVI століття.

«Хто не бачив у натурі орнамент Пересопницького рукопису, — писав ще у 1911 році академік В. М. Перетц,⁸³ — той не має ніякого уявлення про цю пам'ятку старовинного мистецтва: вишуканість малюнка в стилі Відродження, яка

⁸² **ЯКИМ ЗАПАСКО** (28.08.1923–1.10.2007) — український мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства, академік АН ВШ України, почесний академік Академії мистецтв України. Заслужений працівник освіти України. Лауреат премії президії НАНУ ім. І. Я. Франка (1998). Член Міжнародної асоціації дослідників кириличної книги в Оксфорді. Дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка.

⁸³ **ВОЛОДИМИР ПЕРЕТЦ** (1870–1935) — український філолог, дослідник і видавець численних пам'яток давньої і середньої української літератури і української творчості, був не тільки істориком й видатним теоретиком літератури, але й організатором українського наукового життя. Один з авторів офіційної записки Російської АН до кабінету міністрів Росії «Об отмене стесненний малорусского слова» (1905) з вимогою прав на вільний розвиток української мови і літератури, свободи друку.

⁸⁴ **ТРАДИЦІОНАЛІЗМ** — світогляд і соціально-філософський напрям, що відстоює збереження культурних, соціальних, історичних чи релігійних традицій. Тотальний традиціоналізм характерний для традиційного суспільства.

⁸⁵ **ГРИГОРІЙ ПАВЛУЦЬКИЙ** (19.01.1861–15.03.1924) — український історик мистецтва, доктор теорії та історії мистецтв, заслужений ординарний професор Імператорського університету Св. Володимирова, дійсний статський радник.

⁸⁶ **ЗАГОРІВСЬКИЙ АПОСТОЛ** — шедевр українського рукописання, створений у монастирі в селі Старий Загорів на території нинішнього Локачинського району Волинської області 1554 р. У 30–60-их рр. XVI ст. в ньому були виготовлені, окрім Апостола, книги Затоструй, Євангеліє, дві Мінеї.

ще не вульгаризована малодосвідченими рисувальниками, різноманітність, свіжість і міцність фарб вказують на те, що над художнім оздобленням рукопису трудився небуденний майстер свого часу, до якого далеко іншим, що залишили свій слід у мистецтві Євангелій та інших рукописів XVI століття»

Іван Огієнко, оцінюючи ілюстрації Першокниги, писав: «Пересопницьке Євангеліє було справді «доброю новиною» для української образотворчості, котра починала вже задихатися в могильній стухлині візантійського традиціоналізму,⁸⁴ такого вже нежиттєздатного в XVI в.»

Такі високі мистецькі якості Пересопницького Євангелія дали змогу сказати його першому дослідникові О. С. Грузинському, що рукопис «не має рівних собі серед відомих нам рукописів і палеографічних знімків; за твердістю, красою, витонченістю й довершеністю малюнок його почерку не поступається орнаментові». Адже книги, які створювалися у другій половині XVI століття, у своїй переважній більшості мали невибагливе оформлення.

— Вивченням орнаментики Пересопницького Євангелія спеціально займалися Грузинський та Павлуцький,⁸⁵ — вважала Інна Чепіга. — Суть висновків їхніх досліджень зводиться до того, що орнамент пересопницького рукопису є типовим зразком італійського орнаменту епохи Ренесансу (архітектурні мотиви, химерний стиль, перевага рослинних зразків). У 90-х роках XIX століття було відкрито рукопис Апостола 1554 року Загорівського монастиря на Волині (Загорівський Апостол⁸⁶), який має художнє оформлення, схоже з Пересопницьким Євангелієм. Титульний аркуш Загорівського Апостола оздоблений такою ж заставкою і рамкою, як і титул Пересопницького Євангелія, навіть розміри їх збігаються. Цей факт наводить на думку, що в середині XVI століття на Волині існував скрипторій і спеціальна майстерня з оздоблення рукописної книги. Обидві пам'ятки створено в гуртку українських книжників, які, однак, були добре обізнані із західною культурою. Житецький, якого цікавила насамперед мова пам'ятки і який про орнамент говорив лише побіжно, зауважив свого часу, що в малюнках Двірецько–Пересопницького Євангелія⁸⁷ представлена переважно місцева флора. В останні десятиліття декор пересопницького рукопису досліджував відомий знавець художнього оформлення старої книги — рукописної і друкованої — Яким Запаско. Не заперечуючи впливу ідей італійського Відродження⁸⁸ на художнє оформлення рукописних книг першої половини і середини XVI століття в Україні, зокрема на землях Волині і Галичини, дослідник переконливо доводить самобутній характер художнього оформлення рукописів з цих територій. Він розглядає орнамент Двірецько–Пересопницького

Євангелія на широкому тлі розвитку художньої орнаментики тодішньої України, зіставляє його з оздобленням інших рукописних книг (Загорівського Апостола, Службника⁸⁹ XVI століття, Євангелія з Хишевичів, Холмського Євангелія XII століття та ін.), а також знаходить багато спільного між орнаментом нашого рукопису та декоративним різьбленням львівських житлових і культових споруд⁹⁰ другої половини XVI століття.

Що ж до автора художнього оформлення Двірецько–Пересопницького Євангелія, то Яким Запаско дотримувався думки, що художників–оформлювачів було два. Переписувач Михайло Василювич виконав усе оформлення, крім чотирьох мініатюр — зображень чотирьох Євангелістів, кожному з яких відведено окрему сторінку рукопису. Мініатюри, на думку дослідника, виконувала людина іншого мистецького складу, яка дотримувалася інших художніх принципів.

Укомпонованим в рослинне обрамлення чотирьом фігурним мініатюрам — зображення Євангелістів за роботою — на площі аркуша відведено не виправдано мало місця: у широкій декоративній рамці для них залишено лише вузьке видовжене віконце і те майже до половини заповнене текстом–підписом.

«Майстер мініатюр, безумовно, досвідчений, вишколений митець, працював, однак, в іншому стилевому ключі, ніж Михайло Василювич. Вихований на старих традиційних зразках, він не пішов шляхом сміливих новацій свого колеги писаря–орнаменталіста, пише у своїй монографії «Українська рукописна книга» Яким Запаско. — Традиційна іконописна умовність трактовки фігур і архітектурного тла в мініатюрах Пересопницького рукопису збережена, хіба що самим малюнком Євангелістів, їх образному рішенням надано більшої теплоти і людяності. Може, тим–то фігурні зображення кодексу не видаються надто чужими в оточенні буйнолистої ренесансної орнаментики. Зрештою, «мирне співіснування» різних стилів характерне для усього українського мистецтва того часу».

Саме це «мирне співіснування» найбільше й вражає в пересопницьких мініатюрах. Адже споглядаючи найретельнішим чином виписані обличчя, очі, легку сивину в бороді та волосся, врешті й розкуйовджені кучері, неможливо позбутися думки, що це не абстрактні біблейські сюжети, а портрети живих людей того часу, можливо, й творців самої книги. Врешті–решт, якщо вже вся справа творення Двірецько–Пересопницького Євангелія була такою новаторською, то чому б не відійти від традиції і в малюнках–мініатюрах?

⁸⁷ **ЄВАНГЕЛІЄ** — одна з найголовніших священно–богослужбових книг, яка складається з чотирьох книг Нового Заповіту, написаних Євангелістами Матфеєм, Марком, Лукою, Іоанном. У ній описується земне життя Ісуса Христа: його вчення, чудеса, хресні страждання, смерть, воскресіння й вознесіння на небо. Богослужбне Євангеліє має ту особливість, що, окрім звичайного поділу на глави та вірші, ділиться ще на особливі розділи, які називаються «зачинами».

⁸⁸ **РЕНЕСАНС** або **ВІДРОДЖЕННЯ** — культурно–філософський рух кінця Середньовіччя — початку Нового часу, що ґрунтувався на ідеалах гуманізму та орієнтувався на спадщину античності.

⁸⁹ **СЛУЖБНИК** — книга для священника та диякона. У ній подано порядок проведення ранкового, вечірнього богослужіння та літургії. Міститься також список святих, які щоденно згадуються Церквою.

⁹⁰ **КУЛЬТОВА СПОРУДА** — будівля для культових, релігійних потреб (відправ служб, читання молитов і звернень до Бога), служіння Богу. Свої культові споруди мають більшість релігій світу, в т.ч. основні світові і етнічні релігії. Історично зведення культових споруд йшло паралельно, а нерідко й було поштовхом до розвитку мистецтва, культури, духовних і прикладних знань того чи іншого народу, регіону світу або людства загалом.

⁹¹ **ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ** — держава, що існувала у Східній Європі у XIII–XVIII століттях. З другої половини XIII — до початку XV ст. держава називалась — Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське. Велике Князівство Литовське стало однією з найбільших держав Європи. Це був союз великої кількості земель, влада в яких перебувала в руках місцевої знаті під верховенством великого князя.

⁹² **СИГІЗМУНД I СТАРИЙ** (1.01.1467–1.04.1548) — король польський і великий князь Литовський, пан і дідич Русі з династії Ягеллонів, переможець Тевтонського ордену (1519–1521). Син Казимира IV Ягеллончика. За Сигізмунда I Старого були зроблені перші спроби створення реєстрового козацтва. Довге правління Сигізмунда I Старого називали «золотим віком» польської Корони.

« НА БОЖІЙ СТЕЖИНІ ДО ВІЧНОСТІ »

ПЕРШОКНИГА:

ЇЙ ВИПАЛА ТАКИ ЩАСЛИВА ДОЛЯ

У світовій історії не багато є прикладів, коли б книга поєднала десяток поколінь людей одного народу. Книги, яка б «на Божій стежині до вічності» пережила всі трагедії і випробування народу, для якого і представниками якого була створена. Книги, яка є таким містком із сучасності у минувшину, який неможливо уже ні спалити, ні зруйнувати. Така історична доля випала Двірецько-Пересопницькому Євангелію.

...29 серпня 1561 року у колишньому княжому граді Пересопниці день був особливий. Не тому, що люд православний збирався на святошну службу Богу з нагоди великого празника — усікновення глави Івана-Хрестителя. Не тому, що з монастирської дзвіниці по-особливому урочисто лунали дзвони. І не тому, що ченці, завжди чинні та спокійні, чомусь метушилися. Лише архимандрит Григорій та Михайло Василієвич світилися таким спокоєм, ніби на них зійшла благодать Божа. А благодать на них таки й справді зійшла, бо ж сподобив Господь скінчити справу вельми важливу, розпочату за п'ять літ до того у Двірецькому Святотроїцькому монастирі князів Заславських. І ймення тій благодаті — Чотириєвангеліє «руською мовою выложеноє».

Чи так те діялось, а чи ні — одному Богу нині відомо. Та мало би бути так, бо ж і Григорій, і Михайло щиро прагнули здійснити задуману і розпочату ще в Двірці справу, не раз згадуючи про це у книзі, яку самі ж і творили. Сподобив, мабуть, Господь побачити завершення величного задуму і княгиню Анастасію Заславську. Бо хоч і відійшла вона у вічність того ж таки 1561 року, але, напевно, трапилося це пізніше — творці Першокниги у післямові про цю сумну подію написали б обов'язково. Мабуть, далися взнаки випробування, які випали на долю княгині Анастасії. 1560 року народився внук княгині — старший син

Януша Кузьмовича, — котрого також нарекли Янушем. Наступного, 1561 року, народився другий внук — Михайло. Однак невдовзі після народження молодшого внука (а, можливо, й під час пологів) померла невістка — дружина Януша Кузьмовича — Маріанна Петрівна Чапличівна-Шпановська.

Та позбавив Господь княгиню Анастасію Заславську душевних мук від усвідомлення, що внук її — Януш Янушевич — князь Заславський у 1562–1629 роках — зрікся православної віри і перейшов у віру католицьку. Бо інакше не займав би він високі посади воєводи Підляського та Волинського, старости Житомирського та Переяславського. Однак, з часом, побачивши, що насправді принесла унія та єзуїти місцевій людині та православної Церкві, він став на захист предківської віри. Так, 27 березня 1607 року першим підписався під інструкцією волинського дворянства послам, які вирушали на Варшавський сейм. В інструкції ж цій значилася постанова дворян Київського і Волинського воєводств про знищення унії і відновлення православ'я в минулих правах, позбавлення уніатських митрополита і єпископів духовної влади і про надання дозволу обрати нових православних ієрархів. А ще прохання дворян волинських про повернення православним монастирям церковних володінь, розданих уніатськими єпископами окремим особам, і про відновлення семінарій для навчання православного духовенства. Інструкцію Волинським послам на Варшавський сейм 1609 року, зі схожими вимогами, підписав Януш Заславський і 20 листопада 1608 року.

А Першокнизі вже тоді стелилася важка дорога випробувань. Ті випробування розпочалися ще в «колисці» — Пересопницькому монастирі. Не обминула і його зла доля, яка тоді випадала багатьом православним обителям.

У Великому князівстві Литовському⁹¹ робити подарунки церквам і монастирям вважалося чеснотою не лише серед простого люду православного, а й тодішньої еліти. Але все змінюється з утворенням Речі Посполитої. І якщо представники давніх руських князівських родів Острозьких, Олельковичів, Слуцьких, Ходкевичів, Заславських, Чорторійських свято дотримувалися цієї традиції, то добродійність інших панів, що відцуралися батьківської віри, виродилася у форму патронатів чи «подавань». З кінця XV століття отой патронат перетворюється на звичайнісіньке володіння церквою або монастирем, нарівні з селами та угіддями. Патрони вже розпоряджалися ними на основі маєткового права: заставляли, давали в посаг, у

⁹¹ **СИГІЗМУНД II АВГУСТ** (1.08.1520–7.07.1572) — польський король і великий князь Литовський. За його правління руських феодалів зрівняно у правах з феодалами-католиками, в Польщі допущена діяльність єзуїтів, відбулася Люблінська унія 1569 р., на основі якої Польща і Литва стали об'єднаною державою — Річчю Посполитою. На Русі-Україні, в пониззі Дніпра, на о. Мала Хортиця, був збудований замок, аби перешкоджати втечам селян на Запорізьку Січ і посилити оборону південних кордонів феодалної Литви та шляхетської Польщі від турецько-татарських нападів. За Сигізмунда II Августа 1572 р. було вперше взято на державну службу 300 козаків, яких з того часу почали називати реєстровими.

Глоси

*Село Пересопниця.
Існує припущення, що
саме на цьому місці й
був колись монастир.*

⁹⁴ **ЄЗУЇТИ**, Товариство Ісуса — християнський чернечий орден римо-католицької церкви. Члени ордену відомі як єзуїти. Їх інколи називають «Солдатами Ісуса Христа» або «піхотинцями Папи», тому що засновник товариства Ігнатій Лойола був лицарем, до того як став священником. Девізом єзуїтів є вислів «Ad maiorem Dei Gloriam» (лат. Усе на славу Божу). Товариство Ісуса — найчисельніший чернечий орден у складі католицької церкви.

⁹⁵ **УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА** (коротко УГКЦ, унійна церква) — одна із двадцяти двох східних католицьких Церков свого права, які перебувають під юрисдикцією Риму. За кількістю своїх вірних (понад 5,5 мільйона) вона є найбільшою у світі з усіх східних католицьких Церков та другою після римо-католицької Церкви. Українська греко-католицька Церква єдина з українських Церков, що має безперервну ієрархічну спадкоємність з часу заснування у Х ст. Київської митрополії. У 1596 р. Київський митрополит Михайло Рагоза, п'ять єпископів та три архимандрити підписали Берестейську унію, в якій визнали церковну владу єпископа Риму, вийшовши тим самим з-під юрисдикції Константинопольського патріарха.

спадщину, обмінювали на прибуткові села, здавали в оренду, продавали. Вони побирали гроші з церков, насамперед — за поставлення ігумена, священника, єпископа. І приклад цьому подавали самі королі.

Так, Сигізмунд I⁹² віддав церкви в Києві якомусь Дягилевичеві на сплату боргу. Від того ж таки Сигізмунда I вдова великого князя Олександра, Олена, «доживотно» одержала Троїцький Віденський монастир. Та найзапекліші «баталії» розгорнулися навколо найбагатшої на Волині Володимирської кафедри. Її Сигізмунд II Август⁹³ дав Іванові Борзобогатому—Красенському, який, залишившись мирянином, грабував єпархію, роздавав її добра своїм родичам. І ніякі протести не допомагали. Коли ж король вирішив віддати Володимирську єпископію Холмському єпископові Теодосієві Лазовському, Борзобагатий, відмовився виконати й волю короля. Лазовському нічого іншого не лишалось, як, зібравши військо, вибити Борзобогатого з єпископського замку. Тоді король дав Борзобогатому Луцько—Острозьку єпископію. А після смерті Борзобогатого, його невістка в Луцьку забрала всю церковну утвар, хрести та ікони з дорогоцінним камінням, Євангеліє, оправлене сріблом — і все це продала...

Щось подібне могло б трапитися і з Пересопницьким монастирем, адже і він потрапив у заставу. І лише завдяки Олені Горноставській з родини князів Чорторійських ця свята обитель продовжила своє існування. Княжна Олена у 1596 році викупила монастир, відродила його своїм коштом та ще й влаштувала «шпиталь для вбогих і недужих». Саме цей патріотичний вчинок, очевидно, і став запорукою

того, що нині маємо писемну згадку про Першокнигу ще з далекого 1600 року: в «Архиве Юго-Западной России» зберігся інвентар Пересопницького монастиря і села Пересопниці, складений ігуменом Сімеоном Косовським 25 жовтня 1600 року під час передачі монастиря своєму наступнику ігумену Макарію Созанському. А далі документально-писемні сліди Першокниги втрачаються більш, як на сто років.

— Що ж могло відбуватися з цією книгою протягом сімнадцятого століття? — запитує Людмила Гнатенко.

— Про це ми можемо лише здогадуватися, — відповідає Людмила Анатоліївна. — Можна припустити, що до 1630 року, коли князь Микола Чорторійський передав Пересопницький монастир єзуїтам,⁹⁴ а ті заснували там свій колегіум, Євангеліє перебувало саме там. І, на мою думку, збереглося воно завдяки сумаріям. З відомих українських перекладних конфесійних текстів сумарії у Пересопницькому Євангелії зустрічаються вперше, адже це традиція написання книг не православна, а католицька. Не викликає сумніву, що Пересопницьке Євангеліє перекладене із церковнослов'янського оригіналу, а за вірець перекладу та оформлення книги правив якийсь західнослов'янський текст (чеський, польський). Самі ж творці пам'ятки пояснюють наявність сумарій необхідністю ведення полеміки з католиками.

Проте, найімовірніше, уніати у той час ще не вели такої запеклої боротьби з православними церковними книгами, як це сталося пізніше. Адже найрішучіших заходів з розмежування православної та греко-католицької⁹⁵ Церков у Речі Посполитій почали вживати лише після Замойського синоду, скликаного 1720 року. Саме у його рішеннях містилася категорична вимога вилучити із вжитку православні книги у греко-католицьких парафіях та максимально латинізувати церковні обряди.

Не виключено, що зіграло свою роль і прізвище фундаторки, адже князі Заславські у Речі Посполитій займали чільні посади. До того ж 19 серпня 1620 року помер останній представник родини Острозьких — Януш, і його володіння на Волині до 1674 року, коли згас і рід Заславських, перейшли до князів Заславських. Можливо, що саме ці обставини й зупинили свого часу руку ревного католика, яка мала намір вкинути манускрипт у вогонь...

— А під час національно-визвольної війни 1648–1654 років козаки могли вивезти її на схід, — продовжує Людмила Гнатенко. — Козаки ж були люди освічені і розумілися на книгах. На деяких рукописних книгах з

⁹⁶ **ОСИП БОДЯНСЬКИЙ** (31.11.1808, за ін. даними — 3.11.1808–6.09.1877) — український і російський філолог-славіст, історик, фольклорист, перекладач, видавець, письменник, член-кореспондент Петербурзької академії наук.

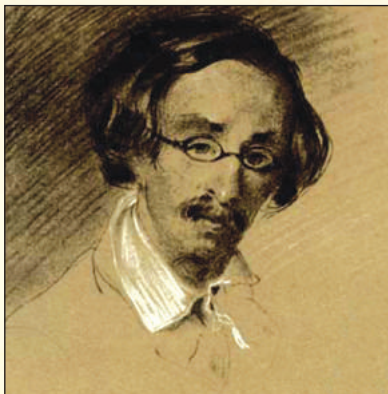
⁹⁷ **МИХАЙЛО ПОГОДІН** (11.11.1800–8.12.1875) — російський історик, колекціонер, журналіст, письменник, публіцист, белетрист, видавець, професор Московського університету. Член Російської Академії. Син кріпака, що отримав вільну в 1806 році. Закінчив Московський університет.

Полтавський
красзнавчий музей.

⁹⁸ **КИЇВСЬКА АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ** — перша загальноукраїнська інституція з виявлення, вивчення й публікації джерел з історії України. Створена 1843 р. при канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора для збирання й публікації документальних матеріалів. У серійних багатотомних виданнях — «Пам'ятники» в 4-х томах (1845–1859; 2-ге видання: 1897–1898), «Архив Юго-Западной России» у 35-ти томах (1859–1914) та інших збірках — комісія опублікувала значний масив документальних матеріалів і пам'яток з історико-культурної спадщини України XIV–XVIII століть.

⁹⁹ **МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ** (3.09.1804–10.11.1873) — український вчений-енциклопедист, історик, філолог, етнограф, ботанік, поет. Походив зі старшинського козацького роду на Полтавщині, перший ректор Київського університету. (Портрет роботи Тараса Шевченка).

того часу навіть є записи про продаж чи купівлю книги. Можливо, його було продано чи й подаровано Мазепі, а він у свою чергу передав це Євангеліє у дар Переяславському кафедральному собору...

Запис цей на нижньому полі аркушів 2–7 довелося побачити і мені. Добре поставленим писарським почерком там написано: «Сіє Євангеліє прислано й дано є(ст) ясневелможного єгї милости п. пана Йїанна Мазепы, войск его цр(с)кого пресвитлого величества Запорозки(х) обоихъ сторонъ Дніпра гетмана, й славного чина Святого ап(ст)ла Андреу кавалера, до пре(с)тла Переяславскогї еп(с)пскогї; которгый н его жь ктиторской мл(с)ти создань, нновлень, й драгоценными итвари црковными екрашень, при преосще(н) но(м) еп(с)пе Захарїе Корниловиче. Року САЮА (1701 — авт.), априлу зы (17—авт.) дну». Отож не виникає сумніву, що 136 років Двірецько–Пересопницьке Євангеліє перебувало спочатку в стінах Переяславського кафедрального собору, а потім у Переяславській семінарії.

Там у 1837 році це Євангеліє знайшов видатний український та російський філолог-славист і педагог Осип Бодянський.⁹⁶ У листопаді того ж року в листі з Києва до свого вчителя і колеги по Московському університету й Московському товариству історії й старожитностей російських М. П. Погодїна⁹⁷ він просить поради і допомоги у придбанні пам'ятки для Московського університету або для Московського товариства історії та старожитностей російських. Бодянський не обмежився листами до Погодїна, а надіслав опис пам'ятки міністрові народної освіти у вигляді повідомлення в «Журнал Министерства

народного просвещения». І це повідомлення було надруковане у травневому номері журналу за 1838 рік. Проте, для придбання знахідки чиновниками так нічого й не було зроблено і вона залишилася в Україні. Але саме з опису Осипа Бодянського і його повідомлення починається наукове освоєння й усвідомлення феномена Пересопницького Євангелія.

Рукопис, знайдений О. Бодянським, застав у Переяславі ще й Тарас Шевченко, коли за дорученням Київської Археографічної комісії⁹⁸ в 1845–1846 роках у Переяславі оглядав тамтешні старожитності. У своїх нотатках, як член Археографічної комісії, поет зазначає, що Євангеліє 1556–1561 рр. «...вишуканіше й розкішніше від іншого, написане малоросійським наріччям 1556 р. з написом на краях перших аркушів...». Згадка про пересопницький рукопис за часу зберігання його в Переяславі є і в М. Максимовича.⁹⁹

Коли ж у 1862 році Переяславську семінарію перевели до Полтави, туди разом з бібліотекою потрапила й пам'ятка. З огляду на історичну цінність Євангелія, на початку минулого сторіччя воно було передане в Полтавське давньосховище. Тут книгу вивчали літературознавець В. Перетц, філолог і палеограф О. Грузинський.

У 70-х роках позаминулого століття рукописом зацікавився молодий учений–мовознавець Павло Житецький. А зростання інтересу до Євангелія переконало полтавське духовенство у тому, що книга

¹⁰⁰ **ГРАФ ДМИТРО ТОЛСТОЙ** (1.03.1823–25.04.1889) — російський державний діяч і історик, член Державної ради (1866), сенатор. Обер–прокурор Святийшого Синоду (1865–1880), міністр народної освіти (1866–1880), міністр внутрішніх справ і шеф жандармів (1882–1889).

¹⁰¹ **«ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ»** — одна з найвидатніших історіографічних пам'яток і одне з найдостовірніших історичних джерел XVII ст., самотутня й оригінальна пам'ятка української мови та літератури. Як історичне джерело, написане очевидцем, літопис містить цінні фактичні відомості з історії українського, білоруського, російського, польського та інших народів другої половини XVII ст.

Руїни замку князів Заславських в Ізяславі.

¹⁰² **УСПЕНЬСКА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА** — одна з найбільших православних святинь України, визначна пам'ятка історії та архітектури, а також діючий монастир Української православної церкви Московського патріархату зі статусом лаври. З часу свого заснування як печерного монастиря у 1051 році Києво-Печерська лавра була постійним центром православ'я на Русі. Разом із Софіївським собором вона занесена до світової спадщини ЮНЕСКО. В теперішній час пам'ятка перебуває під юрисдикцією Національного заповідника, Державних музеїв і УПЦ Московського патріархату. Лавру занесено до Семи Чудес України у 2007 році.

¹⁰³ **СЕРГІЙ МАСЛОВ** (29.11.1880–11.01.1957) — український літературознавець, книгознавець, історик літератури і педагог. Професор (1934), член-кореспондент АН УРСР (1939). Брат українського етнографа та літературознавця Василя Маслова, батько радянського лінгвіста Юрія Маслова, хрещений батько українського театрознавця, педагога і театральніого критика Валеріяна Ревуцького.

ця є неабиякою цінністю. У 1873 році в Полтаві перебував проїздом тодішній міністр народної освіти і обер-прокурор Синоду граф Д. Толстой,¹⁰⁰ якому місцеві священники похвалилися рідкісним манускриптом. А граф розпорядився, щоб йому подарували цю пам'ятку. Здавалося б, наша Першокнига мала бути назавжди втраченою для України. Але трапилось те, про що, очевидно, граф Толстой і подумати не міг: манускрипт 1887 року повернувся до... Полтави. Там він щасливо пережив і першу російську революцію, і Першу світову війну, і революцію та громадянську війну.

Її ж науковий першовідкривач Осип Бодянський продовжував активно відшукувати і публікувати тексти українських старожитностей. У 1842 році Бодянський уже став професором кафедри слов'янської літератури. 1845–го — обраний секретарем Московського товариства історії та старожитностей російських, де він редагував періодичне видання цього Товариства — знамениті «Чтения в обществе истории и древностей российских». Саме за редакцією Бодянського у «Чтениях...» було вперше надруковано «Літопис Самовидця».¹⁰¹

Та повернемося до Першокниги. Після революції Пересопницьке Євангеліє зберігалось в Полтавському історико-краєзнавчому музеї. Обминули пам'ятку і всепоглинаючий антирелігійний терор 1930–их, і пекельний вогонь Другої світової війни. Евакуйоване у Башкирію, Євангеліє після звільнення України від німців потрапило до фондів музею-заповідника Києво-Печерської лаври.¹⁰² У 1947 році професор С.І.Маслов¹⁰³ передав його до Інституту рукопису, де воно стало одним з найцінніших раритетів серед 700 інкунабул (найдавнішими вважаються клинописні тексти третього тисячоліття до нашої ери), що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Щасливий порятунок її від «золотої клітки» царських палат відкрив широкий доступ до рукопису як українським, так і зарубіжним дослідникам. Його вивчали і мовознавці, і історики, і археографи, і мистецтвознавці... Та, на думку науковців-пересопницезнавців, Двірецько-Пересопницьке Євангеліє таїть в собі ще стільки таємниць, що вистачить не одному поколінню дослідників...

Третя сторінка Двірецько-Пересопницького Євангелія, де міститься запис про час і місце початку роботи над книгою.

КО ЗВѢЖЕНЕСЬ КНИЗНИСМ
ПАСИК . НЕДОСТАНѢ ПЛОУИТ
САЖКО ИИЕЛЪ . ТАСЛУТЕ СІА
ИЕЛА МАДЕСОКА . ІАЖЕЕСТЬ
ХАНАНИИ . ПЕРШЕЗАІХЕ СЪ
БЫ . ВЛОУКЕН СТО . УТЖТЪ
ЕУІА СПОУАТІСОУ . КИИЕЛЪ
ПОЛЪЗЪИЖЕНІИ УТНАГОКРЕ
СТА . ИСПЛЪНЕНО ПСЕДИЦА ВІ
ТІ . СНАТАЛАЖЕ ПІ СЕДИЦА
УТЕСА ВІАІКОУ ПАДНИИ . А
ПЕЖБОТЪ ИИЕЛА СНАПЛОУ .
СНАТАЛАЖЕСТОЕ ЕУІАІЕ . О
БО ОУКОУТЕСА ПСЕДИНІК ;
МАДЕА ИЛОУІСЫ . ИИШІИЖЕ
ПЕЖБОТЪ ИИЕЛА ПЕЖАІІІ .

Докладана еста Прошала еста Навуки Тосана Презвирна
Сотго Еуіа . Рядоци димлетари Жиславскіи .
Привити еста Натикопаталнаи Маца . Апотла
еста Писати Сивіаіе Соіевъ А Б нс го . ица авт
а . Падна иіинія Пугаи Навіа еста Аншо Дави дри

Ісана Мазепы . Вонскъ его Шркого
Пресвѣтлаго Величества Запорозкн

Bibliotheca

¹⁰⁴ **ТАТАРСЬКІ НАБІГИ.** Починаючи з другої половини XV століття татарські набіги на українські, а через них і на інші землі стали регулярними. 1484 року татари зруйнували Київ. 1500 року татарська орда пограбувала Київщину, Волинь, Холмську та Белзьку землі, дійшовши до Вісли. Найчастіше зазнавали татарських нападів Південна Київщина та Переяславщина.

¹⁰⁵ **ФЕДІР САНГУШКО** — маршалок Волинської землі, став у 1544–1547 роках Вінницьким і Брацлавським старостою.

Федір Сангушко.
Фреска у Києво-Печерській лаврі.

«ЩОБ ЗАБУТИ СВІТИ ВОСКРЕСИТИ»

ПЕРШОКНИГА: ЩО ВТАЄМНИЧЕНО У МІНІАТЮРАХ

Творці Двірецько-Пересопницького Євангелія залишили у книзі достатньо інформації, яка вказує на час та обставини написання книги, на місце, де вона створювалася, називає тих, хто фінансував цю працю та виконував її. Проте, вони не могли передбачити, що через чотири з половиною століття творіння їх рук стане національною святинєю, але від святих обителей, де писалася Українська Першокнига, не залишиться на землі й сліду. І лише із самого Євангелія можна буде дізнатися про те, що у Двірці був колись Святотроїцький монастир, а у Пересопниці — монастир Різдва Пречистої Богородиці.

Будь-які залишки монастиря у Двірці на Ізяславщині зникли ще задовго до XIX століття, бо ж у другій половині позаминулого століття автор фундаментального дослідження «Историко-статистическое описание церквей і приходов Вольнской епархии» викладач Волинської духовної семінарії Микола Іванович Теодорович не вказує на місце, де був давній монастир. Навіть про сільські чутки, легенди і перекази про святу обитель не згадує...

Так що ж могло трапитися з Двірецьким монастирем? Найбільш імовірно, що до його занепаду чи й зруйнування призвела одна з трьох причин.

Перша: він міг бути знищений в результаті одного з татарських набігів¹⁰⁴ на Волинь, а вони лише протягом XVI століття траплялися з трагічною регулярністю у 1500, 1501, 1502, 1508, 1512, 1516, 1519, 1527, 1534, 1537, 1558, 1575, 1576, 1577, 1583, 1589 та 1593 роках. В історичних документах є чимало свідчень про те, що татари Двірець не обминали. Так, уже згадуваний Микола Теодорович в своєму «Описании...» цитує документ з архіву князів Сангушків, який нині зберігається у Кракові. І йдеться у

тому документі про те, що 24 серпня 1537 року польський король Сигізмунд I Старий повідомляє князю Федору Андрійовичу Сангушку,¹⁰⁵ маршалку Волинської землі і старості Володимирському, щоб він «съ земьянами і должностными лицами сталъ въ назначенный день въ селі Дворце, около Заславля, для отраженія татар». Є також історичні свідчення, що й під укріпленими стінами Заслава у 1534 та 1577 роках відбувалися бої між польськими і татарськими військами. Отож цілком імовірно, що частина мешканців села або гинула, вчинивши опір, або ставала бранцями, так ніколи й не повернувшись на батьківщину. Але ж люди це не просто робоча сила, що створює матеріальні блага, але й хранителі усної історичної пам'яті про минувшину своєї малої батьківщини, яка, відповідно, й гинула чи зникала разом з ними, не залишаючись навіть в переказах.

Проте, деякі сліди давнини у топонімах Двірця все-таки залишилися. Про них розповів місцевий житель Ростислав Данилович Гайовий. За його словами, біля села є урочища «Острів» та «Замчисько». Там свого часу були виявлені давні поховання людей та залишки старовинної зброї. Місцевість, що має назву «Острів», розташована неподалік річки Горинь.¹⁰⁶ А за усними переказами мешканців вода навіть під час повеней її не затоплювала. О. Цинкаловський у першому томі краєзнавчого словника «Стара Волинь і Волинське Полісся».¹⁰⁷ Від найдавніших часів до 1914 року», виданому у Вінніпезі (Канада) 1984 року, на сторінці 541 урочище між селами Двірець Ізяславського району і Корниця Білогірського району називає «Монастирищем». Можливо, саме там і був давній монастир.

На східній же околиці Двірця ще й донині збереглося Г-подібне підвальне приміщення, яке за радянських часів використовувалося для зберігання картоплі. Та з часом частина його обвалилася і стало небезпечно заходити під склепіння. Аби з'ясувати, до якого часу відноситься ця споруда, одну з цеглин, з яких складено стіни та склепіння, обстежили науковці Хмельницького обласного краєзнавчого музею. На їхню думку, виготовлена вона у дев'ятнадцятому столітті й до давнього монастиря ніякого відношення не має...

Другою причиною могла стати банальна пожежа, які тоді траплялися не так уже й рідко. Наприклад, у 1527 році майже повністю згорів Львів, який довелося відбудувувати заново. А непрямим свідченням того, що Двірець у давнину був переважно дерев'яним, може служити хоч би й назва однієї частини села, яку й нині називають «Дубина».

¹⁰⁶ **ГОРИНЬ** (біл. Гарынь, давня назва — Горина) — річка в Україні та Білорусі (у межах України — 577 км.), права притока Прип'яті. Довжина — 659 кілометрів.

¹⁰⁷ **ВОЛИНСЬКЕ ПОЛІССЯ** — західна частина Приприп'ятської низовини, розташована на півночі правобережної частини України і простягнулася із заходу на схід смугою, ширина якої від 60 до 120 кілометрів. На півдні низовина межує з Волино-Подільською і Придніпровською височинами. Ця межа на заході проходить по лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне.

Люблінська унія. Грав'юра Я. Гербурта. Початок XVII ст.

¹⁰⁸ **ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ** 1569 (від лат. unia — союз) — угода про об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу — Річ Посполиту, що була затверджена у місті Любліні 1 липня 1569 року.

¹¹⁰ БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ — рішення Київської митрополії Руської православної церкви на території Речі Посполитої розірвати стосунки з Константинопольським патріархатом і перейти у підлеглисть Папі Римському, визнавши основні католицькі догми і зберігши православну обрядовість. Унію проголошено на церковному соборі в Бересті 1596 року. Проти унії протестувала значна частина православної шляхти, деякі магнати, частина духовенства. Було видано ряд полемічних антиуніатських творів. Особливе місце серед них займали твори Івана Вишенського. 1620 року, за сприяння гетьмана Петра Сагайдачного, єрусалимський патріарх Теофан відновив вищу ієрархію православної Київської митрополії та висвятив митрополита Київського, Галицького та всієї Руси Іова Борецького.

¹¹¹ КРЕМ'ЯНЕЦЬКИЙ ЗАМОК — за деякими джерелами збудований ще за дохристиянських часів у VIII–IX століттях. Перша писемна згадка — 1227 р., коли тогочасний володар замку Мстислав Удатний вщент розбив під містом угорські війська короля Андрія II. На початку 1241 р. Кременець вистояв перед ордами Батия, 1254-го — витримав облогу беклярибека Куремси. 1259-го на вимогу темника Бурундая оборонні споруди розібрали. У другій половині XIV ст. замість дерев'яно-земляних укріплень збудовано кам'яний замок. На початку XV ст. тут деякий час перебував зі своїм двором великий князь Литовський Вітовт.

Проте руйнівні наслідки набігів татар чи пожежі можна було ліквідувати (як це не раз і траплялося) за умови підтримки власників села — князів Заславських. І так, мабуть, і було б, якби на життя волинян не вплинули дві політичні події: Люблінська унія¹⁰⁹ (1569), коли переважно православне Велике князівство Литовське, до складу якого входила тоді й Волинь, об'єдналося з католицькою Польщею в одну державу, і Брестська (Берестейська) унія¹¹⁰ (1596), яка поклала початок примусовому покатоличенню українських земель. Це призвело до поступового переходу представників роду Заславських з православної віри у католицьку. Залишившись без підтримки і піклування з боку своїх покровителів, власників і фундаторів, монастир міг занепасти і без «допомоги» татар. А про те, що монастир могли збудувати саме Заславські, свідчить привілей великого князя Литовського Олександра, відповідно до якого Двірець «за вірну службу» 30 березня 1501 року надано у вічне володіння князю Івану Юрійовичу Заславському та його «жонь і їхъ детем і на потом будучим ихъ счадком...». Це уточнення дуже важливе, оскільки перший власник Двірця із Заславських — Іван — помер у 1516 році. Після чого маєтності перейшли у володіння його брата Андрія Юрійовича. Цей привілей містить найдетальніший перелік всього, що передається з володінь Крем'янецького замку¹¹¹ у власність Заславським: «...з землями пашними, і бортними, із леси, із дубрави і гаї, із хворости, із лови, із ловища, із сеножатьми, із болоти, із реками, із речками, із бобровими гони, із криницями, із потоки, із стави, із ставища, із млини, із даньми, із подлазними землями, із чинши, і зовсіми плати і доходи і податми, у со всім по тому, што здавна к тому селу слухало у как ся у границахъ своїх мело». Всього... окрім монастиря. А вже через 60 років внук першого власника Двірця — Януш Кузьмович, виконуючи заповіт свого батька Кузьми Івановича, котрий помер у 1556 році, передає Двірець «...монастирю нашому». Як чоловічий, згадується Двірецький монастир Успіння Пресвятої Богородиці і у Заславській замковій книзі під 1574 роком. То чи не є це непрямим свідченням того, що саме Заславські й збудували монастир, слідів якого у селі виявити поки що так і не вдалося?

До речі, і в Пересопниці на Рівненщині, яка в 1149–1246 роках була столицею удільного князівства, також досі не

Мініатюра до Євангелія від Матвія.
(стор. 53)

¹¹² **КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС** — одна з найдавніших пам'яток історії та літератури Русі, складова частина Іпатіївського списку. Є продовженням «Повісті временних літ» і попередником Галицько–Волинського літопису, охоплює події 1118—1200 років.

¹¹³ **ГАЛИЦЬКО–ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС** — літопис XIII століття, присвячений історії Галичини і Волині. Зберігся в Іпатіївському літописному зведенні. Охоплює події 1201—1292 років. Вважається головним джерелом з історії Галицько–Волинського князівства.

¹¹⁴ **СИГІЗМУНД ІІІ ВАЗА** (20.06.1566 – 30.04.1632) — король Польщі, великий князь Литовський, великий князь Руський (з 1587 року), король Швеції (в 1592–1599 роках).

знайдено навіть залишків монастиря Різдва Пречистої Богородиці. Перша літописна згадка про Пересопницю датується 1149 роком. Місто тоді вже посідало одне з чільних місць серед населених пунктів стародавньої Русі. Варто зазначити, що тільки в Київському¹¹² та Галицько–Волинському¹¹³ літописах про неї згадується 18 разів.

За час з 1149 по 1246 роки тут правили князі з роду Рюриковичів: В'ячеслав Володимирович, Гліб, Мстислав і Андрій, сини Юрія Долгорукого, Ізяслав Мстиславович, Володимир Андрійович, Володимир Мстиславович, Мстислав Ярославович (Німий), Василько Романович. Пересопницьке князівство повністю зруйноване монголо–татарами. Знову ж повідомлення про Пересопницю, як про населений пункт, з'являється в історичних документах за 1467 і 1495 роки. У них згадується «ігумен пересопницький Іларіон». У листі короля польського Яна I Ольбрахта, написаного 12 вересня 1499 року і адресованого луцькому і крем'янецькому старості Семенові Юрійовичу, міститься наказ — ввести у володіння монастирем Пречистої Богородиці княгиню Марію Чарторийську. А в грамоті польського короля Сигізмунда I від 18 лютого 1526 року підтверджується дар попереднього польського короля. У власності Чарторийських монастир перебував до 1630 року, коли на прохання князя Миколи Чарторийського король польський Сигізмунд III¹¹⁴ цю православну обитель передав у вічне володіння Клеванській єзуїтській колегії. А єзуїти монастирські будівлі просто розібрали на будівельні матеріали. Тепер щоліта у Пересопниці ведуться археологічні розкопки, але й досі там не встановлено точного місця, на якому колись стояв монастир. Існують припущення, що розташовувався він в урочищах «Пастівник», «Мигор» чи «Замостя»

Та це зовсім не завадило рівненчанам, з ініціативи письменника Євгена Шморгуна,¹¹⁵ ще у 1989 році встановити там пам'ятний знак Двірецько–Пересопницькому Євангелію та щороку 22 травня — в день перепоховання Т. Шевченка в Україні — проводити обласне свято української мови, культури і духовності. А архітектор Віктор Ковальчук розробив навіть проект храму–пам'ятника в селі Пересопниця на честь української Першокниги!

За свідченнями ж Миколи Костомарова¹¹⁶ у минулому в кожному монастирі (у кожному!) ченці вели свої літописи. Адже до виникнення друкарства саме монастирі

*Мініатюра до Євангелії від Марка.
(стор. 55)*

МѢСКО ЕВАНГЕЛІЯ ІАПАЪ ГНѢ ОУ
ЧЕНИИ СѢГО АПЛА ПЕТРА . НЕРІ
САЛЬ ВРИДѢ . ВТОРОІ ЕВАНГІЕ . ПОДЕ
САТІИ ЛѢТІИ ХРѢ ВЪЗНЕСЕНІА .
КОТОРОІ ЗАДАНСА ЕВСОУЪ ГЛАВЪ .
СИ . АЗЪ ТАЛА ОА . АСТІХОВЪ А Х

¹¹⁵ **ЄВГЕН ШМОРГУН** (нар. 15.04.1940, с.Новожуків, Рівненська область) — письменник, видавець, краєзнавець, громадський діяч. Закінчив Дубненське медучилище, Рівненський пединститут. Працював фельдшером, журналістом, керівником Рівненського обласного літоб'єднання і відповідальним секретарем Рівненської облорганізації спілки письменників України. Багато пише для дітей та юнацтва. Лауреат премій імені Лесі Українки, Володимира Кобилянського, Валер'яна Поліщука.

¹¹⁶ **МИКОЛА КОСТОМАРОВ** (16.05.1817 — 19.04.1885) — видатний український і російський історик, поет-романтик, мислитель, громадський діяч.

¹¹⁷ **ЮРІЙ МУШКЕТИК** (1929) український письменник, Герой України. Премія Миколи Островського (1965) за роман «Крапля крові», Шевченківська премія (1980) за роман «Позиція». Державна премія СРСР (1987) за роман «Рубіж».

та церкви були осередками книгописання. Отож, перу монахів Двірецького монастиря, мабуть, належить не одне Двірецько-Пересопницьке Євангеліє, а, можливо, й інші книги, які до нашого часу не дійшли. Тому цілком імовірно, що у Двірці могли працювати не лише переписувачі книг, але й митці, що створювали книжкові мініатюри. Оскільки ж у монастирських келіях збиралися благочестиві переписувачі книжок, то декому з них давалося доручення записувати, бодай на відрізках та на малих клаптях пергаменту, найважливіші події, що мали державне або економічне значення: зміна князя, війна або укладення миру, напад татар чи відсіч нападникам, а поруч — відомості про посуху, нашествя сарани чи падіж худоби, або астрономічні явища — затемнення сонця, місяця чи поява комети. З цих примітивних записів, літературно оброблених, пізніше і склалися літописи. Ось у них була наша найповніша і найточніша давня історія!

Саме була... Бо ж нищили її протягом віків ой, як люто і нещадно! Та ще й ретельно, як державну таємницю, приховували за високими словами про слов'янську, братську єдність отой процес нищення. Про один з таких актів вандалізму уже не царської, а комуністичної влади розповів у журналі «Віче» (№8, 2008 р.) Юрій Мушкетик.¹¹⁷

«Духовні скарби Мотронинського монастиря¹¹⁸ нищили в тридцять четвертому році минулого століття. Чотири дні три колгоспи через греблю возили підводами (за якусь мить Юрій Михайлович уточнює: «вологими возами») книжки та документи й скидали в кострище. Вогонь стояв до неба. Все згоріло...

«Чому ж возили через греблю?», — запитує автора. Письменник задумливо відповідає: «Краще сказати: греблею. Мотронинський монастир стояв серед води. Туди не досягали ні татари, ні поляки. Справжня цитадель українства. Перекопаний, там зберігалося якесь унікальне видання Біблії».

Скільки таких «дарів небесних» було з лютою, нелюдською — сатанинською — ненавистю спалено, знищено, зруйновано! Цілком логічно виникає запитання: «Для чого? Який дурень все те робив?». А відповідь на це запитання Юрій Михайлович дав у романі «Прийдімо, вклонімося» словами головного героя — Чорного, котрий пояснив: «Якби дурень. А для того, щоб не було пам'яті... Бо були отакі... відчайні, за ковток свободи могли піти серцем на спис. Щоб

*Мініатюра до Євангелія від Луки.
(стор. 57)*

Лука въ животнымъ шлоуденныа
страны. Написаа въ грѣтъ Еуаѣ.
По итпаѣтъ хубъзнесенія ко
торое зацѣцаетъ всоубѣга,
двѣдесать ичетири. Азаталъ
рѣ. Астиковъ, двѣтыся, и ѿ

118 СВЯТО-ТРОЇЦЬКИЙ МОТРОНИНСЬКИЙ МОНАСТІР — православний жіночий монастир, заснований в лісовому урочищі «Холодний Яр» на місці скіфського мотронинського городища (тепер село Мельники, Чигиринського району). Мотронинський монастир заснований ще до монгольського нашествия. Тоді тут стояла фортеця Мирослава — улюбленого воєводи Ярослава Мудрого. Повертаючись 1036 року після розгрому печенігів, Мирослав вирішив перевірити охорону фортеці і виставив свої човни у бойовому порядку. Вирішивши, що човни ворожі, дружина воєводи — Мотрона, наказала атакувати їх і вбила Мирослава. Дізнавшись про страшну помилку, Мотрона прийняла чернецтво і заснувала тут монастир, який став називатись Мотронинський. В середині XVIII століття монастир став одним з центрів боротьби проти церковної унії. З монастирем пов'язаний початок гайдамацького руху, очоленого М. Залізняка та І. Гонтою, що увійшов до історії під назвою «Коліївщина».

*Мотронинський монастир.
Малюнок Т. Шевченка. 1845 р.*

діти виростили покірними, свого не пам'ятали. Слави і волі своєї. Спалили нашу історію. Голі ми».

Тому—то таких пам'яток збереглися одиниці, але якимось дивом крізь віки багатой на трагедії української історії — людські, культурні, мистецькі — до сьогоднішнього дійшло Двірецько–Пересопницьке Євангеліє.

Але якщо ця новаторська для XVI століття книга містить так багато інформації, що не стосується Святого Письма, а описує процес її творення, то закономірно виникає запитання, чи не полишили творці Євангелія ще й додаткових відомостей про монастирі, у яких велася робота над Першокнигою? Аби відповісти на це запитання, варто ще раз уважно проаналізувати зміст пам'ятки, перечитати публікації її дослідників, але вже під іншим кутом зору. Та якщо у неєвангельських текстах книги нічого нового відшукати не вдалося, то, розглядаючи і співставляючи мініатюри, можна помітити одну закономірність — у трьох із них на задньому плані зображені архітектурні споруди, а одна містить невизначений пейзаж. При цьому дві мініатюри — до Євангелій від Марка і Луки — мають дуже схожий архітектурний стафаж, а задній план мініатюри до Євангелія від Матвія відрізняється від них кардинально.

Можливо, випадковість? Але ж у такій взірцево–добротній книзі, якою є Двірецько–Пересопницьке Євангеліє, все продумано і гармонійно. А у мініатюрах все конкретно: і підставка під ногами, і стільниця, і чорнильниця, і те, чим писалося Євангеліє. А це дуже важлива деталь. Оскільки пташині пера крихкі й ламкі, професійні переписувачі використовували для роботи патик — по–особливому заточене стебло болотяного очерету... Деякі вчені вважають, що навіть в обличчях Євангеліста Іоанна і помічника його Прохора відбито портретні риси переписувача і перекладача. Їх образи позбавлені звичайної в таких випадках пригладженості, узагальненості, трафаретності...

Якщо ж врахувати, що та частина книги, де вміщено Євангеліє від Матвія, писалося у Двірці, а інші — у Пересопниці, то можна припустити, що на задньому плані мініатюри до Євангелія від Матвія творці Першокниги зобразили... споруди Святотроїцького монастиря у Двірці, а на мініатюрах, що прикрашають Євангелія від Марка і Луки, — монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці. Підказку для цього припущення залишили у книзі і самі її творці: на підставці–вазі в нижній частині мініатюри із зображенням Євангеліста

*Мініатюра до Євангелія від Іоанна.
(стор. 59)*

Іоаннъ же бгословникъ и ший Покл
лѣтъ двавъ зніснїа . Бѣиъ за
тѣиъ впаѣсїи ѿ стровѣ . Ити
написалъ єуиѣ . Которое зацѣ
и гаєть всокѣ глава , іса . азѣ
уаль , ѿз . астихова , д и т .

¹¹⁹ **ЦЕРКОВНИЙ КАНОН** (грець. — «правило, норма») — церковне встановлення Апостолів, Вселенських, деяких помісних соборів батьків Церкви, що стосуються церковного устрою і правил. Основний канонічний корпус православної Церкви міститься у збірнику, що має титул Книга правил.

¹²⁰ **ПРОРОК** — це людина, яка імовірно контактує із надприродними і божественними силами, і служить як посередник між ними і людством, провісник надприродної волі (пророцтва). Згадки про пророків зустрічаються у багатьох релігійних культурах, включаючи іудаїзм, християнство, іслам, зороастризм.

¹²¹ **АПОСТОЛ** (грец. «посланець») — у Новому Заповіті звання дванадцяти найближчих послідовників, учнів Ісуса Христа. У ранньому християнстві термін позначав бродячих проповідників християнства. У Новому Заповіті є два основні значення терміну «апостол». У найширшому, загальному розумінні, будь-яка людина, котра може бути посланою Богом через Церкву з певним завданням, незалежно від того, керуватиме вона чи ні, може підпадати під визначення терміну «апостол». Проте, в Новому Заповіті значно ширше вживання слова «апостол» зводиться до вузького конкретного значення — коли йдеться лише про вибрану групу Апостолів Христа.

Матвія виразно читається дата її написання — 1556 рік. А саме протягом 1556–1557 років Першокнига творилася у Двірці. Дата ж на мініатюрі підкреслює, що вона також створена у Двірці.

Але відомий дослідник української рукописної книги Яким Запаско відзначає, що «...майстер мініатюр, безумовно, досвідчений, вишколений митець, працював, однак, в іншому стильовому ключі, ніж Михайло Василювич. Вихований на старих традиційних зразках, він не пішов шляхом сміливих новацій свого колеги писаря–орнаменталіста... Традиційна іконописна умовність трактовки фігур і архітектурного тла в мініатюрах Пересопницького рукопису збережена, хіба що самим малюнком євангелістів, їх образному рішення надано більшої теплоти і людяності».

То ж чи могли байдужі до «злата і сребра тлеющих», як вони неодноразово називають себе, творці Першокниги піти на такий крок? Чи не суперечило це тодішньому церковному канону? Адже Двірецько–Пересопницьке Євангеліє не було ні учительним, ні апракосним, а призначалося для богослужіння (і тривалий час саме так і використовувалося), а тому й мало відповідати всім вимогам канонічності.¹¹⁹

Аби підтвердити чи відкинути це припущення, потрібно звернутися до витоків і першооснов іконопису. А саме принципи іконопису пізніше стали основою і книжкової мініатюри. Писання ж ікон розпочалося для задоволення абсолютно конкретних потреб: далеко не всі віруючі були письменні і могли читати Святе Письмо, тому отці Церкви дійшли висновку — «щоб деякі славні подвиги святих були намальовані на іконах для нагадування». Оскільки ж людина створена за образом і подобою Божою, а взірцем для людини є Господь — прекрасний, як сама досконалість, то його зображення повинно бути саме таким. Ось тому уже в ранньому християнстві почали вироблятися певні усталені іконографічні сюжети, прообрази для ікон Вседержителя, Богоматері, Євангелістів, Пророків,¹²⁰ Апостолів,¹²¹ Святителів,¹²² мучеників¹²³ та мучениць віри Христової. З часом вони склалися у рукописні збірники, що отримали узагальнені назви «оригіналів» (російською — «подлинники») і містили всі необхідні відомості як технічні, так і богословські, для написання ікони. Тобто не лише практичне повчання, як заготовити для ікони дошку, як її заґрунтувати левкасом¹²⁴ або білою мастикою, як накладати золото і розтирати фарби, але й відомості історичні і церковні про те, як зображати священних осіб і події відповідно до Святого Письма та переказів Церкви.

 Ікона «Воскресіння» з міста Немирова, що на Львівщині.

¹²² **СВЯТИТЕЛІ** — в православної церкви святі із єпископського чину, шановані церквою як представники окремих общин, котрі своїм святим життям і праведним пастирством здійснили промисел Божий про Церкву в її рухові до Царства Небесного. Пам'ять найголовніших святих відзначається в день Собору трьох святих.

¹²³ **МУЧЕНИК** (грец. — мученик, букв. свідок) — людина, яка постраждала або загинула за сповідання своєї віри. Першим мучеником християнства вважається Ісус Христос.

¹²⁴ **ЛЕВКАС** (від грец. — білий) — назва ґрунту (ґрунт — основа в технології живопису), який використовувався в середньовічному мистецтві. Після XVII століття назва «левкас» збереглася в іконописі за традиційним для православних ікон ґрунтом у вигляді порошкоподібної крейди, замішаної на тваринному або рибному клеї.

Левкасом називають також ґрунт під фарбу або позолоту на дерев'яних виробах.

Але в історії мистецтва теорія з'являється лише тоді, коли після тривалого часу сама художня практика вже набуде необхідної повноти і зрілості, тому XVI століття стало визначальним і в теорії іконопису. Адже до того часу на Заході, як пізніше і на Сході, мистецтво чітко не відділялося від ремесла іконопису. І лише на початку XVI століття монах Діонісій із Фурни Аграфської упорядкував «Грецький іконописний оригінал». Складається він з трьох частин: перша містить відомості лише технічні, друга — найважливіша для історії мистецтва іконопису¹²⁵ — складається з опису всіх(!) іконописних сюжетів від старозаповітних до чудесних діянь найголовніших святих та житій численних мучеників і святих. Книга третя присвячена загальній системі іконописних сюжетів для оздоблення храму, тобто, містить інформацію про те, як мають розписуватися церковні стіни і склепіння.

Укладення і систематизація «Грецького іконописного оригіналу» відкрили можливості іконописцям не лише перемальовувати старі ікони, але й творити нові, враховуючи вимоги «оригіналу» і... потреби часу. Тому нечисленні волинські ікони середини XVI століття, що дійшли до нашого часу, демонструють зв'язки з малярською традицією

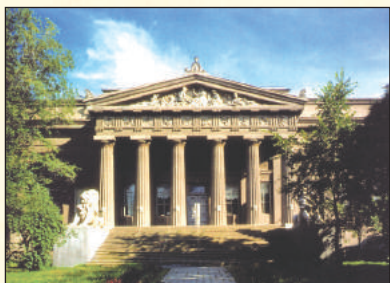

Глоси

«Чудо в Хоні». Ікона з Михайлівської церкви села Щурівці Ізяславського району Хмельницької області.

¹²⁵ **ІКОНОПИС** — мистецтво писання ікон. Іконописання особливо характерне і розвинене у православної традиції, як і загалом у східному християнстві (православній, греко-католицькій, коптській, маронітській церквах і т. д.), дуже поширене і популярне в Україні, Росії, Румунії, Греції, Сербії, Грузії та інших східноєвропейських та близькосхідних країнах.

¹²⁶ **НАЦІОНАЛЬНИЙ ХУДОЖНИЙ МУЗЕЙ** — один із найбільших і найстаріших в Україні. За тривалий період існування (понад 100 років) в його фондах зібрано унікальну колекцію творів українського живопису, скульптури та графіки від XII ст. до сучасності. Завдяки цьому став одним із центральних закладів зі збереження, вивчення та популяризації національного образотворчого мистецтва, джерелом духовної культури.

попередньої епохи й одночасно нові віяння, властиві тодішньому українському іконопису загалом, вказуючи цим на спільність найважливіших напрямів розвитку мистецької традиції окремих регіонів західноукраїнських земель. Характерною особливістю волинського іконопису XVI століття стало запровадження реальних і побутових елементів в іконописну тематику, що дехто з дослідників окреслює як «націоналізацію іконопису».

Прикладом такої «націоналізації» може слугувати хоч би й ікона «Воскресіння», що походить з міста Немирів, Рава-Руського повіту (тепер Яворівського району Львівської області), і нині зберігається в Національному художньому музеї.¹²⁶ На ній зображено саркофаг,¹²⁷ над яким височить постать воскреслого Христа. У цій іконі на задньому плані замість традиційних гір-лещадок переданий реальний карпатський краєвид та ще й намальовані гори, порослі

смереками. На думку мистецтвознавців, ця «ікона є типовим зразком галицького малярства другої половини XVI століття з притаманним йому жанровим трактуванням євангельської сцени, посиленням інтересом до навколишньої дійсності та вишуканим декоративним смаком». Але ж ця ікона, присвячена одному з найважливіших чудес християнства — Воскресінню Господньому!¹²⁸ І використовувалася вона для Богослужіння протягом тривалого часу, бо ж до музею потрапила лише у 1914 році! Отож її задній план, відповідно до «Грецького іконописного оригіналу», не суперечить вимогам канонічності. Загалом же вимоги до написання заднього плану в «Грецькому оригіналі» не мали чіткої регламентації, а містили лише загальні відомості, якими іконописець мав послуговуватися у своїй

¹²⁷ **САРКОФАГ** — труна, невелика гробниця. Поширені вже в давньому Єгипті, античній Греції і Римі, саркофаги часто виготовлялися з цінних матеріалів і прикрашалися розписом, скульптурою, написами.

Поміщалися в похованнях, храмах. Написи на старогрегипетських саркофагах містять ім'я померлого, а також заклинання і молитви звернені до богів і покликані охороняти і захистити тіло померлого від всякого зла.

¹²⁸ **ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТА** — воскресіння Ісуса Христа з мертвих по трьох днях після смерті, центральна доктрина в християнстві, яка протягом сторіч проповідувалася язичникам і надалі залишається найважливішою подією (і святом, знаним як Пасха чи Великдень) християнського суспільства. Апостол Павло сказав, що якби Христос не воскрес, тоді вся християнська віра була б даремна. Тобто, на його думку, вся християнська віра залежить від воскресіння Христа. Християни щорічно святкують воскресіння Христа під час найбільшого свята християнського літургійного року — Великодня. Для християн Господній день воскресіння — неділя став днем відпочинку. В середньовічній християнській церкві суворо заборонялося працювати аж до сходу сонця в понеділок.

 **В'їзна вежа
Луцького замку.**

**Вежа трапезної
Манявського
монастиря.**

¹²⁹ **ІОАН АНТІОХІЙСЬКИЙ** — візантійський історик VII століття. Іоан був чернець, мабуть, сучасник візантійського імператора Іраклія (610–641). Написав історичну хроніку від Адама до смерті імператора Фоки, спираючись на твори Секста Юлія Африкана, Євсевія, Амиана Марцеліна, Пріска, Іоана Малали. З останнім, теж вихідцем з Антіохії, Іоана часто плутали середньовічні компілятори, тим більше, що в їхніх текстах знаходять багато спільного.

¹³⁰ **АРХАНГЕЛ МИХАЇЛ**, також архангел Михайло, архістратиг Михаїл — архангел в єврейській, християнській та ісламській традиціях, один з семи архангелів, архістратиг небесного воїнства, покровитель людського роду. Згадується в канонічних книгах Біблії. У книзі «Керівництво до написання ікон святих догідників» йдеться про те, що святий Архангел Михаїл «зображається таким, що топче ногами люцифера і, як переможець, що тримає в лівій руці на грудях зелену фінікову гілку, а в правій руці спис, наверху якого біла короґва, із зображенням червоного хреста, в ознаменування перемоги Христа над дияволом».

роботі. До прикладу, ось який опис зовнішності Златоуста є у «Грецькому оригіналі»: «Іоан Антіохійський¹²⁹ зросту вельми малого, голову на плечах мав велику, дуже худорлявий. Ніс мав довгий, ніздрі широкі, колір лиця блідо-жовтий, очі були запалі, великі, що іноді світилися привітністю, лоб відкритий і великий, зритий багатьма зморшками, великі вуха, невелику, дуже рідку, прикрашену сивиною бороду». І все! Майстер, котрий брався за написання ікони з його зображенням, сам обирав сюжет для заднього плану, або ж обходився й без нього взагалі. І лише у тих сюжетах, де задній план є складовою частиною дійства, «Оригінал» містить відповідні вказівки. Так у «...зображенні втечі святого сімейства до Єгипту картина доповнюється видом міста, зі стін якого падають ідоли». Ця сюжетна лінія тут з'являється не випадково, адже відома оповідь, що присутність Ісуса Христа в Єгипті була ознаменована падінням ідолів.

Та ікона «Воскресіння» не єдиний приклад, коли іконописці зображували задній план з використанням місцевого колориту. У тому ж таки Національному художньому музеї України нині зберігається ікона з Михайлівської церкви села Щурівці Заславського повіту Волинської губернії (тепер Ізяславського району Хмельницької області). В основу її сюжету покладено легенду про подію, що сталася у поселенні Хоні, поблизу малоазійського міста Іеріполя, де була церква Архангела Михаїла.¹³⁰ Вирішивши її знищити, язичники прокопали рів і спрямували на церкву води ближніх рік. Паламар церкви Архип у своїй молитві звернувся по допомогу до Архангела Михаїла, який ударом посоха об камінь спрямував потік під скелі.

Для цього сюжету традиційним є зображення зловмисників із заступами в руках. Та волинський майстер опустил цю деталь, а паламаря Архипа змалював не в одязі ченця, а надав йому вигляду українського селянина чи міщанина. На думку мистецтвознавців, саме цей чоловік або ж замовив ікону, або ж збудував і саму церкву, або ж найбільше прислужився у її спорудженні. Та й сама церква зображена поруч з ним. Вона є типовим взірцем реальних волинських храмів, і не виключено, що під нею розумівся присвячений Архангелу Михаїлу храм села Щурівці, споруджений у 1765 році (до наших днів не зберігся). Отож, зображення місцевих сюжетів на задньому плані ікон, очевидно, не були рідкістю для Волині. І Церква не вважала це порушенням канону, оскільки «Грецький іконописний оригінал» ніяк не регламентував написання заднього плану. А це дає підстави вважати, що на мініатюрах Двірецько–Пересопницького Євангелія можуть бути змальовані саме споруди Двірецького і Пересопницького монастирів. І хоч написані вони схематично (реалістичне зображення архітектурного стафажу утвердилося в іконописі лише у XVIII столітті), їх архітектурний стиль дуже схожий зі стилем тодішніх споруд, як оборонних так і релігійних. Так, стіна на мініатюрі до Євангелія від Матвія має спільні риси із фортечною стіною Луцького замку, а вежі нагадують вежу трапезної Манявського монастиря¹³¹ у Прикарпатті, які майже у первісному вигляді можна побачити і нині. До наших днів зберігся і Жовківський замок,¹³² серед споруд якого є будівлі, дахи яких схожі на ті, які є на мініатюрі. Навіть колір їх відповідає тому, який зображений у Двірецько–Пересопницькому Євангелії.

На мініатюрах до Євангелій Марка і Луки, написаних уже в Пересопниці, задній план нагадує погляд художника на монастир і ззовні, і з середини. Оборонне призначення монастирської огорожі не викликає ніяких сумнівів, оскільки вона також за стилем нагадує архітектуру оборонного монастиря у Межиріччі.¹³³ Навіть машикулі (бійниці на кам'яних фігурних кронштейнах), які й нині прикрашають стіни Межиріцького монастиря, легко впізнаються на мініатюрах Двірецько–Пересопницького Євангелія. Проте, споглядання та співставлення зображень заднього плану книжкових мініатюр з нечисленними пам'ятками архітектури, викликає сумні роздуми про те, яке архітектурне багатство протягом століть ми втратили. А творці Першокниги, навіть не передчуваючи трагічної долі своїх святих обителів, залишили нащадкам їх зображення на книжкових мініатюрах.

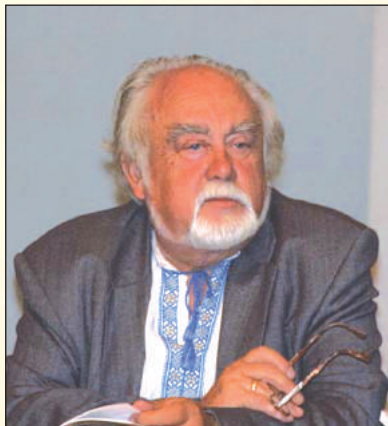
¹³¹ **СКИТ МАНЯВСЬКИЙ** — православний монастир, заснований Йовом Княгиницьким у 1606 р. біля с. Манява (Богородчанський район, Івано–Франківська область). З 1621 р. монастир був обнесений кам'яним муром з трьома оборонними вежами. У 1785 був закритий австрійським урядом. 28 травня 1998 року відкрито Манявський Хресто–Воздвиженський чоловічий монастир.

¹³² **ЖОВКІВСЬКИЙ ЗАМОК** — пам'ятка архітектури епохи Ренесансу у місті Жовква нинішньої Львівської області. Побудували замок на замовлення Станіслава Жолкевського в 1594–1606 роках як оборонну споруду у стилі Ренесансу. Наприкінці XVII століття був улюбленою резиденцією польського короля Яна III Собеського. Сучасного вигляду замок набув внаслідок багатьох перебудов та недбалого ставлення протягом XIX–XX століть.

¹³³ **МЕЖИРІЦЬКИЙ МОНАСТИР** — архітектурний ансамбль монастирських будівель XVI–XVII ст. у Межиріччі на Волині. Зведення головного монастирського храму — Троїцької церкви, пов'язують з храмовою діяльністю князя Костянтина Острозького. Припускають, що автором проекту міг бути той же будівничий, що й Богоявленської церкви в Острозькому замку. Під кінець XVI століття при церкві діяли школа, шпиталь і друкарня.

¹³⁴ **ЛЕОНІД КРАВЧУК** — перший Президент України після здобуття нею незалежності у 1991 році (1991–1994), Голова Верховної Ради України у 1990–1991 роках, народний депутат України у 1990–1991 та 1994–2006 роках, Герой України (2001).

¹³⁵ **РОМАН ЛУБКІВСЬКИЙ** — український письменник, поет, перекладач, критик, журналіст. Закінчив філологічний факультет Львівського університету. Працював редактором у видавництві «Камінь». Був заступником головного редактора журналу «Жовтень» (від 1990 — «Дзвін»). Член Національної спілки письменників України. Очолював Львівську організацію Спілки письменників України. 1990–1994 — народний депутат України. Від 1992 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Чеській і Словацькій Федеративній Республіці, 1993–1995 — у Чеській Республіці.

«У КРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА ВЖЕ БУЛА...»

ПЕРШОКНИГА: на ній присягають президенти

За свою довгу історію Українська Першокнига мала кілька «першовідкривачів». У XVI столітті її в активне «життя» вивели Михайло Василієвич і архімандрит Григорій. У XVIII столітті після «ста років невідомості» нове дихання дав їй Іван Мазепа, залишивши про це письмову згадку. У столітті XIX вона стала відома науковому світові завдяки Осипу Бодянському. А наприкінці XX століття настав час дізнатися про неї і широкому загалу українців (і не лише їм). Після того, як перший Президент незалежної України Леонід Кравчук¹³⁴ прийняв на ній присягу, у пресі й на телебаченні з'явилися популярні розповіді про Двірецько-Пересопницьке Євангеліє. Та інформація про автора ідеї використання цієї святині в церемонії інавгурації президентів, виявилася досить суперечливою. Називалися різні імена — Жулинський, Павличко, Лубківський.

Аби з'ясувати, як виникла і кому належить ідея зробити атрибутом присяги саме цей манускрипт, довелося звернутися до Леоніда Кравчука.

— По-перше, потрібно сказати декілька слів до історії цього питання, — розпочав розповідь Леонід Макарович. — Тоді ще Конституції України як такої не було. Була Конституція Радянської України, яку Верховна Рада доповнила і деякі розділи вилучила. Пропонувалося Декларацію про державний суверенітет, прийняту у липні 1991 року, зробити преамбулою або першим розділом Конституції. Але врешті-решт до єдиної думки не дійшли і вирішили тимчасово залишили Конституцію з певними змінами і доповненнями. Але вона не була конституцією незалежної України. Тобто, Україна незалежна вже була, а конституції своєї повнокровної ще не мала. І тоді постало питання — як же бути з присягою президента? За логікою

і за світовою практикою президент приймає присягу на конституції. Але так як конституції, ще раз наголошую, такої, як потрібно, не було, то думали, як же доповнити саме дійство. І тоді народний депутат Роман Лубківський¹³⁵ запропонував скласти присягу на двох книгах: на тій же конституції, яка була і яка діяла тимчасово, і покласти поряд ще й Пересопницьке Євангеліє. Пропозицію Романа Мар'яновича підтримали, продумали спеціальний сценарій. І я присягав на конституції, але поряд лежало і Пересопницьке Євангеліє.

— А пам'ятаєте, що відчували в той момент?

— Присяга президента — то дуже відповідальна подія. Відбувається вона в урочистій обстановці. Тому на балкон зали сесійних засідань Верховної Ради був запрошений хор Вірьовки, який виконував пісню «Боже, Великий Єдиний», адже тоді ще не було затвердженого Гімну України. Загалом же, щоб передати відчуття людини, котра бере на себе відповідальність за державу, то й слів важко знайти. У самому ж тексті присяги викладена узаконена клятва будувати Україну. А знаючи, як це не просто, які складні проблеми доведеться розв'язувати, адже і за радянських часів я працював у системі влади і розумів, скільки це потрібно буде сил, відданості, аби щось зробити для України. Тому, я б сказав, що на першому місці були не стільки відчуття і переживання, скільки усвідомлення величезної відповідальності за завтрашній день держави.

— А до присяги доводилося чути Вам про Пересопницьке Євангеліє?

— Звичайно, я знав, що така книга є. А вже коли її почали пропонувати як атрибут присяги і аргументувати цю пропозицію, тоді вже одержав і детальну інформацію.

— Перед присягою вдалося погортати Першокнигу?

— Коли під відповідною охороною до Верховної Ради привезли це Євангеліє, я підійшов, подивився на зовнішній вигляд, навмання розгорнув. І було у мене тоді і відчуття, і усвідомлення того, що доторкнувся до святині. Адже відкривається перед очима цілих чотири століття нашої історії. А ще вразило, що у той час була створена настільки літературно, мистецьки досконала книга. І я думаю, що з часом і її значимість, і її сила, і її вплив на незалежну Україну буде зростати. Адже після мене вже й Кучма,¹³⁶ і Ющенко,¹³⁷ і Янукович присягали саме на цій книзі книг нашого народу. І це вже стало традицією для українських президентів.

Аби поспілкуватися з імовірним автором ідеї присяги президентів на Пересопницькому Євангелії, розшукав письменника, народного депутата України 12(1) скликання у

¹³⁶ **ЛЕОНІД КУЧМА** — український політик. У 1990–1992 народний депутат УРСР (XII скликання, а пізніше Верховної Ради України першого скликання), член Комісії з питань оборони і державної безпеки. Прем'єр-міністр України з 13 жовтня 1992 по 21 вересня 1993, другий Президент України (19 липня 1994 — 23 січня 2005).

¹³⁷ **ВІКТОР ЮЩЕНКО** — український політик, третій Президент України (2005–2010). Голова Національного банку України (1993–2000), Прем'єр-міністр України (1999–2001), лідер Помаранчевої революції.

¹³⁸ **ІВАН ПЛЮЩ** — український державний діяч, двічі Голова Верховної Ради України, секретар Ради національної безпеки і оборони, Герой України.

¹³⁹ **МИКОЛА СЕНЧЕНКО** — український учений у галузі обчислювальної техніки та книгознавства. Доктор технічних наук (1988). Професор (1995). Заслужений діяч науки і техніки України (1999). Від 1995 року — директор Книжкової палати України (повна назва — Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова»).

¹⁴⁰ **МИКОЛА ЖУЛИНСЬКИЙ** (25.08.1940, с.Новосілка, Демидівський район, Рівненська область) — український літературознавець і політик. Закінчив факультет журналістики Київського університету ім. Т. Шевченка. З 1991 р. — директор Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України. Віце-прем'єр-міністр України (30. 12.1999 — 29.05. 2001 р.). Народний депутат України (2002–2006). Член Спілки письменників України (з 1977 р.), з 1998 р. — секретар Спілки письменників України.

1990–1992 роках, Романа Лубківського, котрий нині проживає у Львові. Та Роман Мар'янович не став привласнювати авторські «лаври» собі. А розповів ось яку історію:

— Коли розпочалася підготовка до присяги першого всенародно обраного Президента України Леоніда Кравчука, то у Верховній Раді створили спеціальну комісію для розробки урочистої церемонії. Саме ця комісія і вирішувала, як має проходити присяга президента і на яких атрибутах незалежної держави має він присягати. І виходило так, що за міжнародними традиціями потрібно було присягати на конституції і Біблії. Але на той час у нас була конституція ще УРСР, а Україна існувала вже як незалежна держава. І хоч до роботи цієї комісії я не мав ніякогісінького відношення, майбутня церемонія мене, звичайно ж, хвилювала. Я розмовляв про це зі своїми друзями і знайомими. В одній із таких розмов тодішній директор Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині Національна наукова бібліотека імені Вернадського) Микола Сенченко¹³⁹ сказав, що було б дуже символічно, якби президент присягав і на одній з духовних святинь нашого народу. Зокрема, такою святинею є Пересопницьке Євангеліє. Ця думка мені одразу ж запала в душу і я, випадково зустрівши Миколу Жулинського, прямо на вулиці розповів йому про пропозицію Миколи Сенченка. Микола Жулинський¹⁴⁰ підтримав цю ідею, додавши при цьому, що Пересопницьке Євангеліє творилося на Волині, яка є батьківщиною Леоніда Кравчука.

А ось у Верховній Раді не все було так просто. Зрозуміло, що проти виступили комуністи з групи 239. Не підтримав цієї ідеї спочатку і тодішній Голова Верховної Ради Іван Плющ.¹³⁴ Та частина депутатів одразу ж схвалила пропозицію і розпочала аргументовано переконувати тих, хто сумнівався. Після тривалих перемовин, Іван Степанович також погодився, що це слушна думка. У зв'язку з цим довелося навіть частково змінити інтер'єр сесійної зали Верховної Ради, аби Євангеліє під час церемонії присяги виглядало там цілком органічно.

Але й на цьому перипетії не скінчилися. Аби привезти Пересопницьке Євангеліє до Верховної Ради, авторитету Миколи Сенченка виявилось замало, і тоді я, як народний депутат, написав розписку на суму з багатьма нулями в умовних одиницях, яку зобов'язався виплатити (де б я їх узяв?), якби щось трапилось з книгою. І тільки після цього манускрипт був доставлений до парламенту для репетицій церемонії присяги.

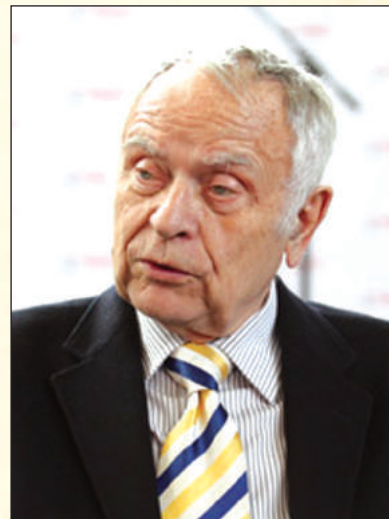
У перерві однієї з репетицій ми з Миколою Сенченком з жахом виявили, що книга... зникла. Кинулися шукати і

таки знайшли: то працівники з обслуговуючого персоналу Верховної Ради забрали Євангеліє і заховали його, нікого про це не попередивши.

Коли закінчилася церемонія присяги, Іван Плющ подякував усім і продовжилася звичайна рутинна робота парламенту. Тоді ще не було передбачено ні урочистої ходи, ні широкого святкування. А після церемонії Євангеліє знову зникло і ми з Миколою Сенченком лише після тривалих пошуків знайшли його у бездонних комодах приймальні Верховної Ради.

Обґрунтовуючи необхідність прийняття присяги саме на Пересопницькому Євангелії, враховували не лише те, що це наша національна святиня, але й те, що приміщення Верховної Ради загалом і сесійної зали зокрема, потребувало очищення від ворожих до незалежної України «міазмів». А вони, як бачимо, ще й досі даються взнаки. Саме з метою заміни символів минулого режиму, ми з Дмитром Павличком¹⁴¹ наполягли і на тому, щоб із сесійної зали винесли скульптуру Леніна. З вигляду така масивна, вона виявилася виготовленою з пап'є-маше. А в нішу, де стояв «паперовий» вождь, встановили національний жовто-блакитний прапор...

Традиція прийняття присяги державними діячами в Україні має глибокі історичні корені. І за часів давньої Русі, і за Богдана Хмельницького наші предки присягали на вірність своєму народові. Подібні церемонії практикувалися і в інших народів. І найбільшим гріхом того, хто присягнув, було у всі часи порушення клятви. Та й нині у різних державах склалися свої традиції прийняття присяги найвищими посадовцями. У Сполучених Штатах президенти присягають на своїх домашніх бібліях. Президент Казахстану присягає, стоячи на білосніжній кошмі. В парламенті Греції новообраний президент присягає на вірність Богу і державі, клянучись іменем Святої Трійці. За традицією присягу глави держави приймає архієпископ Афіньський і всієї Еллади. А президент Вірменії присягає на Конституції і рукописній Біблії, написаній вірменською мовою ще у VII столітті...

¹⁴¹ **ДМИТРО ПАВЛИЧКО** — український поет, перекладач, літературний критик, громадсько-політичний діяч. Народився 28 вересня 1929 р. в селі Стопчатові на Івано-Франківщині у селянській родині. 1953 р. закінчив філологічний факультет Львівського університету. Завідував відділом поезії редакції журналу «Жовтень» (нині — «Дзвін»), після переїзду до Києва працював у секретаріаті СПУ. З 21 жовтня 2005 року — народний депутат України (фракція Української народної партії). На IV Всесвітньому форумі українців, що відбувся в Києві 18–20 серпня 2006 р., Дмитра Васильовича обрали головою Української Всесвітньої координаційної ради.

Графічний елемент оформлення Євангелія.

¹⁴² **ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»** — засноване наприкінці 1922 року, завжди було і лишається академічною установою. З 2006 року отримало статус науково-виробничого підприємства. Окрім видавничої діяльності, співробітники видавництва беруть участь у розробці наукових основ лексикографічного опрацювання термінологічної літератури та виконують на замовлення Українського мовно-інформаційного фонду НАН України науково-дослідні роботи з розробки функцій розподіленої онлайн-видавничо-редакційної системи.

¹⁴³ **ФАКСИМІЛЬНЕ ВИДАННЯ** — твір друку, що графічно точно відтворює раніше випущене оригінальне видання або рукопис, включаючи всі особливості паперу й обкладинки. Факсимільне видання слід відрізнити від видань факсимільного типу, багато з яких не відтворюють паперу та інших особливостей оригіналу. Перше факсимільне видання з'явилося 1808 в Мюнхені, де літографським способом було виготовлено факсимільну копію єдиного примірника німецької книги «Попередження християнам проти турків».

«Н Е СПАЛИЛО ІІ ЗАБУТТЯ»

ПЕРШОКНИГА: Знову між необхідністю і пересторогами

А на друкарський верстат наша Першокнига хай і не повністю, а таки потрапила. У 1876 році Павло Житецький надрукував повний текст Євангелія від Луки та уривки з інших Євангелістів. Оприлюднив Житецький тоді і знімки чотирьох мініатюр до Євангелій.

Наступна ж спроба видання Двірецько-Пресопницького Євангелія була зроблена уже в сімдесятих роках ХХ століття.

— Над підготовкою Пересопницького Євангелія до видання я працювала близько шести років, — розповідала Інна Петрівна Чепіга. — Але левина частка часу пішла на створення словника. Оскільки тоді комп'ютерів ще не було, то повністю всю книгу ми передрукували на друкарській машинці. Я написала передмову, рецензенти зробили висновки. У 1976 чи 1977 році підготовка до друку була закінчена і матеріали ми передали до видавництва «Наукова думка».¹⁴² Я не можу сказати, що хтось там, у видавництві, навмисно вставляв палиці в колеса, але лежала ця книга там досить довго. Та коли справа дійшла до оформлення обкладинки, я запропонувала художнику, котрий цим опікувався, сходити в Інститут рукопису і подивитися на саму пам'ятку. Я вважала, що тоді буде легше зробити гідне оформлення книги. А художник виявився мислячим і, коли він побачив манускрипт, то одразу ж сказав: «Інно Петрівно, це великий гріх видавати його у такому вигляді. Давайте будемо добиватися факсимільного видання».¹⁴³ Так і почалась підготовка факсимільного видання. Але дуже швидко робота зупинилася, бо для діапозитивів потрібна була високоякісна фотоплівка фірми «Кодак» — дефіцитна у Радянському Союзі. Тоді директор Інституту рукопису взявся «дістати» цю плівку за кордоном через заступника міністра закордонних справ Кочубея. І таки дістав. А вже видавництво «Наукова думка» замовило діапозитиви.

Виготовили їх у Москві, бо лише там було підприємство, що могло на такому високому рівні їх робити. А далі все знову зупинилося. Спочатку з'явилися аргументи: «А навіщо це ми будемо видавати Біблію?». Потім почалася плутанина, пов'язана з розпадом Радянського Союзу. А коли вже постала незалежна Україна і на Пересопницькому Євангелії присягав Леонід Кравчук, то до мене прийшов з «Наукової думки» чоловік і сказав, що знову прийнято рішення про факсимільне видання пам'ятки. Але тоді на нього не знайшлося коштів. І я знову забрала з видавництва матеріали.

За словами Інни Петрівни, наступна, цього разу успішна, спроба видання пов'язана з директором Національної наукової бібліотеки ім. Вернадського Олексієм Онищенком,¹⁴⁴ котрий напередодні президентських виборів, коли Кучма йшов на другий термін, зібрав усіх причетних до видання і сказав, що книжка має бути готова через... три місяці.

— А як вона могла бути готовою через три місяці, коли все довелося набирати на комп'ютерах заново. Лише я набір вичитувала, ви тільки подумайте, п'ять разів! Словом, на підготовку цього видання ми з Людою Гнатенко та іншими співробітниками Інституту рукопису і Національної наукової бібліотеки потратили два з половиною роки. Проте, як би там не було, але бібліотека Вернадського на своїй базі нарешті у 2001 році таки видала Пересопницьке Євангеліє накладом 500 примірників.

 Віктор Ющенко присягає на вірність народу України на Двірецько-Пересопницькому Євангелії.

¹⁴⁴ **ОЛЕКСІЙ ОНИЩЕНКО** — вчений-філософ і культуролог, академік Національної академії наук України (1997), заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2008).

¹⁴⁵ **АКАДЕМІЧНЕ ВИДАННЯ** Пересопницького Євангелія побачило світ у 2001 році. Здійснене Національною бібліотекою України імені В.І.Вернадського, Інститутом української мови та Українським мовно-інформаційним фондом НАН України.

Директор Хмельницького інституту МАУП Леонід Білий знайомить студентів із факсимільною копією Двірецько-Пересопницького Євангелія.

¹⁴⁶ **ФОНД КАТЕДР УКРАЇНОЗНАВСТВА** (ФКУ) заснований 1964 року українським студентством у США як осередок українознавства, який складався з трьох кафедр та інституту українознавства.

¹⁴⁷ **КАТЕРИНА II** (Катерина Олексіївна Романова, імя за народженням: Софія Августа Фредеріка фон Ангальт-Цербст-Дорнбург) — російська імператриця (1762–1796) дому Романових. Дружина (вдова) імператора Петра III, мати імператора Павла I. Епоха царювання Катерини II в російській і європейській історіографії Нового часу одержала назву «освіченої монархії» і вважається «золотим віком» російського імперського абсолютизму.

¹⁴⁸ **ОЛЕКСАНДР I** — Російський імператор з 1801 р. В перші роки правління провів ряд ліберальних реформ (указ 1803 про вільних хліборобів, указ про дозвіл купцям, міщанам і державним селянам купувати незаселені землі, відкриття Харківського і Петербурзького університетів). У роки правління Олександра I до складу Російської імперії увійшли Грузія (1801), Фінляндія (1809), Бесарабія (1812), Азербайджан (1813), колишнє герцогство Варшавське (1815).

Ось така не проста дорога до друку випала і академічному виданню¹⁴⁵ Першокниги. Та ще невідомо, чи побачило б воно світ навіть таким мізерним як для України накладом (уже згадуваний московитин Іван Федорович ще у XVI столітті друкував в Острозі свої книги тиражами від 1500 до 5000 примірників), якби не допомога Фонду Катедр Українознавства (ФКУ),¹⁴⁶ програма українознавчих досліджень якого фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади. Ось так — мільярдні кошти нашого народу розтринькуються новітніми мільйонерами, байдужими до культури України, а видання національної святині допомагають здійснити українці із-за океану.

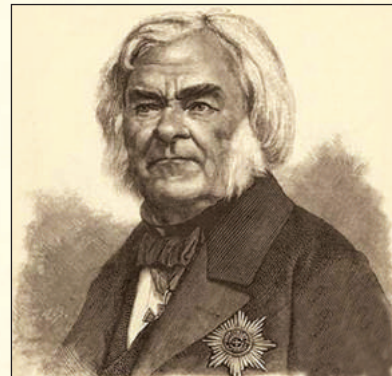
Хоч в історії давньої рукописної книги є й зовсім інші приклади. От хоч би й така пам'ятка давньоруського книжкового мистецтва, як Остромирове Євангеліє, переписане зі старослов'янського оригіналу на 294 аркушах високоякісного, білого, тонкого пергаменту розміром 35x30 сантиметрів і оформлене яскравими орнаментами, заставками на золотому тлі, різноманітними мальованими ініціалами, київським дияконом Григорієм з 21 жовтня 1056 по 12 травня 1057 року на замовлення новгородського посадника Йосипа-Остромира з роду билинного богатира і державного діяча Добрині. По смерті Остромира, коштовне Євангеліє п'ять століть перебувало у Софійському соборі — головному храмі новгородської торговельної республіки. У 1570 році війська Івана Грозного вивезли новгородські церковні скарби до Москви. У 1700—му

згадка про Остромирове Євангеліє з'явилася в описі майна Воскресенської церкви Московського кремля. Петро I повелів перевезти його до Санкт-Петербурга.

Наступного разу раритет був віднайдений по смерті Катерини II¹⁴⁷ у її гардеробі. Олександр I¹⁴⁸ передав Євангеліє до Імператорської публічної бібліотеки. Про унікальну книгу з'явилася публікація у журналі «Ліцей». За її вивчення взявся відомий філолог академік О. Востоков (Остенек).¹⁴⁹ Результатом його копіткої праці стали фундаментальні «Роздуми про слов'янську мову». А у 1843, 1883 та 1898 роках Остромирове Євангеліє було перевидано. Нині рукопис зберігається в Російській національній бібліотеці¹⁵⁰ у Петербурзі, а чергове його видання здійснене до 1000-ліття хрещення Русі у 1988 році. Більше того, в Росії гучно відсвяткували його 900-річчя та видали факсимілію. І все це, мабуть, лише тому, що більшість російських учених вважають книгу не Київською, а... Новгородською.

Проте і в Україні є люди, котрі намагалися зробити національну святиню більш доступною широкому колу громадян. Так, Роман Лубківський розповідав, що, будучи послом України спочатку в Чехословаччині, а потім в Чехії і Словаччині, він домовився про факсимільне видання Двірецько-Пересопницького Євангелія з відомим словацьким видавцем, українцем за походженням, Ярославом Шуркалом. Але і цим планам не судилося здійснитися.

— Я вважаю, що було б непогано мати в Україні ще й факсимільне видання, — висловив у розмові з автором свої думки Леонід Кравчук. — Хоча є й інші міркування.

¹⁴⁹ **ОЛЕКСАНДР ВОСТОКОВ** (псевдонім, справжнє ім'я Олександр-Вольдемар Остенек) — російський філолог, поет, член Російської академії (1820), академік Петербурзької АН (з 1841 року). Народився в Естонії, позашлюбний син барона Остен-Сакена.

¹⁵⁰ **РОСІЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА** (комплекс будівель на Невському проспекті), колишня Імператорська бібліотека, колишня Бібліотека імені Михайла Салтикова-Щедріна (Державна ордена Трудового Червоного Прапора публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Щедріна) в Ленінграді — найбільша після Російської державної бібліотеки наукова бібліотека Росії, одна з найбільших бібліотек світу. Заснована в 1795 році за наказом імператриці Катерини II та отримала назву — Імператорська бібліотека.

 Хресна хода в Ізяславі з нагоди вручення місту факсимільної копії Двірецько-Пересопницького Євангелія.

¹⁵¹ **ОЛЕКСАНДР ПУШКІН** — російський поет, драматург та прозаїк, реформатор і творець сучасної російської літературної мови, автор критичних та історичних творів. Пушкін вважається найвизначнішим російським письменником, його тексти розглядаються як найпрестижніший зразок російської літератури, подібно текстам Данте в Італії чи Гете у Німеччині.

¹⁵² **ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ** — український письменник, поет, драматург, зачинатель сучасної української літератури, громадський діяч. Підтримував зв'язки з декабристами. Його поема «Енеїда» (1798) стала першим в українській літературі твором, написаним народною мовою. Творчість Котляревського має основоположне значення в історії становлення нової української літературної мови.

¹⁵³ **КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ** утворилася в 988 році в результаті хрещення Русі святим князем Володимиром і була церковною єпархією Константинопольського патріархату з центром у Києві. У 1685 році Київська митрополія підпорядкована Московському патріархату. З 1990 року Українська православна Церква на правах автономії у складі Російської православної Церкви.

Зовнішній вигляд факсимільної копії Двірецько-Пересопницького Євангелія.

Зокрема, такі, що факсимільне видання розміє унікальність цієї пам'ятки, коли воно піде по руках як звичайна книжка. Скажімо, як твори Пушкіна¹⁵¹ чи Котляревського.¹⁵² Тоді воно не матиме сили святині. Ось так мені свого часу аргументували, бо це питання вже порушувалося. Хоча я, власне, переконаний, що таке видання не принесло б якоїсь шкоди. Але з іншого боку — зроби один крок, почнуться наступні кроки. Хтось із цього факсимільного видання може здійснити ще перевидання, адже комп'ютерна техніка нині дозволяє це зробити без особливих проблем. І можуть, ну скажімо, й фальсифікувати. Зараз люди настільки шалено збурені бажанням мати гроші, можуть робити будь-що....

І таким чином, книга стане не унікальною пам'яткою, що існує в одному примірнику, а звичайним літературним твором. Хоч з іншого боку мені, наприклад, дуже хотілося б мати таке видання у своїй власній бібліотеці. Хотілось би, щоб воно лежало на чільному місці... Це по-перше. А по-друге, ця пам'ятка створена на моїй батьківщині. Ось ці обставини і мій особистий інтерес підштовхують мене до думки, що це все-таки потрібно зробити. Але не можна не прислухатися й до думки та сумнівів інших людей. Тому я вважаю, що потрібно нам всім разом подумати і прийняти правильне рішення...

Сумніви, звичайно, є. І перестороги є. Але й необхідність є. Бо ж і досі гнітить той факт, що недоступність раритету призвела до необізнаності з цією видатною пам'яткою навіть людей із вищою гуманітарною освітою. Книга, створена в середині XVI сторіччя, збережена стараннями безвісних героїв і подвижників, вже давно стала не лише часткою нашого національного духовного скарбу, але й нашої живої історії і нашого сьогодення. А щодо статусу святині, то він полягає не в тому, що пам'ятка існує в одному примірнику, а в тому, яке місце в історії народу вона посідає. Та й поки існує святиня в одному примірнику, доти, як сказала поетеса Любов Гайжевська «небуття ще крила не зімкнуло...». Знає ж світова історія найнеймовірніші нещасні випадки, що призводили до знищення безцінних пам'яток і духовних скарбів.

З ким і про що радилося керівництво Київської митрополії¹⁵³ Української православної церкви Московського патріархату, як про це говорив Леонід Кравчук, невідомо. Але 2008 року саме УПЦ здійснила факсимільне видання Двірецько-Пересопницького Євангелія. Важко сказати, наскільки доступнішою стала ця книга, адже придбати її міг лише той, хто вніс благодійний внесок у розмірі не менше п'яти тисяч умовних одиниць, які, за словами організаторів видання, направлені на будівництво кафедрального собору на честь Воскресіння Христового в Печерському районі¹⁵⁴ Києва. Власником же всього тиражу факсимільного видання є Київська Митрополія УПЦ. Про цю знакову подію в сучасній історії України повідомляли і телеканали, і різні газети. Три примірники факсимільного видання має тепер і Хмельницька область...¹⁵⁵

На жаль, справдилася і пересторога Леоніда Кравчука відносно «...робити гроші». Уже літом 2009 року факсимільне видання нашої Першокниги з'явилося у продажу за ціною... 50 тисяч гривень за примірник. Ось так на національній святині почали робити бізнес.

¹⁵⁴ **ПЕЧЕРСЬКИЙ РАЙОН** — найменший за територією та населенням район міста Києва, розташований у центральній частині столиці на правому березі Дніпра. На його території, окрім промислових, наукових, учбових та культурних закладів, розташовані Адміністрація Президента України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, Генеральна прокуратура, Палац спорту, головні офіси багатьох українських банків та корпорацій.

¹⁵⁵ Перший примірник факсимільного видання Двірецько-Пересопницького Євангелія з'явився у Хмельницькому інституті Міжрегіональної академії управління персоналом, другий — вручений Ізяславському краєзнавчому музею у рамках науково-практичної конференції, присвяченої 455-річчю початку і 450-річчю закінчення роботи з творення Першокниги. Третій примірник за особистою домовленістю автора цієї книги з Митрополитом Київським і всієї України Володимиром 29 жовтня 2011 року переданий Хмельницькому обласному краєзнавчому музею.

¹⁵⁶ **ЧАРТОРИЙСЬКІ**, Чарториські, Чарторійські, Чорторійські — княжий рід українсько-польського походження, який 1433 року одержав титул князів Священної Римської Імперії.

¹⁵⁷ **ДУБРОВИЦЯ** (до 1940 року — Домбровиця) — центр Дубровицького району Рівненської області. Відома з 1005 року. Статус міста — з 1957 року. Місто розташоване на річці Горинь (притока Прип'яті), за 3 км. від залізничної станції Домбровиця на лінії Сарни–Луїнець, за 126 км. на північ від Рівного.

¹⁵⁸ **ЖИВИНБУНД** — литовський князь. 1263 року разом з військом Новгородського князя Радиви́ла поблизу Мозиря взяв участь у битві з татарами темника Кидана, який вимагав заплатити йому данину за п'ять років. Об'єднані литовські полки здобули повну перемогу.

«**Ч**АС ЗНАЄ **ВСІМ** СЛІДАМ **ЦІНУ**»

ПЕРШОКНИГА: Творці і рятівники

Уважно простежуючи 450-літню історію української Першокниги, не можна не помітити однієї особливості: у найтрагічніші, найважчі часи нашої минувшини обов'язково з'являлися люди, котрі берегли і рятували цю визначну пам'ятку. Немовби промисел Божий спрямовував їхні зусилля, аби книга ця дійшла і до прийдешніх поколінь. Звичайно, не знали вони та й не могли знати, що настане час, коли на ній присягатимуть на вірність народу України, народу їхніх далеких нащадків, новообрані президенти незалежної України. Однак оцінити значення книги для майбутніх поколінь українців вони зуміли. Тому й прислужилися справі збереження, а кілька разів навіть порятунку, писаного українською мовою Євангелія. Їхні ж благородні вчинки отримували несподіване продовження, але імена цих людей (принаймні деякі з них) залишалися невідомими широкому загалу. Саме про них та про те, що вони зробили для збереження Двірецько-Пересопницького Євангелія, і йдеться у цьому розділі.

БЛАГОВІРНА І ХРИСТОЛЮБИВА

Розпочалося творення української Першокниги, як відомо, у селі Двірець у Святотроїцькому монастирі князів Заславських 15 серпня 1556 року. І був то час, коли духовне життя повністю підпорядковувалося теології, тобто, будь-які соціальні рухи одразу ж кваліфікувалися як відступ від панівного віровчення, як ересь по відношенню до нього. Тому і справа перекладів культових текстів українською мовою тісно пов'язана з тогочасним суспільно-політичним рухом в Україні, зокрема з необхідністю ведення релігійної полеміки з католиками, в процесі якої слід було посилатися на авторитетні джерела, що були б зрозумілі кожному — і

*Палац у Дубровиці.
Мал. Наполеона Орди.
XIX ст.*

посполитому, і козакові, і князеві. І, очевидно, фундатори Двірецько–Пересопницького Євангелія — княгиня Анастасія Юріївна Заславська з роду Гольшанських, її зять і дочка — князь Іван Федорович та княгиня Ганна Кузьмівна Чорторийські¹⁵⁶ не стояли осторонь того руху, а брали у ньому активну участь. Бо ж організувати таку велику справу, як переклад всіх чотирьох Євангелій українською мовою та написання їх на пергаменті, було у середині XVI століття не так то й просто. Тому можна припустити, що задум цей князі Заславські добре обдумали, а його здійснення ретельно підготували. Потрібно ж було знайти кваліфікованих, освічених фахівців, які б здійснили переклад на відповідному рівні. Та й врешті привезти до Двірця необхідну кількість аркушів пергаменту, який тоді виготовляли в Західній Європі. Знову ж таки можна припустити, що до цієї справи долучилися італійські купці, які у той час проживали у Львові і вели торговельні справи в Україні. Тож можна зробити висновок, що княгиня Заславська не лише замислила переклад Святого Письма українською мовою, не лише фінансувала цю справу, але й організувала її. То що ж то за княгиня така благочестива, що їй під силу виявилася, без перебільшення, епохальна справа?

Народилася вона у містечку Дубровиці¹⁵⁷ (сучасна Рівненщина) у родині князя Юрія Гольшанського–Дубровицького і Марії Андріївни Сангушко. Рід Гольшанських вів свій відлік від литовського князя Живинбунда.¹⁵⁸ Батько — Юрій Іванович був воєводою Київським у 1508–1510 роках, князем Дубровицьким (1505–1536), Степанським (1505–1511) та Гольшанським (1511–1536). Мати, Марія Андріївна, походила з роду волинських

¹⁵⁹ **САНГУШКИ** — литовсько–український князівський магнатський рід гербу Пагоня, що походив від князя Сангушка, сина князя Федора (брат Ягайла — пізніше Володислав II Ягайло), внука великого князя Литовського Ольгерда, правнука великого князя Литовського Гедиміна. З XV століття рід мав великі маєтності на Волині, а також на Поділлі, Брацлавщині та Малопольщі (Любартів, Тарнув) і посідав різні державні уряди у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. На зламі XV та XVI століть рід розділювався на дві головні лінії: лінія коширська — започаткована Міхалом, що згасла у 1653 році, і лінія ковельська — започаткована Олександром, нащадки якої живуть і нині.

¹⁶⁰ **КНЯЗІ БЕЛЬСЬКІ** в XIV–XV ст. володіли феодалними уділами в Україні і Білорусі. В XV ст. литовський уряд з метою зміцнення свого панування в Україні і в Білорусії почав ліквідувати місцеві удільні князівства, що викликало незадоволення української знаті. Особливо напружена обстановка створилася після смерті київського князя Семена Олельковича, коли в 1470 було ліквідовано Київське князівство. Рух українських і білоруських феодалів проти Литви очолили Бельські.

¹⁶¹ **БОЛЕСЛАВ СВИДРИГАЙЛО**, (Швитригайло; православне ім'я — Лев; бл.1370–1452), князь Новгород–Сіверський, великий князь Литовський (1430–1432). У 1432–1440 рр. — великий князь Руський (Київський). Син Ольгерда Гедиміновича, молодший брат Володислава Ягайла.

¹⁶² **СИГІЗМУНД І КЕЙСТУТОВИЧ** (після 1350 — 20.03.1440) — князь Стародубський, великий князь Литовський (1432–1440). Наймолодший із синів Кейстута Гедиміновича, брат Вітовта. Сигізмунд Кейстутович вів запеклу боротьбу проти великого князя Литовського, згодом — великого князя Руського Свидригайла Ольгердовича, який відстоював незалежність Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського, опираючись на українську аристократію. У 1432 Сигізмунд напав на Свидригайла, захопив Вільно і був проголошений великим князем. Намагаючись прихилити на свою сторону українську знать, привілеями 1432 і 1434 поширив на руських князів і бояр права, якими користувалася литовська шляхта. У 1432 Сигізмунд відступив Польщі подільські землі та території на волинському порубіжжі; після його смерті вся Волинь мала відійти до Польської Корони. Правління Сигізмунда зміцнило польські впливи на литовських і українських землях і загострило національно–релігійну боротьбу.

князів Сангушків.¹⁵⁹ Батько був двічі одружений і мав 12 дітей — п'ятеро хлопців (Іван, Федір, Володимир, Семен і Андрій) та семеро дівчат — Богдану, Анастасію–Богдану, Марію, Софію, Федору (Федку), Олену (Олександрю) і Анну. Проте жоден з братів не залишив після себе сина. Старший брат — Іван (Януш) — був воєводою Київським (1542) і Троцьким (1530). 1530 року він разом з Київським воєводою Андрієм Немиричем розгромив татар на Голтві і Полозир'ї. А після його смерті Дубровиця перейшла в нероздільну власність сестер.

Дід Анастасії — Іван першим почав називатися князем Дубровицьким, а за ним і його діти. Він 1481 року страчений після розкриття змови проти великого князя Литовського Казимира, котрий пізніше став королем Польським. Князь Іван разом із князями Бельськими¹⁶⁰ прагнув відокремити східні землі Великого князівства Литовського, відновити Київське князівство і перейти з ним у підданство до великого князя Московського Івана III. На цей відчайдушний крок князі пішли, аби зберегти православну культуру, а їхня змова стала актом спротиву полонізації краю.

Однак, Іван Гольшанський не перший із князів цього роду, хто активно і послідовно відстоював і православ'я, і незалежність Волині від Польщі. Ще його дід Михайло Іванович (намісник Київський) був прибічником незалежності Великого князівства Литовського від Польщі. Будучи воєводою у князя Литовського Свидригайла,¹⁶¹ у 1433 р. розгромив війська Сигізмунда,¹⁶² теж князя Литовського, але ставленика Польщі. Брат Михайла — Семен Іванович Гольшанський (намісник Новгородський) брав участь у підготовці замаху на Свидригайла в Ошм'янах (1432), після розкриття якого його утопили в Західній Двині,¹⁶³ у Вітебську.¹⁶⁴

Ця непокірливість князів виходила з того, що рід Гольшанських–Дубровицьких належав до так званих «княжат головних». А цей стан шляхти наділявся різними владними правами і привілеями. Головним елементом княжого права Гольшанських–Дубровицьких було суверенне землеволодіння, на території якого князь–власник користувався правами законодавства, тобто оголошення власних розпоряджень, надання своїм підданим жалуваних грамот і земель на окреслених умовах служби, встановлення незалежних від держави податків, повинностей, пільг тощо, а також правом суду над підданими до смертної кари включно.

До суверенних прав Гольшанських–Дубровицьких належало також право особистої підсудності винятково великому князю Литовському, а не місцевим органам влади (старостам, маршалкам¹⁶⁵ тощо). За ними закріплювалася

Пам'ятник княгині Анастасії Заславській у Дубровиці на Рівненщині.

участь у великокнязівській раді не за особисті заслуги чи внаслідок перебування на певних державних посадах, а лише «за звичаєм стародавнього і старожитнього дому свого».

До особливих прав цих князів, як й інших «княжат головних», належало право виставляти своє військо не у складі загального повітового ополчення, а під своїм власним гербом. Також їм належав ряд особистих привілеїв, зокрема, право на персональні листи–повідомлення від імені великого князя про початок військових дій, а не через повітового хорунжого; право на персональні листи–повідомлення про скликання сейму; право використовувати для печаток на своїх листах не зелений, як решта шляхти (крім «княжат головних»), а червоний, королівський, віск.

Часом народження Анастасії–Богдани можна вважати період між 1508–1510 роками. Оскільки повноліття дівчат за Литовським статутом¹⁶⁶ наставало з 15 років, то після 1525 року Анастасію видали заміж за князя Кузьму Івановича Заславського, резиденцією котрого було місто Заслав.

Серед родичів Анастасії особливої уваги заслуговує князівна Іуліанія (Юліанія) Юріївна. Вона померла шістнадцятирічною і була упокоєна на території Києво–Печерської лаври. На іконі «Собору святих преподобних Печерських» переважна більшість зображених — це іноки. Але серед них є кілька представниць жіноцтва, в тому числі

¹⁶³ **ЗАХІДНА ДВІНА** — ріка в Росії, Білорусі і Латвії (в межах останньої називається Даугавою). Бере початок на Валдайській височині, впадає в Ризьку затоку Балтійського моря.

¹⁶⁴ **ВІТЕБСЬК** (біл. Віцебск) — місто у Білорусі, адміністративний центр Вітебської області, порт на річці Західна Двіна при впадінні в неї річки Вітьби. Місто Вітебськ (літописний Відбеск, Відебськ, Вітьбеськ, Вітепеск) засновано 974 року. Свою назву отримав від річки Вітьби, на якій його й закладено. Оборонне місто кривичів.

¹⁶⁵ **МАРШАЛОК** — одна з найвищих державних посад у шляхетській Польщі та Великому князівстві Литовському від XIV століття. Великий маршалок коронний (у Литві — земський) і його заступник (маршалок придвірний) керували офіційними церемоніями при королівському чи великокнязівському дворі, виконували певні судові функції тощо. Символом влади маршалка була палиця. Пізніше маршалком називали голову сейму, сеймику, трибуналу тощо. В Україні наприкінці XVIII століття — у XIX столітті маршалком (або маршалом) інколи називали місцевого (губернського чи повітового) предводителя дворянства.

**Панорама села Двірця
з видом на будівлю
млина князів
Сангушків.
Сучасне фото.**

¹⁶⁶ **СТАТУТ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО** — основний кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського. Видавався у трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 років, які відомі як Литовські статuti. Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судебники та кодекси інших держав. Статут Великого князівства Литовського увібрав у себе основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства, норми римського, руського, польського і німецького кодифікованого звичаєвого права. Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. ін. Водночас запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян. Його положення діяли на землях Литви і Русі аж до середини XIX століття. Окремі елементи статуту Литовського простежуються у звичаях українських селян ще й до цього часу, зокрема у ставленні батьків до дітей і дітей до батьків.

й свята діва Юліанія. За час свого земного життя молода дівчина виявила високі християнські якості, дотримуючись Божих заповідей. Православна традиція приписує святій Юліанії чесноти, які відповідають її віку, статі й званню: цнотливість, послух батькам, прихильне ставлення до нижчих. А ще християнську добротність, що загалом була характерною рисою князів Гольшанських. Зокрема, батько Анастасій Юрій постійно жертвував чималі суми для монастирів, у тому числі й Києво–Печерського, а після смерті у 1536 році заповів передати Церкві значну частину своїх володінь.

На початку XVII ст. поблизу великої соборної Печерської церкви копали могилу для покійниці — молоді дівчини — і натрапили на труну, на якій була прикріплена срібна дощечка з написом: «Юліанія, княжна Ольшанська, дочь князя Георгія Ольшанського, преставившаяся девою, в літо от рожденія 16—оє». Коли труну відкрили, то побачили князівну в дорогих шатах начебто сплячою. На руках і голові було багато коштовних прикрас. Труну одразу ж перенесли в церкву, але без належного пошанування.

Пізніше вона у сні з'явилася архімандриту Петру Могили¹⁶⁷ і дорікала йому за недостатню пошану до себе. Саме тоді підготували нову раку¹⁶⁸ для мощей святої, а на гробниці зробили напис: «По воле Творця неба й землі живет во всея лета Юлиания, помощница й великая в Небе заступница. Здесь кости — врачество против всех страданий... Райския селения собой украшаешь, Юлиания,

как цветок прекрасный...». Частка святих мощей Юліанії зберігається нині й у Свято-Миколаївському храмі міста Дубровиці, де мешкала Свята.

За свідченнями історичних документів, у палаці князя Юрія Гольшанського-Дубровицького була велика, як для початку XVI століття, бібліотека. Зокрема, у ній зберігався оригінал Литовського статуту, а також Євангелія грецькою, староєврейською і, можливо, латинською мовами. Зрозуміло, що все це книжкове багатство було доступним Анастасії з раннього дитинства. Тому можна припустити, що княгиня Заславська була не лише замовником та фундатором Двірецько-Пересопницького Євангелія, але й безпосереднім учасником перекладу Святого Письма. Принаймні, вона добре зналася і на питаннях віровчення, і на проблемах православної Церкви. Не могла й не розуміти, що старослов'янська мова у середині XVI століття ставала все більш незрозумілою для більшості населення України і вже не мала якогось помітного впливу ані на літературну, ані на живу народну мову. Тому старослов'янська мова, якою читалося Святе Письмо під час богослужінь, не могла задовольнити духовних потреб українців. Сам задум перекласти Євангеліє живою народною мовою обговорювався і дискутувався у середовищі тодішньої православної еліти. Проте не так легко було піти всупереч тодішнім канонам, адже попри свою відносну незалежність, якою користувалися українські жінки у той час (українки вищих суспільних станів часто нарівні з чоловіками виступали носіями української культури і звичаїв, активними оборонцями батьківської віри, традицій і рідної мови), вона була заміжня за князем Кузьмою Заславським і мала двох дітей — сина Януша (Івана) Заславського (? — 1562), котрий згодом успадкував Заславщину, і доньку Ганну (1527—1582), яка вийшла за волинського князя Івана Федоровича Чорторийського. Родовий маєток цієї гілки Чорторийських був у м. Клевані,¹⁶⁹ неподалік Пересопниці. Саме донька і зять стали її вірними помічниками у справі перекладу і написання Двірецько-Пересопницького Євангелія.

Навесні 1556 року в родину княгині Заславської прийшло горе — 9 травня помер чоловік Анастасії князь Кузьма Іванович. У ті часи прагнення жінки-вдови віддати шану прижиттєвим чеснотам покійного чоловіка вважалося доволі звичним для шляхетського загалу. Існувала й практика придбання богослужбних книг для передачі їх до церков і монастирів у пам'ять про померлих родичів. І найближче оточення княгині Заславської-Гольшанської, очевидно, всіляко сприяло її ініціативі та старанням. Але ще 12 червня 1556 року княгиня Анастасія разом з сином Янушем

¹⁶⁷ **ПЕТРО МОГИЛА** (31.12.1596 — 1.01.1647) — молдавський боярин, політичний, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, архимандрит Києво-Печерського монастиря з 1627 року, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі з 1633 року, екзарх Константинопольського патріарха. У 1996 році Петро Могила був першим, кого канонізували у Святі українські православні Церкви усіх конфесій. Взагалі Петро Могила був канонізований усіма 15-ма автокефальними Церквами Вселенської Церкви.

¹⁶⁸ **РАКА** (лат. — ящик, ковчег, гріб) — ковчег з мощами святих, який виготовляється зазвичай у вигляді труни. Відповідно до християнської доктрини, мощі мають перебувати у ній до страшного суду. Раки переважно встановлюють у храмах чи у підземеллях монастирів. Якщо ж мощі відкривають для поклоніння прихожан, їх облачають в одяг відповідно до статусу Святого.

¹⁶⁹ **КЛЕВАНЬ** — селище міського типу в Рівненському районі Рівненської області. Розташоване на річці Стубла (притока Горині). Містечко Клевань, як стверджують історики, існувало вже у XII ст., під назвою Коливань. В письмових джерелах воно вперше згадане під 1458 роком як власність князя М. Чарторийського. В Клевані збереглися руїни замку 1475 року та костел Благовіщення 1630 року. Є ще церква Різдва 1777 року.

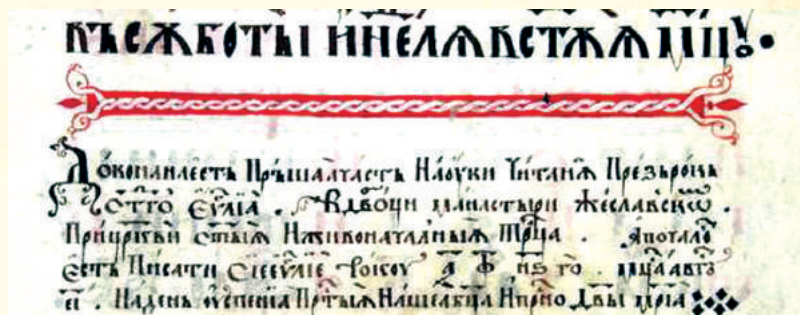
¹⁷⁰ **БОГДАН-ЗІНОВІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ** — український державний і політичний діяч. Народився 1595 року в родині небагатого українського шляхтича. Навчався в українській школі та львівському єзуїтському колегіумі. Вивчив російську, польську, латинську, пізніше — турецьку й татарську мови. У січні 1648 року запорізькі козаки обрали Хмельницького гетьманом. Навесні й восени 1648 року козацька армія під його командуванням одержала блискучі перемоги над поляками під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. Заслуга Хмельницького полягає в тому, що він за короткий час зумів створити боєздатну армію і закласти фундамент української держави. 27 червня 1657 року Богдана Хмельницького не стало. Похований в Іллінській церкві в Суботові на Черкащині.

Запис на третій сторінці Євангелія, у якому йдеться про час та місце початку роботи над нею.

складає дарчий акт про надання монастиреві в селі Двірці маєтностей. В занесеному до актових книг записі йшлося: «Я, князь Януш Іван Кузьминич Жаславський, поповняючи волю небожчика князя його милості отця мого, разом з її милостю маткою моєю княгинею Анастасією рівною Гольшанською Жаславською, віддаємо тій імінія, що отець мой небожчик князь Козьма Іванович Жаславський міг надати монастиру нашому Дворецькому к церков Святої Троїці». А за два місяці після цієї події — 15 серпня 1556 року почалося творення Євангелія, яке пізніше назвуть Двірцько–Пересопницьким. А бібліограф XIX століття О.В.Терещенко цілком вмотивовано іменував книгу «Євангелієм княгині Жеславської».

У цьому актовому запису є принципово важливий факт: 12 червня 1556 року Анастасія Гольшанська–Заславська у ньому названа княгинею. І в заключному запису Двірцько–Пересопницького Євангелія на аркушах 481 зворот — 482 зворот, зробленому у 1561 році, двічі вказується, що книга написана «накладомь кнегине Параскевії, възванной Настасі Юревні Голшанского». І ні слова про те, що вона була ігуменею Двірцького Святотроїцького чи будь-якого іншого монастиря Параскевою. Здається, все зрозуміло, документально підтверджено, але... але у літературі про нашу Першокнигу досить часто зустрічаються нічим не підтвержене повідомлення, що Анастасія Заславська була ігуменею того ж таки Святотроїцького монастиря Параскевою. Помилкове трактування приписки на третій сторінці Двірцько–Пересопницького Євангелія допустив ще Павло Житецький у кінці XIX століття, не звернувши уваги на букву «р» у слові «Вдворци» (див фото внизу), яка в тексті книги винесена в надбуквений ряд. Відповідно і прочитав фразу «В двоци манастире Жеславском», визнавши таким чином монастир, де почали писати Євангеліє, жіночим (дівоцьким). А ім'я Параскева, яке назване у колофонному запису в кінці книги, вважав чернечим ім'ям княгині. Ось ця помилка й нині кочує з публікації у публікацію, а їх автори не завдають собі клопоту

уважно прочитати текст, який нащадкам залишили творці Першокниги.

Пояснити ж, чому у Двірецько–Пересопницькому Євангелії княгиня названа Параскевою, можна лише тим, що Анастасія–Богдана Гольшанська, мала ще й третє ім'я — Параскева. І в цьому нічого особливого не було, якщо врахувати, що у той час хрещені батьки також могли давати імена хрещеникам. Так свого часу Богдан Хмельницький¹⁷⁰ отримав ще одне ім'я — Зіновій. До речі, хрещеним батьком майбутнього гетьмана України був один із князів Сангушків. Отож, «благовірна і христілюбива» княгиня Заславська залишилася світською особою, але всіляко сприяла роботі над перекладом та написанням книги, проживаючи у Заславі. А коли важко захворіла, то переїхала до доньки у маєток зятя Івана Чорторійського. Та й Пересопницький монастир (як сказано в описі Луцького замку¹⁷¹ від 1545 року, «з веку» був у володінні князів Чорторійських) поблизу, і це давало можливість не стільки наглядати за роботою над творенням Першокниги, як допомагати, забезпечуючи його творців усім необхідним. Видно, бажання «видіти діла свого кінець» додавало княгині сили й насаги, бо померла Анастасія–Богдана–Параскева Гольшанська–Заславська 1561 року, але, очевидно, уже після завершення роботи над Євангелієм, адже його творці обов'язково про це написали б у книзі. Після її смерті згас і рід Гольшанських–Дубровицьких. У 2005 році в місті Дубровиці, що на Рівненщині, встановлено пам'ятник княгині Анастасії Заславській. А 2011-го й на Ізяславщині прийнято рішення спорудити у райцентрі пам'ятник княгині.

Відкриття культурно-археологічного центру у Пересопниці у серпні 2011 р.

¹⁷¹ ЗАМОК ЛЮБАРТА АБО ЛУЦЬКИЙ ЗАМОК — верхній замок Луцька, один із двох (частково) збережених замків, пам'ятка архітектури та історії національного значення. Один з найбільших, найдавніших і найкраще збережених в Україні замків. Головний об'єкт історико-культурного заповідника «Старий Луцьк», культурний осередок та найстаріша споруда Луцька. Будівництво замку розпочалося у 1350–ті роки і в основному було завершено у 1430–ті, хоча деякі елементи (наприклад, висота веж) ще змінювалися протягом наступних століть. Окольні замок почали реконструювати у цеглі з 1502 року. Від часу побудови замки були резиденцією великого князя, а після утворення Королівства Польського — резиденцією королівської влади, де були зосереджені політичні, адміністративні, судові, оборонні, релігійні функції центру воєводства Волинського. Так, у 1431 році під час Луцької війни замки витримали облогу військ політичних противників великого Литовського князя Свидригайла. У 1595 році замок був узятий загонами повстанців Северина Наливайка. Упродовж XX століття Верхній замок і залишки Окольника були реставровані і на сьогодні відкриті для відвідування.

¹⁷² **ОРНАМЕНТАЛІСТ** — мистецький фахівець з орнаментатії, орнаментист.

¹⁷³ **ПРОТОПОП** — застаріла назва, що вийшла з ужитку ще на початку XIX століття, протоієрея чи (протопресвітера), в якості настоятеля. Протопопи у повітах та губерніях завжди займали посаду голови духовних правлінь, благочинних і т.д. Вони користувалися особливою довірою єпархіального начальства, і їм давались особливі доручення по виконанню загальних урядових розпоряджень.

¹⁷⁴ **СТАРИЙ ЗАГОРІВ** — село в Локачинському районі Волинської області. Старий Загорів був родовим гніздом шляхетської родини Загорівських. Саме тут при їхній підтримці існував монастир, який у XVI ст. став значним осередком культури не лише Волинського краю, а й України загалом. У 30–60-их рр. XVI ст. в ньому були виготовлені книги Затоструй, Євангеліє, дві Мінеї, а також шедевр українського рукописання Загорівський Апостол 1554 р. Додаток «старий» виникла недавно після злиття хуторів Волиця Загорівська і Загайці в окреме село під назвою Новий Загорів.

Пам'ятник архімандриту Григорію і Михайлу Василієвичу у Пересопниці.

«И ЛЮДУ ПОСПОЛИТОМУ К ДОБРОЙ НАУЦЕ...»

Про перекладача і переписувача та орнаменталіста¹⁷² дізнаємося лише зі сторінок Першокниги. Саме у приписках до основного тексту йдеться про те, що творили Двірецько–Пересопницьке Євангеліє архімандрит Григорій та син сяноцького протопопа¹⁷³ Михайло Василієвич. Знову ж таки логічно можна припустити, що князь Іван Федорович Чорторийський, власник Клеваньської округи і Пересопницького монастиря Пречистої Богоматері, порадив княгині Анастасії запросити для роботи над перекладом архімандрита монастиря Григорія. Адже князь Іван мав добре знати настоятеля цієї святої обителі. Як до богоугодної справи був залучений Михайло Василієвич, можна лише здогадуватися. Можливо, його добре знали як висококласного каліграфа та орнаменталіста. Можливо, він працював разом із отцем Григорієм і над іншими книгами. А, можливо, навіть мав досвід перекладу богослужбних книг. Та як би там не було, але цих двоє чоловіків мали необхідні знання і досвід, аби здійснити задум княгині Анастасії.

Своєрідним керівником «проекту», як сказано в післяслові до Євангелія, написаному рукою Михайла Василієвича, був архімандрит Григорій — високоосвічена людина свого часу. Він володів кількома мовами — сучасною йому українською, старослов'янською, польською, чеською, латиною і, можливо, навіть грецькою та німецькою. В післяслові він зображений як глибоко віруюча і благочестива людина. Розуміючи важливість роботи, Григорій день і ніч молився за те, «аби Господь сподобив його видіти діла свого кінець».

Переписав же Двірецько–Пересопницьке Євангеліє надзвичайно майстерним, дивовижної краси почерком каліграф, який назвав себе в рукописі «писарем Михайлом Василієвичем із Сянока», а в іншому місці — «сином протопопи Сяноцкого». Писар з таким ім'ям зустрічається в кількох книгах першої половини XVI століття. На одну із них під 1531 роком вказав ще О. С. Грузинський: «Михайло Василевич писарь господарски, державца Медницкии». Є ще такі записи: «Михайло, писар, державца Медницкии» (1553 р.), «Михайло писар» (1536, 1539, 1542, 1543 рр.). А ще «дячок Михайло» на вересень 1536 року переписав у Загорові¹⁷⁴ Мінею. Сам пересопницький писар вказав, що він походить з Галичини (місто Сянок розташоване поблизу Перемишля¹⁷⁵ — віддавна відомого осередку давньоруської й української книжкової писемності), однак за усіма ознаками почерку фахівці вважають його вихованцем не перемишльської, а все-таки волинської школи письма. Тому не виключено, що всі ті згадки стосуються саме Михайла — переписувача Двірецько–Пересопницького Євангелія. Одне можна сказати впевнено, що писець Євангелія був різнобічно обдарованою людиною.

Павло Житецький навіть вважав, що він брав участь у перекладі тексту книги, допомагаючи архімандриту Григорію, адже писарю, на думку вченого, особисто

¹⁷⁵ **ПЕРЕМИШЛЬ** — місто у Польщі на правах повіту, розташоване за 12 кілометрів від українсько–польського кордону. Перемишль лежить над річками Сян і Вігор. З 1340 по 1772 роки був центром Перемишльської землі Руського воєводства. Ще у X ст. Перемишль був центром князівства племені білих хорватів. Від 980–их років приєднаний Володимиром Великим до Руської держави. Потім став центром удільного князівства Рюрика та Володаря Ростиславовичів й одним із значних міст Галицько–Волинського князівства. В XI–XIII ст. за Перемишль точилася безперервна боротьба між руськими, польськими, угорськими володарями. Битва під Ярославом 17 серпня 1245 р. закінчила тривалий період боротьби Данила Галицького з угорсько–польською коаліцією і чернігівськими князями за галицький престол. У XIV ст. Перемишль увійшов до складу Польщі.

Заключний запис до Євангелія від Іоанна.

¹⁷⁶ **ЛЕМКІВЩИНА**, також Лемковина — українська етнічна територія, на якій здавна проживала етнографічна група українців — лемки. Розташована в українських Карпатах (по обох схилах Сх. Бескидів) між ріками Сяном і Попрадом у межах сучасної Польщі, та на північний захід від ріки Уж у Закарпатті до ріки Попрад у Словаччині. У XIV–XVI ст. територія Лемківщини була в абсолютній більшості заселена українцями. До кінця XVI ст. сформувався сучасний лемківський говір (діалект української мови) і закріпився в тих межах, які проіснували до 1946 року.

¹⁷⁷ **ЛЕКСЕМА** (від грец. — слово, мовний зворот) — слово як самостійна смислова одиниця, що розглядається в мовознавстві в усій сукупності своїх форм і значень.

¹⁷⁸ **ЛЕВ СКОП**. Художник. Народився у 1954 році у Львові. Автор понад 20 персональних виставок. Роботи зберігаються у музеях і колекціях як в Україні, так і за її межами. Працює художником–реставратором у музеї «Дрогобиччина» та старшим викладачем на кафедрі сакрального мистецтва ЛНАМ. Автор ряду ікон, що розміщені у церквах Західної України, автор іконостасу у селі Коти Яворівського району.

Ініціали (буквиці), які широко використовували автори Двірецько–Пересопницького Євангелія.

належать написані «дробним письмом» приписки і післямови до кожної з чотирьох частин рукопису. А відомий дослідник української рукописної книги Яким Запаско висловив припущення, що «Михайло Василієвич був також художником: йому, без особливої натяжки, можна приписати орнаментальне оздоблення рукопису, в тому числі й монументальні ренесансні облямування. В цьому переконують численні орнаментальні домальовки писаря в тексті, на полях усього рукопису, виконані жваво, впевненою рукою майстра».

Якщо ж справді ренесансні рослинні облямування Двірецько–Пересопницького Євангелія належать руці Михайла Василієвича, то це свідчить, що був він митцем–орнаменталістом небуденного таланту, художником–новатором, який зумів сміливо поєднати новітні здобутки мистецтва Ренесансу з багатими традиціями місцевої народної творчості, і на цій основі створити декоративні прикраси, які стали вершиною мистецтва книжкової орнаментики не тільки в українській, а й взагалі у східнослов'янській рукописній книзі XVI століття.

Та питання про роль кожного з них у перекладі, переписуванні або копіюванні тексту Євангелія ще донині залишається дискусійним. Осип Бодянський та Микола Думитрашко ще у XIX столітті перекладачем пам'ятки вважали Михайла Василієвича. Павло Житецький, аналізуючи текст запису в кінці пам'ятки, зробив висновок, що архімандриту Григорію належала роль керівника, а перекладав і переписував Михайло. Це твердження підтримували також польський учений Янів та Іван Огієнко. Огієнко, крім того, відзначив ряд лемкізмів у мові Євангелія і припускав, що архімандрит Григорій, як і Михайло, міг походити з Лемківщини.¹⁷⁶ Олександр Грузинський вважав, що переклад здійснив архімандрит Григорій, а Михайло Василієвич був лише переписувачем. Цю думку поділяла й сучасний дослідник пам'ятки Інна Чепіга, а львівська вчена Марта Боянівська схиляється до того, що Михайло Василієвич був копіїстом пам'ятки. Олександр Грузинський

вважав, що архімандрит Григорій створив оригінал списку перекладу, який написаний тодішнім південно–руським скорописом, оскільки в тексті, при вишуканості оформлення письма, є механічні помилки і пропуски. На думку професора Любові Дубровіної, ініціатором, організатором і керівником роботи та автором перекладу Євангелії українською мовою був архімандрит Григорій. У справі перекладу брав участь і писець Михайло Василієвич, але переписував він не сам, йому допомагав ще один писець–копіїст, про що свідчить наявність двох почерків. До цієї думки схиляється і співробітник Інституту рукопису Людмила Гнатенко.

Цю ж думку підтримує і сучасний український учений–мовознавець Василь Німчук, аргументуючи це наявністю при словах неслов'янського походження, а також при кількох церковнослов'янських і навіть українських лексемах¹⁷⁷ перекладів–пояснень кількома українськими словами, до того ж різнодіалектними, чого не могло б статися, якби переписувачем була одна особа.

У серпні 2011 року із сенсаційною заявою виступив львівський мистецтвознавець та художник Лев Скоп.¹⁷⁸ Він провів численні дослідження, використовуючи метод формального аналізу, який широко застосовується для атрибутування творів у зарубіжному мистецтвознавстві, проте малопоширений в Україні. Аналізуючи з допомогою цього методу твори українського мистецтва, Лев Скоп стверджує, що автором мініатюр Двірецько–Пересопницького Євангелія з високою імовірністю може бути іконописець Федуско із Самбора.¹⁷⁹ Він порівнював мініатюри з Першокниги із відомими творами цього самбірського майстра, опираючись на ікону Федуска «Благовіщення» з Іваничева, яка підписана автором і є документальним підтвердженням його почерку. Звичайно, постійна реставраторська праця в музеї «Дрогобиччина»¹⁸⁰ та художня практика дає додаткові можливості вловити невидимі для непрофесійного ока деталі авторського почерку, притаманні конкретним майстрам. У своїй книзі «Майстер мініатюр Пересопницького Євангелія — Федуско, маляр з Самбора», Лев Скоп стверджує, що художнє оформлення Двірецько–Пересопницького Євангелія відмінне від зразків волинського малярства та має всі ознаки Самбірської школи іконопису. На його думку, Самбірська школа іконопису була високопрофесійним та провідним центром малярства у другій половині XVI століття, у зв'язку із перенесенням єпископської резиденції із Перемишля до Самбора. Мініатюри для Першокниги були замовлені фундаторами з Волині у Федуска, маляра

¹⁷⁹ **САМБІР** — місто обласного значення, районний центр Львівської області. Археологічні дослідження свідчать, що поселення у цій місцевості існували ще в доісторичні часи. При розкопках на території міста знайшли римські монети IV ст., бронзові сокири, серп, браслети, виготовлені приблизно в IX–VIII ст. до н. е. Воно виникло на місці давньоруського поселення Погонич.

¹⁸⁰ **ДРОГОБИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ** (або краєзнавчий музей «Дрогобиччина») — краєзнавчий музей у місті Дрогобичі Львівської області; розбите на декілька тематичних відділів цінне зібрання матеріалів і предметів з історії, природи, культури, етнографії, творчих досягнень і видатних персоналій Дрогобиччини.

¹⁸¹ **ХАРТІЯ** (лат. — папір, грамота), в середні віки — назва деяких документів публічно-правового характеру (конституцій і ін. актів), у яких знайшли вираження політичні вимоги соціальних шарів і класів.

¹⁸² **ЗАЧАЛО** — пронумеровані фрагменти текстів Євангелія і Апостола, на які вони розділені для користування при богослужіннях.

¹⁸³ **ПОВІСТЬ ПРО ВАРЛААМА ТА ІОАСАФА** — середньовічний роман індійського походження, викладений на основі переказів про Будду. Відомий у великій кількості перекладів і переробок більш ніж 30-ма мовами народів Азії, Європи й Африки. Давньослов'янські переклади «Повісті» мали широке розповсюдження в Україні. Збереглися численні зображення сюжетів «Повісті» на фресках, іконах, книжкових мініатюрах.

з Самбора, саме з тієї причини, що він був одним з найвизначніших художників свого часу.

Більше того, на думку автора, саме Федуску належить повністю все художнє оформлення Двірецько-Пересопницького Євангелія, як виконання мініатюр Євангелістів, так і орнаментальне оздоблення. Михайлу Василювичу Лев Скоп відводить лише роль переписувача, а його руці — кілька аматорських малюнків на полях рукопису та графічні начерки руки з хартією¹⁸¹ для позначення глав і зачал¹⁸² у рукописі. Характерні особливості авторського почерку Федуска простежив дослідник і в художньому оздобленні інших тогочасних рукописів, до яких належить Загорівський Апостол 1554 року і «Повість про Варлаама та Йоасафа»¹⁸³ кінця XVI століття. Однак виникає закономірне запитання: чому майстер, котрий так майстерно оформив книгу, ніде жодним словом не згаданий на її сторінках?

Та які б дискусії про роль архімандрита Григорія і каліграфа Михайла й досі не точилися між ученими, але факт залишається фактом — ці двоє творців Двірецько-Пересопницького Євангелія зробили все для того, щоб українці мали можливість заговорити до Бога рідною мовою — «Отче наш, котрий еси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє. Нехай приде тє кролевство Твоє й нехай буде воля Твоя яко в небе, так і на землі...».

«І ШПИТАЛЬ ДЛЯ ВБОГИХ ТА НЕДУЖИХ...»

Першою власницею монастиря Пречистої Богоматері у Пересопниці по жіночій лінії стала бабуся князя Івана Федоровича Чорторийського — Софія Немирич, яка «до єе живота» (пожиттєво) тримала, згідно із грамотою великого князя Литовського Сигізмунда, «монастир тот на імя Пересопницу». Пізніше деякий час монастир був у власності самого князя Івана Чорторийського, котрий помер у 1567 році. Далі святою обителлю опікувалася його дружина Ганна Кузьмівна. Але складні часи для монастиря настали після її смерті 5 січня 1590 року. Саме тоді він потрапив у заставу і, можливо, ще в кінці XVI століття припинив би своє існування, якби його не викупила онука княгині Заславської Олена Іванівна Чорторийська (по чоловікові Горностай). Цей патріотичний вчинок княгині Олени тоді, очевидно, вперше і врятував українську Першокнигу, адже власникам, яким вона разом із монастирем потрапила у

заставу, не було діла до проблем, які намагалася розв'язати княгиня Анастасія Заславська та її помічники. Княгиня ж Олена мала не лише добру освіту, а й традиційне для жінок з родів Чорторійських та Гольшанських — покликання благодійниці і меценатки. Вона відкрила при монастирі «шпиталь для убогих і недужих та школу для науки дітей». А також самостійно склала для цього монастиря «общежительний» статут. Саме княгині Олені, мабуть, маємо завдячувати і за писемну згадку про Першокнигу з далекого 1600 року: в «Архиве Юго-Западной России» вміщений інвентар Пересопницького монастиря і села Пересопниці, складений ігуменом Сімеоном Косовським 25 жовтня 1600 року під час передачі монастиря своєму наступнику ігумену Макарію Созанському. У цьому документі є опис Двірцько-Пересопницького Євангелія. А далі на сто років будь-які писемні сліди цієї книги зникають.

Є свідчення і про те, що племінниця княгині Олені по батьковій лінії, донька православного князя Михайла Федоровича Чорторійського і Софії Юрїївни Ходкевичівни Софія Михайлівна Чорторійська Боговитина Шумбарська також надавала Пересопницькому монастирю значні пожертви. А в своєму маєтку, що у містечку Рахманові, ця високоосвічена, прогресивна і підприємлива жінка навіть відкрила на власні кошти друкарню. У ній 1609 року побачило світ відоме «Учительное Євангеліє» Кирила Транквіліона (Ставровецького).¹⁸⁴ Княгиня Софія Чорторійська добре володіла кількома іноземними мовами і навіть зважувалася самостійно перекладати з грецької на українську мову Святе Письмо. Бо в посвяченні «Учительного Євангелія» сказано, що більшість євангельських і апостольських бесід «преложила с грецького языка на словенский старанням, промыслом и коштом своим светлой памяти ее милость кнежна Чорторыйская София...» На похороні княгині в 1618 році відомий церковний діяч тієї епохи виголосив зворушливу проповідь «Поучение при погребѣ Софии княгини Чарторыйской» про праведне життя і її старання.

¹⁸⁴ **КИРИЛО СТАВРОВЕЦЬКИЙ** (Транквіліон) (?–1646) — український православний і греко-католицький церковний діяч, архімандрит Чернігівський, поет, учений, друкар. У кінці 1580-х учителював у Львові, потім в Острозі й Вільні. Як знавець грецької мови виступав перед патріархом Єремією II в обороні Львівського братства. З 1618 року — ігумен Унівського монастиря, пізніше Любартівського. Мав власну пересувну друкарню, у якій видавав свої твори: 1618 першу українську догматичну систему «Зерцало богословія», 1619 — «Євангеліє учительное», збірку своїх проповідей. Цей твір був засуджений собором українських православних єпископів, а 1627 у Москві наказали його «на пожарах спалити». 1626 року Ставровецький перейшов в унію і у 1628 році отримав пост Чернігівського архімандрита.

Графічний елемент оформлення Євангелія.

¹⁸⁵ **ЄПИСКОП ЗАХАРІЯ** (Корнілович) — єпископ Переяславський і Бориспільський. Закінчив Києво-Могилянську академію. 12 листопада 1708 року в Троїцькому соборі Глухова брав участь в проголошенні анафеми гетьману Івану Мазепі митрополитом Київським, Галицьким і Малоросії Іоасафом.

¹⁸⁶ **ЖАН КАЗИМИР ДЕ БАЛЮЗ** (4.08.1648 — 26.04.1718) — французький дипломат кінця XVII — початку XVIII століття. Син придворного польської королеви Марії Людовики, хрещеник польського короля Яна II Казимира Вази. Початкову освіту та виховання здобув при королівському дворі, де був пажем, а вищу — в Парижі. Наприкінці 1703-го відправлений французьким королем Людовиком XIV до Москви у справі торговельних переговорів та посередництва між шведським королем Карлом XII та російським царем Петром I. Місія була невдалою. На зворотньому шляху відвідав Батурин, де зустрівся з гетьманом Іваном Мазепою, котрого знав ще з Варшави. Наприкінці 1704 Балюз повернувся до Варшави, де працював секретарем французького посольства. 1710–1711 їздив до Москви в справі налагодження французького посередництва між Швецією та Росією. Петро I знову відповів відмовою. У травні 1711-го Балюз покинув Росію і поїхав до Львова, звідти 1713-го повернувся до Варшави. Помер і похований у Варшаві.

«СІЄ ЄВАГНЕЛІЄ ПРИСЛАНО Й ДАНО ЄСТЬ ...»

Місце і обставини знайдення Двірецько–Пересопницького Євангелія гетьманом Іваном Мазепою у XVII столітті після останньої писемної згадки в інвентарі Пересопницького монастиря, складеному ігуменом Сімеоном Косовським 25 жовтня 1600 року при передачі монастиря своєму наступнику ігумену Макарію Созанському, і досі залишаються невідомими. Розкрити таємницю перебування протягом цих років можуть нові списки з цього Євангелія, крім уже відомих науці (Житомирського Євангелія 1571 р. та вставка в Летківському Євангелії кінця XVI ст.). Можливо, віднайдуться таки ці списки, насамперед, на Волині і в Галичині. І саме вони й пролили б світло на долю пам'ятки у XVII столітті.

Поки що ж маємо лише запис на нижньому полі аркушів 2–7, де добре поставленим писарським почерком написано: «Сіє Євагнеліє прислано й дано є(ст) ясневелможного єго милости п. пана Іванна Мазепы, войскъ єго цр(с)кого пресвітлого величества Запорозки(х) обоихъ сторонъ Дніпра гетмана, и славного чина Святиого ап(ст)ла Андрея кавалера, до пре(с)тла Переяславского єп(с)пского; которгый в єго жъ ктиторской мл(с)ти созданъ, оновленъ, и драгоценными утвари црковными оукрашенъ, при преосще(н)но(м) єп(с)пе Захарїи Корниловиче¹⁸⁵. Року 1701, априля 17 дня».

За спогадами посла Франції Жана де Балюза,¹⁸⁶ котрий відвідав гетьманську світлицю 1704 року, Іван Мазепа мав розкішну домашню бібліотеку, яку склали кращі київські, німецькі, латинські книги та старовинні рукописи. Однак гетьман не зробив Українську Першокнигу окрасою свого зібрання, хоча вже й тоді цей 140–літній фоліант був неабияким раритетом. Аби зрозуміти основу вчинку Мазепи, потрібно простежити важливі моменти формування його світогляду.

Гетьман походив з української православної шляхти. У родах його батьків і дідів — Мазепи–Колединські та Мокієвські — були дуже сильними православні та патріотичні традиції. Варто лише згадати діда Івана Мазепи — Федора — учасника повстань Криштофа Косинського та Северина Наливайка, якого стратили у Варшаві. Його батько Адам–Степан брав активну участь у війні Богдана Хмельницького проти поляків, а мати — Марина (у чернецтві Марія–Магдалина), стала ігуменією трьох

Український гетьман і меценат Іван Мазепа.

жіночих монастирів — Глухівського, Свято–Вознесенського жіночого монастиря Києво–Печерської лаври та Свято–Флорівського (Фролівського) у Києві. Вона ж була членом Хрестовоздвиженського православного братства в Луцьку.¹⁸⁷ Саме завдяки клопотанням матері, Мазепа видав ряд універсалів на користь деяких монастирів.

Прийняли чернечий постриг також сестра гетьмана Олександра та її донька Маріанна Витуславська. Менш відомо, що Анастасія Бобрикевич («Бобирчанка») у 1668–1670 рр. ігуменія Чернігівського Свято–П’ятницького та Свято–Покровського (в Макошині) монастирів, доводилася тіткою Мазепі. У поминальниках же роду Мазеп та Мокієвських згадуються також священики Андрій та Іван, монахи Хрестовоздвиженських православних братств у Луцьку і Києві Теофіл Бобрович, ряд інших ченців та черниць. Свояками Мазепам був рід Горленків, з якого походив святий Йоасаф Білгородський.¹⁸⁸ Отож у такому оточенні неможливо було зрости людиною невірною.

Особливий відбиток на формування характеру та світогляду Мазепи зробило і навчання у найголовнішому тоді центрі православної освіти України — Києво–

¹⁸⁷ **ЛУЦЬКЕ БРАТСТВО** (Луцьке братство Воздвиження Чесного і Животворного Хреста Господнього, Луцьке Хрестовоздвиженське братство, Луцьке Чеснохресне братство, Луцьке братство Чесного Хреста) — національно–релігійна громадська організація православних руських (українських) шляхтичів Волині та міщан Луцька у XVII столітті. До братства також входили окремі представники старшини Війська Запорізького. Братство відіграло роль політичного центру православної шляхти Волині.

¹⁸⁸ **СВЯТИЙ ЙОАСАФ БІЛГОРОДСЬКИЙ** (8.09.1705 р. — 10.12.1754 р.) — представник широковідомого українського козацького роду Горленків. Прадід святого — Лазар Горленко — був прилуцьким полковником у 1659–1687 роках (з перервами), дід — Дмитро Лазаревич — обіймав ту ж посаду у 1692–1709 роках, був сподвижником Івана Мазепи. Його мати Марія була дочкою Данила Апостола, гетьмана України у 1724–1727 роках, який до того (1683–1727) служив полковником у Миргороді. Батько Андрій був бунчуковим товаришем. Св. Йоасаф доводився дядьком класику української літератури Григорію Квітці–Оснот’яненку.

¹⁸⁹ **ЛАЗАР БАРАНОВИЧ** (у миру — Лука) (1616 — 3.09.1693) — український церковний, політичний та літературний діяч другої половини XVII століття, архієпископ Чернігівський і Новгород–Сіверський. Навчався у школі Київського Братського Богоявленського монастиря. Остаточну освіту отримав у польських колегіях у Вільно (тепер Вільнюс, Литва) і Каліші (тепер Польща). З початку 1640–х викладав у Києво–Могилянській колегії (академії), з 1650 року — її ректор і ігумен Братського училищного монастиря, а з 1651 або 1652 року — і Києво–Кирилівського монастиря. У 1657, 1659–1661, 1670–1685 рр. він був місцєблюстителем Київської митрополічної кафедри. В 1674 році заклав друкарню при Спасо–Преображенському монастирі у Новгороді–Сіверському, у 1679–му переніс її до Чернігова. За його життя було надруковано понад 50 книг.

¹⁹⁰ **ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ** — член генеральної старшини, вища службова особа державної адміністрації у Гетьманщині XVII–XVIII століть. Генеральних осавулів було двоє: старший і молодший (підосавульний). Старший генеральний осавул був охоронцем гетьманської булави. Генеральний осавул був найближчим помічником гетьмана у військових питаннях, розслідував тяжкі злочини, брав участь у переговорах з іноземними послами, виконував обов'язки наказного гетьмана.

Могилянській академії за ректорства таких видатних діячів Української православної Церкви як Лазар Баранович,¹⁸⁹ Феодосій Софонович та Йоаникій Галатовський. Будучи спочатку генеральним осавулом,¹⁹⁰ а потім і гетьманом, Мазепа товаришував зі святими Димитрієм Ростовським (Тупталом),¹⁹¹ Феодосієм (Углицьким),¹⁹² Іоаном (Максимовичем) Тобольським та Антонієм Стаховським.

На їхні прохання він зробив ряд надань монастирям. Так, Мазепа багато допомагав Св. Димитрію Ростовському у відновленні Петропавлівського монастиря під Глуховом, Св. Феодосію (Углицькому) — у розбудові Видубицького монастиря та монастирів Чернігівської єпархії, Св. Іоанну (Максимовичу) та Антонію (Стаховському) у створенні Чернігівського колегіуму. Мазепа тісно співпрацював також із київськими митрополитами, архимандритами Києво–Печерської лаври та багатьох інших монастирів України, що свідчить про світогляд Мазепи як глибоко віруючої людини, котра щиро намагалася підтримати церкву в складний для неї час, адже вона перестала бути дискримінованою у Речі Посполитій лише в часи Б. Хмельницького, та й то тільки на території Гетьманщини. В перспективі ж Мазепа планував відродження Київської митрополії в кордонах 1448 року, тобто, до розколу старої Київської митрополії на Київську і Московську. На це вказує його увага до західноукраїнських та білоруських церков і монастирів, включно з віленськими.

Гетьман Іван Мазепа зміцнював зв'язки Української православної церкви з Константинопольським патріархатом, із Святою землею та Афоном, Молдавією і балканськими країнами. Під час перебування в Батурині у 1701 році патріарха Єрусалимського Хрисанфа він подарував йому срібний жертвник для церкви Гроба Господня зі своїм іменем, який ніби й понині зберігається в Єрусалимі. На мое прохання хмельничанка Валентина Назаркіна, яка навесні 2012 року побувала у цьому храмі, запитала про жертвник Мазепи у тамтешніх екскурсоводів. Проте вони не змогли не тільки його показати, але й з повною певністю відповісти, чи є він у храмі. В Алеппо у 1708 році коштом Мазепи видане Євангеліє арабською мовою(!), причому антиохійський патріарх Афанасій написав до цього видання передмову на честь Мазепи.

Загалом же майже повсякденною практикою стали численні дрібніші дари гетьмана церквам: дзвони, хрести, богослужбні книги, чаші, ікони, облачення, нерідко з коштовними оправами та окладами... Отож і для новозбудованого єпископського Вознесенського собору з монастирем у Переяславі гетьман надав величезну суму

— понад 300 тисяч золотих. А в 1701 році подарував зі своєї бібліотеки ще й Двірецько–Пересопницьке Євангеліє, порятувавши тим самим цю книгу від знищення сатрапами Петра I після переходу гетьмана на бік шведського короля Карла XII, адже від його багатющої домашньої бібліотеки не лишилося й сліду. І чи то щаслива випадковість, чи й патріотично налаштовані священики собору у Переяславі уберегли нашу святиню від знищення. Адже у церквах проголошували гетьману анафему,¹⁹³ а на сторінках цього Євангелія, за яким служили службу Богу, його згадували добрим словом ще майже сто років.

«СПАСИБІ ТОБІ ЩЕ РАЗ ЗА ЛІТОПИСИ, Я ЇХ УЖЕ НАПАМ'ЯТЬ ЧИТАЮ...»

136 років Двірецько–Пересопницьке Євангеліє перебувало у Переяславі: спочатку до кінця XVIII століття у Вознесенському кафедральному соборі використовувалося для богослужіння, а потім потрапило до бібліотеки Переяславської духовної семінарії. Там у 1837 році його і знайшов видатний український та російський філолог–славист і педагог Осип Бодяньський і надіслав опис книги міністрові народної освіти у вигляді повідомлення в «Журнал Министерства народного просвещения».¹⁹⁴ І воно було надруковане у травневому номері журналу за 1838 рік. Фактично саме Осип Максимович надав пам'ятці нове життя. І це була зовсім не випадковість, адже Осип Бодяньський, проживаючи у Москві, намагався і там прислужитися Україні.

А народився нащадок знатного козацько–священницького роду Осип Максимович Бодяньський 12 листопада 1808 р. у містечку Варві на Полтавщині. У 1831 році закінчив духовну семінарію в Переяславі і вступив до Московського університету. Після його закінчення у 1834 році захистив кандидатську дисертацію «О мнениях касательно происхождения Руси». У 1837 році захистив докторську дисертацію «О народной поэзии славянских племен» й працював в університеті професором з 1842 до 1868 року. У докторській дисертації вчений доводив, що слов'яни — найпоетичніша у світі етнокультурна спільнота: «Поэзия слов'ян — це поезія дійсного життя». Він розкривав через

¹⁹¹ **ДИМИТРІЙ РОСТОВСЬКИЙ** (1651 — 28.10.1709) — Святий православної церкви, митрополит Ростовський і Ярославський, церковний діяч, вчений, письменник і проповідник, богослов.

¹⁹² **ФЕОДОСІЙ (ТЕОДОСІЙ) УГЛИЦЬКИЙ** (30–ті роки XVII ст. — 5.12.1696) — Святий православної Церкви, український церковний діяч періоду Руїни: ігумен Видубицького монастиря у Києві (1664–1687 рр.), намісник Київської митрополії (1678–1680 рр.), архієпископ Чернігівський (1692–1696 рр.). Канонізований у 1896 р.

¹⁹³ **АНАФЕМА** — у християнстві відлучення від церкви єретиків або непокаянних грішників з оголошенням довічного прокляття. Анафема є актом охорони вірних Церкви від осіб, які порушують її усталені канони та цінності. На практиці часто застосовувалася під тиском влади світської з метою дискредитації політичних та ідейних супротивників. Московський митрополит Фотій піддав анафемі київського митрополита Григорія Цамблака, обраного 1415 р. всупереч волі константинопольського патріарха Євтимія. Анафемі були піддані відомі ватажки повстань Іван Болотніков, Степан Разін та Омелян Пугачов. На вимогу Петра I церковні ієрархи наклали анафему на гетьмана Івана Мазепу. У 1997 р. за утворення Української православної церкви Київського патріархату РПЦ проголосила анафему митрополиту Київському і всієї України–Руси Філарету.

**Осип Бодяньський —
«козак-запорожець
за професорською
кафедрою».**

¹⁹⁴ **ЖУРНАЛ «МИНИСТЕРСТВА
НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ»**
(Журналь Министерства народного
просвещения) — виходив щомісяч-
но з 1834 року. Заснований 1803
року під назвою «Периодическое
сочинение об успехах народного
просвещения» (СПб., 1803–1819).
Потім назвався: «Журнал депар-
тамента народного просвещения»
(СПб., 1821–1824), «Журнал
Министерства народного просве-
щения» (СПб., 1834–1917).

¹⁹⁵ **МИКОЛА ГОГОЛЬ** (прізвище при
народженні Яновський, з 1821 року
— Гоголь-Яновський; 20.03.1809
— 21.02.1852) — український
російськомовний прозаїк,
драматург, поет, критик,
публіцист, визнаний класик
російської літератури.

народну поезію особливості національної ідеї кожного зі
слов'янських народів: «...Ця ідея, вияв усього окремишнього
життя народу, устійнювана його релігією, філософією,
мораллю, звичаями, історією, місцевістю країни та її
особливостями, віруваннями, мовою, численними життєвими
умовами і т. п., ні в чому так яскраво, сильно, чисто, міцно
й досконало не виявляється, як у словесності». І він мав
усі підстави для такого твердження, адже протягом 1830–
1837 років разом з молодшим братом Федором записав на
Полтавщині (переважно на рідній Варвинщині й значною
мірою від своєї матері Тетяни Василівни) вісім тисяч
українських народних пісень, понад півтори тисячі прислів'їв,
приказок і казок. Крім того, переписав близько двох тисяч
українських пісень із рукописної збірки З. Доленги–
Ходаковського, яку 1833 р. придбав М.О. Максимович і якою
користувався й М. В. Гоголь.¹⁹⁵ У 1835 році Бодяньський, під
псевдонімом Запорожець Ісько Матиринка, видав «Наські
українські казки», написані в поетичній формі на місцевому,
варвинському, фольклорному матеріалі.

В українських піснях О.М. Бодяньський знаходив вияв
народного духу, найточніше відображення людського життя:
«Пісні складають природну, істинну поезію народу, якому
вони належать. У них віє те саме повітря, яким дихає народ, те
саме небо, під яким живе народ, те саме життя народу, яке він
прожив, без найменшої зміни в барвах; кожен..., незважаючи
на всі свої приватні дрібні особливості, поглянувши в це

дзеркало зразу, ж упізнає себе». Вивчаючи народну мову на основі глибокого засвоєння фольклорних джерел, зокрема народних пісень, вчений і педагог виробив власну методику підготовки славістів: «Я сам навчився й інших хочу навчати слов'янським наріччям по пам'ятках, у яких народна мова перебуває в усій її чистоті, тобто по народних піснях, а потім уже переходити і до книжної мови». Ось чому Осип Максимович не міг не звернути уваги на Двірецько–Пересопницьке Євангеліє, писане давньою українською мовою, й гідно поцінувати цю незвичайну книгу.

О. Бодянський, як істинний козак, любив повторювати: «Чуже — чужим, своє — своїм». Ще навчаючись у Переяславі, Осип розвивався, як і вдома, в рідномовному середовищі, бо викладання там велося, незважаючи на імперський офіціоз, українською мовою. Навіть у Московському університеті він довго не міг перейти на російську. А коли вже став професором, студенти все одно чули, як промовляє в ньому українське серце, й називали його: «Козак–запорожець за професорською кафедрою». Та й Тарас Шевченко, з котрим товаришував Бодянський, чув у ньому «запорозьку душу».

Стараннями професора О. М. Бодянського Московський університет стає важливим центром україністики. Працюючи паралельно на посаді секретаря «Императорского Общества истории и древностей российских» при Московському університеті та редактора «Чтений...» — друкованого органу цього товариства (ця подвижницька неоплачувана праця забирала у вченого дуже багато сил і часу), О. Бодянський підготував і видав сотні унікальних пам'яток української історичної думки: «Історію Русів»,¹⁹⁶ «Літописну оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі»¹⁹⁷ Олександра Рігельмана, «Літопис Самовидця»¹⁹⁸ й твори інших козацьких літописців, «Джерела Малоросійської історії» Дмитра Бантиша–Каменського,¹⁹⁹ «Діаріуш» Миколи Ханенка,²⁰⁰ «Реєстр Війська Запорозького 1649 року» та інші.

Тарас Шевченко пам'ятав про величезну видавничу діяльність Бодянського в Москві на користь української справи, і перше його прохання з неволі, висловлене у листі до Варвари Рєпніної 24 жовтня 1847 року, стосувалося висилки йому саме «Чтений...». Поет оцінив мужність вченого, який передав йому на заслання «Історію Русів», «Літопис Самовидця», інші літописи та праці, опубліковані в редактованих ним «Чтениях...». «Спасибі тобі, друже мій милостивий, за літописи...», — писав він 1 травня 1854 року. І продовжив дякувати в одному з пізніших листів: «Спасибі тобі ще раз за літописи, я їх уже напам'ять читаю. Оживає моя мила душа, читаючи їх!»

¹⁹⁶ «ІСТОРИЯ РУСІВ» — твір української національно–політичної думки кінця XVIII — початку XIX століття, де подано яскраво, часом у художній формі, картину історичного розвитку України від найдавніших часів до 1769 року. Перша згадка про «Історію Русів» зустрічається в 1825 році. Цей твір добре знали кирило–мефодіївці, і насамперед, Тарас Шевченко.

¹⁹⁷ «ЛІТОПИСНА ОПОВІДЬ ПРО МАЛУ РОСІЮ ТА ЇЇ НАРОД І КОЗАКІВ УЗАГАЛІ». На основі величезного фактичного матеріалу представлено широку панораму історичного минулого українського народу з найдавніших часів до 80–х років XVIII століття. У центрі розповіді українське козацтво та Запорізька Січ. Автор з позицій російської дворянської історіографії показує боротьбу козаків, характеризує всіх гетьманів Війська Запорізького.

¹⁹⁸ «ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ» — одна з найвидатніших історіографічних пам'яток і одне з найдостовірніших історичних джерел XVII століття, самобутня й оригінальна пам'ятка української мови та літератури. Як історичне джерело, написане очевидцем, літопис містить цінні фактичні відомості з історії українського, білоруського, російського, польського та інших народів другої половини XVII століття. Багато з цих відомостей мають унікальний характер, оскільки містяться лише у цьому історичному джерелі.

¹⁹⁹ **ДМИТРО БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ** (16.11.1788 — 06.02.1850) — історик, археограф, письменник. Член Товариства історії й старожитностей російських і Товариства дослідників природи (з 1823). Як історик Д.Бантиш-Каменський не відділяв історію України від історії давньої Русі, вважав українське козацтво визначальним чинником розвитку українського народу.

²⁰⁰ Повна назва «**ДИАРИУША**» має такий вигляд: «Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного его милости пана Иоанна Скоропадского событий... наченный 1722 году и оконченный в том же году по преставлении и погребении упомянутого гетмана Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком».

²⁰¹ **СТЕПАН ШЕВИРЬОВ** — російський літературний критик, історик літератури, поет. Брав участь в організації та виданні літературного журналу «любомудрів» «Московский вестник» (1827–1830). Був прихильником монархічної ідеї «Православ'я, Самодержавство, Народність», скептично ставився до ідеалізування громади слов'янофілами. Під час бійки з графом Бобринським на засіданні Товариства московських художників (1857) зламав ребро, був звільнений зі служби і в 1860 р. назавжди залишив Росію.

1847 року О. Бодянський писав М. Максимовичу про свій намір видавати українські історичні пам'ятки в редактованих ним «Чтениях...»: «Я решил во что бы то не стало обнародовать малороссийские летописи; собрал их множество и собираю беспрестанно. Надеюсь... успеть, и за мною никому не угоняться, хоть бы и на украинском коне. Я ведь и сам козак. После летописей примусь и за официальные бумаги, в коих недостатка нет и быть не может...». Високо оцінив подвижницьку видавничу працю Осипа Бодянського й Іван Франко: «Сто томів сього видання, видані під його редакцією, се найкращий, справді величний пам'ятник його невсипущої діяльності. Що й тут українські матеріали займали дуже визначне місце, се звісно кожному, хто мав нагоду хоч поверхово переглянути «Чтения».

Але його науковим і видавничим ініціативам чинили опір «учені вороги» (за висловом П. Куліша) — його незмінні недоброзичливці М. Погодін і С. Шевирьов.²⁰¹ Вони намагалися усунути О. Бодянського від видавничої праці. І така нагода трапилась. Коли Осип Максимович у 1848 році надрукував у «Чтениях...» російський переклад книги Д. Флетчера «Про Російську державу, або спосіб правління російського царя (якого зазвичай називають московським царем)», покарання не забарилося — весь тираж пішов під ніж, а Бодянського намагалися відпровадити у заслання в Казань. І це при тому, що Флетчер побував англійським послом у Москві ще у 1588–1589 роках, а його твір переважно ґрунтується на особистих спостереженнях і враженнях. Юрист за освітою, Флетчер основну увагу приділив суспільно–політичному устрою тодішньої Московщини.

Цей устрій автор кваліфікує як жорстоку тиранію, що характеризується безмежним насильством та сваволею царя і повною безправністю підданих. Він ще тоді помітив і виразно показав таку фундаментальну рису політичного устрою Росії, як слабкість правової основи й підміна закону волею (або сваволею) «власть предержащих», що, слід зазначити, виявилось не подоланим і понині. Очевидно, аналіз Флетчера настільки глибокий, що навіть у 70–х роках ХХ століття радянський(!) історик М. Алпатов відгукнувся про книгу англійця так: «Флетчер створив пасквіль на Росію». Хоч у той час ще навіть назви такої не існувало, а була Московщина. Ось яку бомбу з того ж таки ХVІ століття «відкопав» Бодянський...

М. Погодін і С. Шевирьов донесли про вихід книжки міністрові народної освіти С. Уварову, який віддавна ворогував із прихильним до О. Бодянського головою Товариства С. Строгановим, а той доповів царю

Миколі І. У результаті книжку заборонили як шкідливу, а О. Бодяньського звільнили з посади секретаря Товариства й редактора «Чтений...» та з університетської кафедри й перевели до Казані. «Так поглумились учені вороги над українським патріотом», — згадував П. Куліш. Але О. Бодяньський виявив громадянську мужність — відмовився виконувати наказ, подав у відставку й залишився в Москві. Наприкінці 1849 року цар, за сприяння С. Строганова, підписав наказ про повернення О. Бодяньського на посаду ординарного професора Московського університету, а до Товариства й до «Чтений...» він повернувся аж наприкінці 1857-го й одразу відновив видання праць і документів з історії України. О. Котляревський, земляк і сучасник О. Бодяньського, характеризував його як людину «твердого й стійкого характеру..., що не поступалася ні п'яддю землі без бою і не входила в жодні зговори з сумлінням».

А сам же учений так висловлювався у передмові до «Диариуша» М. Ханенка, виданого ним на початку 1858 р. після повернення до редагування «Чтений...»: «Прошедшие судьбы Малой России преимущественно должны останавливать внимание и заботливость на себя Малороссиян, сынов ее. Не позаботятся они о том, кто же станет заботиться? Всякое уважение и значение наше исходит от нас самих, и от нашего самопознания и самоуважения».

Помер Осип Максимович Бодяньський 18 вересня 1877 року в Москві, де й похований у Новодівичому монастирі.²⁰²

ПО ШЕВЧЕНКОВІ ПАНАХИДУ СЛУЖИВ...

1862 року Переяславську семінарію перевели до Полтави. Туди ж разом з бібліотекою потрапило й Двірецько-Пересопницьке Євангеліє. Тут його віднайшов місцевий протоієрей та любитель старожитностей Микола Данилович Думитрашко. Микола Данилович — високоосвічена і прогресивна людина. Він народився у 1829 році в сім'ї золотоніського протоієрея. Навчався у Полтавській духовній семінарії, а пізніше закінчив Санкт-Петербурзьку духовну академію,²⁰³ здобувши звання магістра богослов'я. Потім тривалий час працював законовчителем Полтавської гімназії. Сучасники вважали його не лише талановитим педагогом, але й видатним проповідником. З його ініціативи у Полтаві заснований журнал «Полтавские епархиальные ведомости».²⁰⁴ Він же став першим його редактором.

²⁰² БОГОРОДИЦЕ-СМОЛЕНСЬКИЙ АБО НОВОДІВИЧИЙ МОНАСТІР

— колишній жіночий монастир у Москві. З 1922 — музей історії і російського мистецтва XVI–XVII ст., з 1934 — філія Історичного музею в Москві. Новодівичий монастир заснований 1524 року великим князем Василієм III на честь здобуття Смоленська. Архітектурний ансамбль включає фортечні мури (кін. XVII ст.) з узорчастими верхами і баштами, Смоленський собор (1524–1525) з розписами XVI–XVII ст. і різьбленим дерев'яним іконостасом (1683–1685), трапезну (1685–1687), дзвіницю (1689–1690), Преображенську і Покровську надбрамні церкви, Лопухінські і Маріїнські житлові палати (всі 1683–1688). У монастирі було сховище книг XVI–XIX ст. На старому кладовищі монастиря поховані поет і партизан часів війни з Наполеоном Д.В. Давидов, декабристи М.І. Муравйов-Апостол, С.П. Трубецької та ін. На новому кладовищі — М.В. Гоголь, А.П. Чехов, В. В. Маяковський, О.П. Довженко та інші видатні діячі культури.

²⁰³ САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ — один із вищих учбових закладів Російської церкви, заснований у Санкт-Петербурзі 1721 року.

²⁰⁴ **«ПОЛТАВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ»** — журнал Полтавського єпархіального управління. Виходив 1863–1919 роках двічі на місяць. Мав дві частини: офіційну та неофіційну. Остання містила статті з питань історії, культури, розповіді про окремі населені пункти, школи, архітектурні об'єкти.

²⁰⁵ **ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ** (6.08.1836 — 29.11.1900) — український громадський діяч ліберального напрямку, перекладач, письменник, видавець, лексикограф, педагог. Професійний адвокат, педагог, журналіст. Автор слів пісні «Молитва за Україну», перекладу «Щоденника» Т. Г. Шевченка.

²⁰⁶ **ДМИТРО ПИЛЬЧИКОВ** (26.10.1821 — 5.10.1893) — український громадський і культурний діяч, педагог. 1846 року познайомився з Тарасом Шевченком і вступив до Кирило–Мефодіївського братства. 1873 року Пильчиков, перебуваючи у Львові, став одним із фундаторів літературного товариства імені Т. Шевченка (згодом — Наукове товариство імені Тараса Шевченка). Батько українського фізика Миколи Пильчикова.

²⁰⁷ **ПАНАХИДА** — церковна відправа по померлому у східному християнському обряді. На відміну від похоронної відправи може влаштовуватися через значний час після смерті померлого. Панахида відправляється священником або єпископом, митрополитом, патріархом.

Сам Микола Данилович досить часто публікувався на сторінках «Відомостей». Найпомітнішими його матеріалами «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии», виданий у 1912 році, називає дослідження «Сприяння російського духовенства поліпшенню законодавства в Росії у давні часи», «Участь духовенства у скинненні іга монгольського і торжестві над поневолювачами», «Державні заслуги російського духовенства в часи самозванців. Патріархи Іов і Гермоген», «Декілька слів про малоросійські твори духовного змісту». І, звичайно ж, «Чудовий рукопис у Полтавській семінарії (Пересопницьке Євангеліє)». Та окрім педагогічної, дослідницької і журналістської діяльності, Микола Думитрашко брав активну участь і в громадському житті Полтави. З цього приводу покажемо є випадок, пов'язаний зі смертю Тараса Шевченка. Олександр Кониський²⁰⁵ пізніше пригадував: «В самий день смерті Шевченка петербурзькі українці послали телеграфом на Україну звістки про оцей скорботний факт. Дякуючи сьому, Україна в один день з столицею Росії мала спроможність оплакувати свого генія і в день похоронів його в столиці молитися за його.

Наче оце сьогодні пам'ятаю ті сумні дні в Полтаві. Наче тепер бачу, як вранці 27 лютого прийшов до мене огорнений густою хмарою печалі і заплаканий Дмитро Пильчиков²⁰⁶ і показав телеграму Данила Каменецького. Опівдні зібралася наша громада. Прирадили: 28 лютого в день похорону відслужити в соборі торжественну панахиду;²⁰⁷ покликати на неї гімназистів і школярів з недільних шкіл; по панахиді роздати школярам Шевченкові «Псалми»; про час панахиди надрукувати оповістку.

Нікому і в голову не впало, щоб в оцей святій справі трапилася нам яка-будь притичина. Тим часом, коли під вечір я і Василь Трунов пішли до соборного ключара прохати, щоб завтра після півдня одслужив панахиду, ми почули дивовижну відповідь. Отець ключар сказав, що по Шевченкові не можна правити панахиди тому, що він був «политический преступник».

Хоча і як ми прохали і впевняли отця ключара, нічого не вдіяли. Треба було вдатися до архієрея. Єпископом в Полтаві був наш щирий українець, родом з Уманщини, відомий і популярний соловецький герой під війну р. 1854, Олександр Павлович. З ним я був трохи знайомий. Владика повітав нас ласкаво, розпитався, що спричинилося тому, що ми під таку незвичайну пору потурбували його. Коли ми розповіли, його благу твар (обличчя — **авт.**) покрит сум з несподіваної звістки про смерть Шевченка. Він підвівся, став перед образом, перехрестився і прочитав «со святыми упокой...». Потім, повернувшись до нас, положив мені на

плечі свої руки і мовив: «Вернітесь до ключара: скажіть, що були у мене, а я сказав вам от що: як був я в Соловецькому монастирі²⁰⁸ архимандритою, дак пильнував знайти і знайшов могилу Петра Кальниша,²⁰⁹ спорудив над нею пам'ятник і щороку правив панахиду. Коли отець ключар відає, хто був Кальниш, дак зрозуміє, що Шевченко був не такий «преступник», як Кальниш... Більш нічого не кажіть».

Після поради з протопопом і катехитами з гімназії Миколою Думитрашкою і з кадетського корпусу Павлом Катраном ми стали на тому, що скоро ключар не згодився по першій просьбі, дак тепер, після єпископського благословення не годиться служити панахиду в Соборі, а відслужити її в Стрітенській церкві. Так і зробили. На панахиді, правленій соборно отцем Катраном, Думитрашкою і Кузнецьким (попом з соборної церкви), церква була повнісінька. Увечері того дня громада зібралася у Милорадовички і прирадила, щоб навесні посадити в Полтаві дуба на пам'ять Шевченкові».

Слід відзначити, що активним учасником всіх громадських зібрань був і протоієрей Микола Думитрашко. І навіть після смерті 18 січня 1878 року Микола Данилович продовжував служити справі освіти. Так, уже 29 листопада 1878 року у Полтавській першій чоловічій гімназії, де тривалий час він викладав, була встановлена стипендія для малоімущих учнів у сумі 650 рублів. За його ж заповітом діти покійного, внівши 1300 рублів, встановили ще й стипендію його імені та імені його дружини Серафими Іванівни в Полтавському єпархіальному жіночому училищі.

Та все-таки найголовнішою справою життя Миколи Думитрашка, як показав час, стало саме дослідження Двірецько-Пересопницького Євангелія. Продовживши справу вивчення і популяризації пам'ятки, яку почав Осип Бодяньський у Переяславі, він зробив більш-менш детальний зовнішній опис пам'ятки, опублікувавши його 1874 року в «Полтавских єпархиальных ведомостях», коли української Першокниги у Полтаві вже не було. Цей опис посприяв популяризації манускрипту у колах науковців.

**Полтавський
протоієрей Микола
Думитрашко.**

²⁰⁸ **СОЛОВЕЦЬКИЙ МОНАСТІР** — ставропігійний чоловічий монастир Російської православної церкви, розташований на Соловецьких островах у Білому морі. Заснований у 1430-их роках монахами Зосімом і Германом.

²⁰⁹ **ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ** (1690–1691–12.11.1803) — останній кошовий отаман Запорізької Січі у 1762 та 1765–1775 роках. Православний Святий (вшановується як Петро Багатостраждальний). Був військовим осавулом, потім суддею Війська Запорізького низового. У 1762 р. обраний кошовим, але того ж року після зустрічі в Москві з царицею Катериною II усунутий з посади. У січні 1765 року всупереч царській волі старшина знову обрала його кошовим. За доблесть у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Військо Запорізьке дістало подяку від цариці. Кошовий отаман став кавалером найвищого ордену Російської імперії — Андрія Первозванного, йому було присвоєно військовий чин генерал-лейтенанта. Обстоював права Запоріжжя, задля чого неодноразово їздив з делегаціями до Петербурга. Дбав про поширення хліборобства та торгівлі у запорізьких степах, тим самим перешкоджаючи планам Росії щодо колонізації причорноморських степів та посилення російської присутності в Україні. За вказівку Катерини II ув'язнений у Соловецькому монастирі, де тривалий час утримувався в холодній ямі.

²¹⁰ **ЕМСЬКИЙ УКАЗ** — розпорядження російського імператора Олександра II від 18 травня 1876, спрямоване на витіснення української мови з культурної сфери і обмеження її побутовим вжитком. Свою назву Емський указ отримав від німецького міста Бад Емс, де Олександр II вніс поправки і підписав підготовлений спеціальною комісією указ. До складу комісії увійшли міністр внутрішніх справ Олександр Тімашев, міністр народної освіти граф Дмитро Толстой, шеф жандармів Потапов і помічник попечителя Київського учбового округу Михайло Юзефович. Вважається, що виданню указу передували меморандум, надісланий імператору Юзефовичем, в якому той заявляв, що українці хочуть «вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі». Емський указ доповнював основні положення так званого Валуєвського циркуляра 1863 року. Указ забороняв ввозити на територію Російської імперії з-за кордону книги, написані українською мовою, видавати нею оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави і публічні читання. Дозволялося видавати українською історичні літературні пам'ятники та художні твори, але лише за умови їх написання згідно з загальноросійською орфографією та отримання попереднього дозволу на публікацію від Головного управління у справах друку.

«ПРОСВЕЩЕНОМУ БЛАГОТВОРИТЕЛЮ»

Підвищений інтерес науковців та й просто цікавість цінителів української старовини призвели не лише до поширення інформації про Двірецько–Пересопницьке Євангеліє, але й, як це часто буває, викликали чергову небезпеку для неї. Споглядаючи справжнє паломництво до рукопису, полтавське духовенство увірувало у те, що книга ця є неабиякою цінністю. А тому й стало демонструвати її всім приїжджим високопосадовцям. Отож, коли 1873 року в Полтаві перебував проїздом тодішній міністр народної освіти і обер–прокурор синоду граф Д. Толстой, місцеві священики похвалилися й йому рідкісним манускриптом. Граф Толстой — один із провідників шовіністичної політики царського уряду, спрямованої на посилення національного гноблення українського та інших народів Росії, який активно підтримував положення сумнозвісного Емського указу²¹⁰ 1876 року, — одразу ж зрозумів, яку небезпеку таїть в собі ця книга. Тому й зажадав, щоб полтавський архієрей подарував пам'ятку йому, хоча вона й була власністю бібліотеки духовної семінарії.

Так обер–прокурор²¹¹ намагався не допустити широкого вивчення манускрипту українськими дослідниками, небезпідставно вважаючи, що книга ця здатна розбудити в українцях гордість тим, що уже в середині XVI століття у них була книга, писана українською мовою. Підтвердженням цих намірів став випадок, який трапився наступного року. У 1874 році в Києві готувався III Археологічний з'їзд. Його організатори, котрі, звичайно ж, знали про Двірецько–Пересопницьке Євангеліє, адже серед них були й учені, котрі ознайомилися з пам'яткою у Полтаві, звернулися до графа Толстого з проханням надати рукопис для виставки, яку планувалося розгорнути на час роботи з'їзду. Зрозуміло, що їм відмовили під тим приводом, що нібито книга передана цареві «на височайшее воззрение». Цю історію свого часу описав Михайло Драгоманов.

Не відомо, чи й справді її тоді передали імператорові Олександрові II на оглядини і книга особливо його не зацікавила, чи так граф просто відбився від набридливих «малоросійських» учених, бо ще 1873 року манускрипт подарували принцу Ольденбургському Петрові Георгійовичу. Здавалося б, наша святиня мала бути назавжди втраченою для України. Але трапилось те, про що, очевидно, граф Толстой і подумати не міг. Бо можна сказати, що й цього

разу Першокнизі пощастило, оскільки принц і за своїм вихованням, і за поглядами, і за способом життя кардинально відрізнявся від російських самодержавців (навіть «Пікову даму» Пушкіна переклав французькою мовою).

...За декілька днів до Бородинської битви 14 серпня 1812 року у родині принца Георгія Петровича Ольденбурзького і його дружини великої княгині Катерини Павлівни в Ярославлі народився син, названий при хрещенні Константином–Фрідріхом–Петром, котрого знатимуть у Росії (і в Україні також) пізніше під іменем принца Петра Георгійовича. Коли йому виповнилося чотири місяці, помер батько. А після шлюбу матері з принцем Віртемберзьким він опинився у німецькому місті Штутгарті. Але на восьмому році життя померла й мати (принци також бувають круглими сиротами!), побажавши перед смертю, щоб його відправили до діда — герцога Ольденбурзького Петра–Фрідріха–Людвіга. Там він отримав першокласну освіту і жив до кінця 1830 року, коли імператор Микола I покликав його на службу у лейб–гвардії Преображенському полку.²¹² Початок військової кар’єри був блискучим: 6 серпня 1832 року принц отримав уже звання генерал–майора, 6 грудня 1834 року — генерал–лейтенанта (у 22 роки!). Здавалося б, фельдмаршальські відзнаки гарантовані! Коли ж одного

*Принц
Ольденбурзький
Петро Георгійович.*

²¹¹ **ОБЕР-ПРОКУРОР** святійшого правлячого Синоду Православної Російської церкви — найвища посада в ієрархії російської церкви, яку займав світський чиновник, призначений російським імператором.

²¹² **ЛЕЙБ-ГВАРДІЇ ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ ЙОГО ВЕЛИЧНОСТІ ПОЛК** — найстаріший і один із найбільш елітних полків гвардії Російської імперії. Полк був сформований царем Петром I в 1691 році із «потешних» села Преображенського, від якого і отримав своє найменування. У 1918 році полк розформований.

²¹³ **ПАВЛО I** (20.09.1754–12.03.1801) — російський імператор. Сприяв поширенню поміщицького землеволодіння (дворянам було роздано близько 150 тис. державних селян в Україні). Роздавав дворянам і урядовцям землі на півдні України (на 1800 — близько 8 млн. десятин). У грудні 1796 видав указ про закріпачення селян півдня України, Дону і Приазов’я, одночасно указом про 3–денну панщину (1796) мав намір регламентувати повинності селян. Будучи противником політичних заходів Катерини II, скасував розпочаті нею перетворення. Павло I увів сувору цензуру, закрив приватні друкарні (1797), заборонив ввезення іноземної літератури (1800).

**Велика княгиня
Олександра Петрівна —
інокія Анастасія.**

²¹⁴ **ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ (ВЕЛИКА КНЯГИНЯ)** — назва носія верховної влади на східноєвропейських землях, зосереджених під управлінням династії князів Рюрикового роду. З XIV–XV ст. цим титулом (поряд із титулом «господар») користувалися володарі Великого князівства Литовського та великі князі Руські. У Московії з XIV–XVI ст. цей титул стали присвоювати собі володимирські, рязанські, тверські, а з другої половини XV — початку XVI ст. — московські князі. Після ліквідації інших великих князівств, переходить до князів московських, а з їх перемогою — стає титулом володарів об'єднаних російських земель. Тут він вживався до 1547 року, коли Іван IV Грозний проголосив себе царем. В Російській імперії з XVIII ст. до 1917 р. титул великого князя носили сини, брати і внуки імператорів.

разу йому у відповідності зі службовими обов'язками довелося бути присутнім при тілесному покаранні... жінки. Її прогнали крізь стрій, у якому солдати били нещасну палицями по оголеній спині. Споглядання цієї езекуції так вразило принца, що він одразу ж без роздумів поїхав до тодішнього міністра внутрішніх справ графа Блудова і заявив, що ніколи більше не бажає брати участі у виконанні подібних покарань, яких немає у жодного більш-менш цивілізованого народу. Через Блудова він тут же і передав царю своє прохання про звільнення з армії!

А все подальше життя принца Ольденбурзького було пов'язане з освітою і благодійністю. Він став ініціатором заснування в Петербурзі вищого навчального юридичного закладу — училища Правознавства, яким опікувався понад півстоліття. А ще Петро Георгійович тривалий час займався розвитком жіночої освіти в Російській імперії (його позаочі навіть називали «міністром жіночої освіти»). Особисто розробив статут жіночих навчальних закладів відкритого типу, які потім отримують назву «маріїнських училищ». Йому ж належить й ідея створення народних училищ та полкових шкіл для солдатських дітей. А ще принц розпочав процес запровадження в навчальних закладах Російської імперії гімнастичних та фізкультурних занять. Опікувався він Маріїнською, Обухівською і Петропавлівською лікарнями. А на свої кошти заснував і обладнав найкращу на той час у Європі дитячу лікарню.

За своє життя принц тричі побував у Полтаві — 8 грудня 1862-го, 16 вересня 1869-го і 23 жовтня 1871 року. Тобто, саме у той час, коли Двірецько–Пересопницьке Євангеліє ще перебувало у цьому місті. І якщо вже місцеве духовенство влаштувало оглядини книги міністрам, то, мабуть, і внуку царя Павла I²¹³ та принцу також надали таку можливість. Принаймні, з цього погляду не видається випадковим той факт, що саме йому у Петербурзі був подарований манускрипт. Оскільки ж Петро Георгійович активно цікавився всіма справами, що були пов'язані з наукою та освітою, то він не міг не читати публікації про цю пам'ятку. Тому й повернення Двірецько–Пересопницького Євангелія до Полтави у 1887 році після його смерті 2 травня 1881 року виглядає цілком закономірно. А повернула в Україну нашу Першокнигу вдова покійного принца Терезія Василівна (Терезія Вільгельміна Фредеріка Ізабела Шарлота Наська) герцогиня Ольденбурзька, котра була активною помічницею у всіх благодійних справах чоловіка і також могла оцінити історичну вагу книги. На пам'ятнику ж, встановленому принцові у Петербурзі, був зроблений короткий напис, який

дуже точно підбив підсумок життя цієї незвичайної людини — «Просвещенному благодетелю».

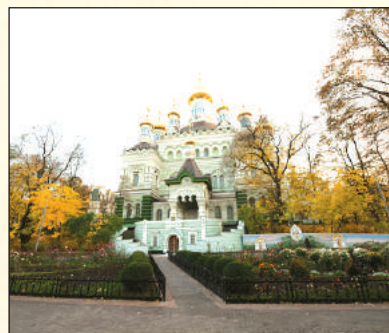
Окремо варто згадати старшу доньку Ольденбургських (загалом же в сім'ї було чотири сини і три доньки). Олександра Петрівна після шлюбу з братом царя Олександром II Миколою Миколайовичем отримала титул великої княгині,²¹⁴ що поставило її на ранг вище братів і сестер. Ще замолоду вона була відома як благодійниця. Олександра Петрівна особисто брала участь у заснуванні в Росії перших навчальних закладів, які розпочали підготовку сестер милосердя. Її ж подальша доля тісно пов'язана з Україною, оскільки тривалий час вона прожила у Києві.

На Лук'янівці²¹⁵ купила земельну ділянку площею у шість десятин і заснувала у 1889 році Свято-Покровський жіночий монастир.²¹⁶ В основу ж статуту цієї святої обителі вона поклала поєднання монашого подвигу із доглядом за хворими. За короткий час тут збудували Покровську церкву, лікарню з терапевтичним та хірургічним відділеннями, аптеку з безкоштовною видачею ліків, притулок для сліпих та невиліковно хворих, а також для хронічно хворих жінок, найбільшу на той час в Україні поліклініку («больницю для приходящих»), училище для дівчаток-сиріт, бараки для інфекційних хворих, пральні, їдальні та кухні. Велика княгиня витратила на цю грандіозну справу всі свої кошти та продала коштовності. Пізніше вона й сама переселилася у монастир і таємно прийняла постриг під іменем інокіні Анастасії (про це стало відомо після її смерті з духовного заповіту). Вона не лише сама доглядала за хворими, але й брала участь в операціях у якості хірургічної медсестри.

Олександра Петрівна померла 13 квітня 1900 року. Відповідно до особливого дозволу царя Миколи II її поховали на монастирському кладовищі, виконавши волю покійниці, висловлену у заповіті від 11 березня 1889 року: «Смиренно прошу Вседержавнейшого Отца и Благодетеля моего дозволить погребсти мое тело на восточной стороне храма Пресвятой Богородицы в моей обители в г. Киеве под открытым небом, не делая в земле никакого приспособления, в простом сосновом гробу... Прошу отпевать меня без всякой мирской славы, суетности и без всяких венков и цветов. При погребении и вообще после моей кончины прошу именовать меня рабою Божию Александрою или иным именем, если я когда-либо сподоблюсь монашеского пострижения. Над могилою прошу поставить весьма небольшой и самый дешевый каменный крест, вделав в него икону Царицы Небесной, полученную мною на Св. горе Афонской,²¹⁷ работы иеродиакона Лукиана, — на кресте

²¹⁵ **ЛУК'ЯНІВКА** — історична місцевість Києва між вулицями Дегтярівською і Баговутівською (до вулиці Кмитів Яр) і Бабиним яром. Лук'янівська площа є центральною площею місцевості. На ній розташований Лук'янівський ринок. Лук'янівське кладовище знаходиться між Лук'янівкою і Сирцем.

²¹⁶ **СВЯТО-ПОКРОВСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ МОНАСТИР** — заснований 1889 року великою княгинею Олександрою Петрівною (в чернецтві — Анастасія). Знаходиться у глибині кварталу, утвореного вулицями Артема, Миколи Пимоненка, Глибочицькою та Кудрявським узвозом. До його головних воріт веде Бехтеревський провулок.

²¹⁷ **АФОН** (грец. — Айон Орос, у перекладі Свята Гора), повна назва Автономна чернеча держава Святої гори Афон — монастирська держава на східному виступі Халкідонського півострова — Айон-Орос — в Егейському морі. Висота 1935 м над рівнем моря.

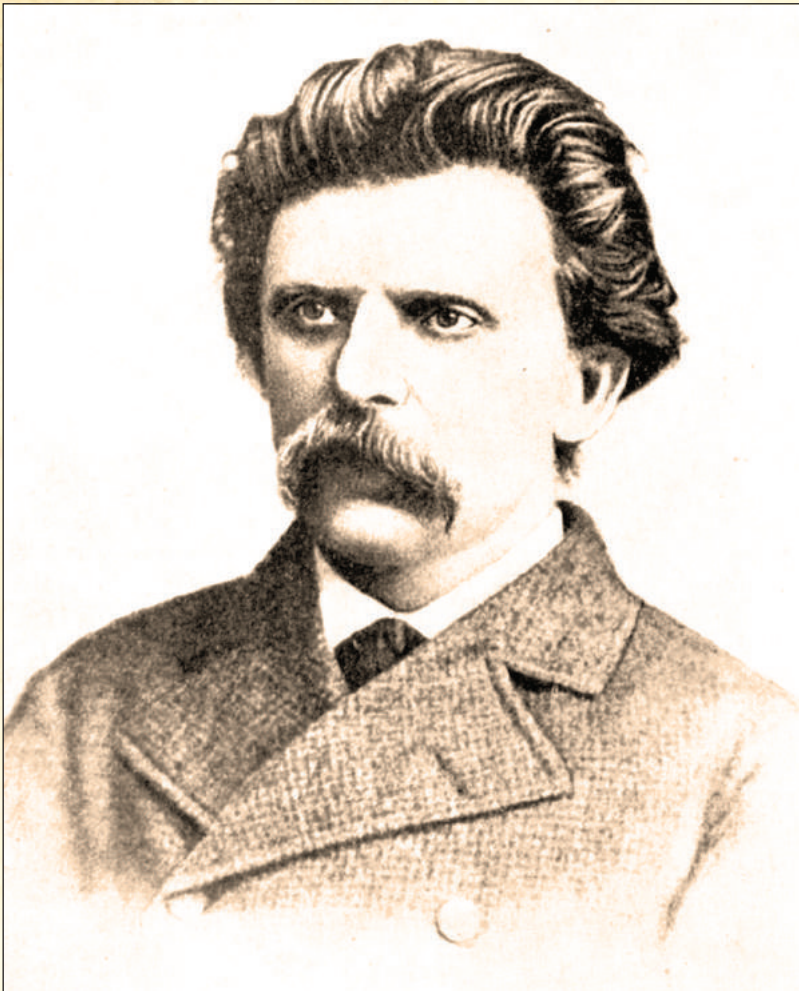
²¹⁸ **ОСТАП ВЕРЕСАЙ** — народився 1803 року в селі Калюжинці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Срібнянського району Чернігівської області) в сім'ї кріпака. Батько, Микита Вересай, був незрячим і заробляв на прожиття грою на скрипці. У чотирирічному віці Остап втратив зір. Хлопчиком переймав мистецтво співу та гри на кобзі у кобзарів та лірників. Понад сорок років мандрував містами і селами України. Його помітив художник Лев Жемчужников, який записав від Остапа Вересая кілька пісень, намалював його портрет і познайомив з Пантелеймоном Кулішем. Куліш розповів про Вересая Тарасові Шевченку, який 1860 року послав Вересаєві гроші та свого «Кобзаря» з підписом: «Брату Остапу від Т. Г. Шевченка». До кінця життя Вересай жив у Сокиринцях. Павло Чубинський на власні кошти збудував йому нову хату. Помер наприкінці квітня 1890 року.

надпись: тут покоится прах рабы Божией Александры...». Попри всі катаклізми і біди ХХ століття і монастир, і могила його засновниці збереглися. А 24 листопада 2009 року Священний Синод УПЦ причислив інокію Анастасію до лику місцевочтимих святих Київської єпархії.

«Я ПОСТАВИВ ЗА МЕТУ ОСТАТОЧНО РОЗВ'ЯЗАТИ ГОРДІЇВ ВУЗОЛ В ОРФОГРАФІЇ...»

Наступна сторінка багатой на різноманітні події історії Української Першокниги пов'язана з Павлом Житецьким. Бо саме Павло Гнатович став тією людиною, котра відкрила для наукового світу нові можливості у дослідженні пам'ятки. Житецький встиг детально дослідити манускрипт ще у той час, коли він зберігався у Полтаві. А результати його праці стали основою виступу на організованому з ініціативи київських вчених III Археологічному з'їзді Російського географічного товариства, який проходив у Києві з 2 до 21 серпня 1874 року (на тому самому, на виставку якого граф Толстой відмовився «позичити» рукопис).

Загалом же варто відзначити, що з'їзд цей отримав статус міжнародного. У його роботі брали участь І. Срезневський, Д. Ілавайський, О. Міллер, М. Костомаров з Росії; О. Колер і Я. Ганоль з Праги; Є. Коста з Любляни; Ю. Даничич і С. Новакович з Белграда; Б. Дудик і Г. Венкель з Моравії; Ф. Рачка із Загреба; С. Тарновський, Д. Самоквасов, І. Скимборович з Польщі; Л. Леж та А. Рембо з Франції. Та найбільше було представників України — 121 вчений, з котрих 86 професорів та археологів з Києва. Внаслідок зусиль організаторів з'їзду, на ньому відбувся «генеральний перегляд наукових здобутків з українознавства і маніфестації української науки перед ученим світом російським, слов'янським та європейським». Таке українознавче спрямування це зібрання отримало не в останню чергу завдяки культурній програмі: його делегати побували на екскурсії по Дніпру, оглянули українську археологічну виставку, прослухали виступ народного хору з кобзарем Остапом Вересаєм.²¹⁸ Українська тематика прозвучала й у доповідях дев'ятох членів Південно-Західного відділення Імператорського Російського географічного товариства: В. Антоновича — «Про монету з ім'ям Володимира», Ф.

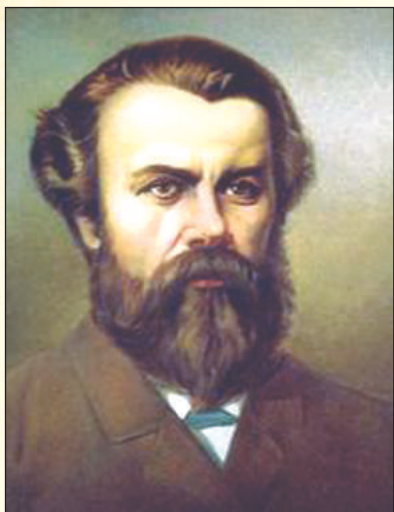

 **Павло
Житецький.**

Вовка — «Про малоросійську орнаментику», Н. Дашкевича — «Про Болоховську землю», М. Драгоманова — «Народні малоросійські пісні про кровозміщення», П. Житецького — «Про Пересопницьке Євангеліє 16-го століття» та «Про малоросійські думи», М. Константиновича — «Про кургани Чернігівського повіту», П. Лебединцева — «Про Софійський собор», М. Левченка — «Про збереження пам'яток старовини». А ще вісім рефератів були підготовлені за місцевими матеріалами. На з'їзді, за словами А. Кобилянського, Відділення «розгорнуло перед усім вченим світом величезні духовні скарби українського народу». О. Терлецький же вважав, що з'їзд приніс велику користь «українофільській справі в Росії, бо сливе всі рефератори торкалися України, а щойно на конгресі побачили і свої, і великороси, яка багата Україна на наукові сили». Такий проукраїнський характер поважного наукового зібрання викликав хвилю нападок і цькування у газетах «Киевлянин» та «День», які звинувачували вчених у сепаратизмі, насміхалися з «бесплодної і смешної забави сочинять и издавать сочинения и переводы на

²¹⁹ **ОЛЕКСАНДР II** (17.04.1818 — 1.03.1881) — імператор Всеросійський, цар Польський і великий князь Фінляндський (1855–1881) із династії Романових. Увійшов в російську історію як Визволитель, підписавши 19 лютого 1861 року маніфест про скасування кріпосного права. Загинув у результаті терористичного акту, організованого партією «Народна воля».

²²⁰ **«КИЕВСКИЙ ТЕЛЕГРАФ»** — перша київська недержавна газета, заснована Альфредом фон Юнком в липні 1859 року. Виходила двічі на тиждень тиражем близько 1000 примірників (кількість передплатників у найкращі часи не перевищувала 300). У ній, окрім офіційних указів та постанов, публікувалися міські новини і плітки, повідомлення про життя країни, огляди внутрішньої і міжнародної політики, інтерв'ю з відомими мешканцями міста та рекламні оголошення. 1874 року вдова засновника продала газету за 4500 рублів Явдосі Гогоцькій, яка зробила видання друкованим органом загальнослов'янського руху та української культури. Нова власниця газети підтримувала досить тісні зв'язки з видними діячами української культури Володимиром Антоновичем, Михайлом Драгомановим, Павлом Житецьким, Іваном Лучицьким та ін.

221 МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ (АБО ДРАГОМАНІВ) (30.09.1841–2.07.1895) — український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, представник відомого роду українських громадських і культурних діячів Драгоманових. Один із організаторів «Старої громади» у Києві. Доцент Київського університету (1864–1875). Після звільнення за політичну неблагонадійність емігрував до Женеви, де очолював осередок української політичної еміграції (1876–1889). Професор Вищої школи у Софії (1889–1895). Одним із перших в українському літературознавстві звернувся до аналізу романтизму як напряму в мистецтві, що в попередні десятиліття відіграло позитивну роль у становленні національної літератури. Брат письменниці та громадської діячки Олени Пчілки, дядько Лесі Українки.

малороссийском крестьянском говоре... Край этот русский, русский! В нем нет разных национальностей и вер». А вже наприкінці 1874 року до Санкт-Петербурга надійшов меморандум помічника попечителя Київського шкільного округу Михайла Юзефовича, у якому діячі українського руху звинувачувалися в тому, що вони прагнуть «вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі». Для розгляду меморандуму російський цар Олександр II створив «Особливу нараду для припинення українофільської пропаганди». Ось ця особлива нарада дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на українським нарідчї значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення України від Росії». Як наслідок «роботи наради», 30 травня 1876 року, перебуваючи у німецькому місті Бад Емсі, Олександр II²¹⁹ підписав указ, який отримав назву Емського.

За «шкідливий вплив та залучення до редакції неблагонадійних осіб» було заборонено видання часопису «Киевский телеграф».²²⁰ Закрили також Київське відділення Російського географічного товариства (те саме, яке організувало з'їзд!). Активних же членів Київської громади Михайла Драгоманова²²¹ і Павла Чубинського,²²² як невинуватих та небезпечних агітаторів, вислали з України. І ось саме у цей чорний для України час Павло Житецький у 1876 році відважився опублікувати повний текст Євангелія від Луки та уривки з інших євангелістів, вміщених у Двірецько-Пересопницькому Євангелії. Оприлюднив Житецький тоді і знімки чотирьох мініатюр до Євангелій. Він розглядав рукопис у колі інших перекладних конфесійних текстів XVI століття, як невід'ємну частину писемної культури народу, вважав його таким же повноправним джерелом вивчення літературної мови того часу, як і оригінальні тексти. І хоч О. Є. Грузинський пізніше відзначив цілий ряд недоглядів у публікації Житецького: пропуски (в одному місці пропущене ціле зачало — одинадцять, яке є описом другої родословної Христа), перекручення окремих місць, описки, саме цей текст понад століття і використовували більшість дослідників пам'ятки, котрі не мали можливості ознайомитися з оригіналом. Адже на той час Першокнига наша перебувала у Петербурзі, і до неї ніхто із вчених доступу не мав. Зрозуміло, що без публікації Житецького було б неможливе проведення будь-яких широких наукових досліджень не те що за кордоном, але й в Україні. То що ж то був за чоловік, котрий відважився на такий громадянський вчинок?

Павло Житецький народився в Кременчуці 4 січня 1837 року у родині Гната Павловича та Ірини Мойсеївни Житецьких. Мати його, проста і лагідна жінка, наспівала

синові змалечку пісень, з якими він не розлучався довіку, нарозказувала казок і приказок. Батько — внук мандрівних дяків²²³ з Чернігівщини, вихованець Переяславської семінарії, був людиною суворою і вважав, що нащадок служителів культу має обов'язково продовжити їхню справу. Отож, Павло 1851 року став студентом Переяславської семінарії, а по її закінченні у 1857 році, успішно склав 25 іспитів, написав три твори і був зарахований до Київської духовної академії. Як синові священика, йому надавалася можливість вчитися за казенний кошт. Але Павло стає членом таємного гурту і одним з організаторів студентського страйку та співавтором колективного «Прощенія», в якому були викладені ганебні факти з життя академії (той крик душі молодих академістів побачив світ у Герценському журналі «Колокол»²²⁴). Житецького ж за це виключили з академії, і 1860 року він вступає на перший курс історико-філологічного факультету Київського університету, де одразу ж стає активним членом університетського студентського братства, до якого уже входили Михайло Драгоманов, Микола Лисенко, Михайло Старицький.

Павло проводить уроки українською мовою в київських недільних школах, навчає дітей за «Кобзарем» і «Букварем южнорусским» Шевченка. Разом з друзями-студентами навесні 1861-го ніс труну великого Кобзаря понад Дніпром з церкви Різдва до Ланцюгового мосту. Через двадцять років (10 лютого 1881 року) він напише про цю подію синові Гнату: «Було це весною, в маї місяці. Народу, як маком насіяно скрізь по горах. Річей було багато, гроб важкий олов'яний. Нести тяжко, а ми несли його на плечах аж до парохода, що стояв коло мосту. Ступнів тридцять пронесемо та й станемо, от і говориться річ».

Влітку 1862 і 1863 років у селянській одежині Житецький, Микола Лисенко,²²⁵ Михайло Старицький²²⁶ і Тадей Рильський²²⁷ «пішли у народ». Подорожуючи Київщиною і Полтавщиною, записували народні пісні та їх мелодії, живомовну лексику, прислів'я, приказки. У лютому 1865 року Житецький дістав призначення на посаду молодшого вчителя російської словесності Кам'янець-Подільської гімназії, а через три роки його переводять до Києво-Подільської гімназії. Після повернення до столиці, за ним встановили таємний поліцейський нагляд. На початку 1870-х він бере активну участь у створенні та діяльності Колегії Павла Галагана — елітного навчального закладу для дітей дворянства. Житецький розробив його статут і пропрацював тут викладачем словесності майже двадцять років.

222 ПАВЛО ЧУБИНСЬКИЙ (27.01.1839–29.01.1884) — український етнолог, фольклорист, поет, громадський діяч, автор слів Гімну України. Досліджував побут, звичаї, говірки, фольклор та народні вірування. Після закінчення другої Київської гімназії вступає на юридичний факультет Петербурзького університету. У студентські роки брав участь у діяльності петербурзької української громади. Був автором журналу «Основа», де познайомився з Тарасом Шевченком і Миколою Костомаровим. 1861 року захищає в Петербурзі дисертацію «Нариси народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права Малоросії» й одержує вчений ступінь кандидата правознавства. Восени 1862 року Павло Чубинський пише вірш «Ще не вмерла Україна», що став національним гімном українського народу. Помер у в Петербурзі. Похований у Борисполі.

²²³ **МАНДРИВНІ ДЯКИ** (або як їх ще називають «школярі», «спудеї», «нищі студенти», «бакаляри», «миркачі», «канцеляристи», «недоуки», «вандровані пахолки», «пиворізи») — представники української сміхової культури XVII–XVIII ст., творці бурлескно-гумористичної літератури, що ознаменували появу низового бароко. Це культурний феномен, який зародився у студентському середовищі. Дяківські вірші були розраховані на широкі верстви населення. Їх творчість символізує в українській культурі завершення ери сакрального мистецтва. У цих віршах спостерігається злиття двох світів: організованого світу культури і хаотичного світу антикультури. Це зіткнення породжує сміх — веселий, грубувато-приземлений, цинічно-іронічний. Цей сміх обумовлює легковажне ставлення до християнської традиції, що прийшло із західної сміхової культури, поєднуючись із тенденцією просвітницького критицизму. Ці явища знаменують перехід від теоцентричного до антропоцентричного мистецтва.

²²⁴ **«КОЛОКОЛ»** — перша російська революційна газета, яку видавали О.І.Герцен і М.П.Огарьов в еміграції у Вільній російській друкарні в 1857–1867 роках. Як продовження закритого «Колокола», 1868 року французькою мовою видавалася газета «Kolokol» («La cloche»), адресована переважно європейському читачу.

Дуже плідно трудився у той час Павло Гнатович. Маючи у гімназії 36 уроків на тиждень, він у 1872–1874 роках створив свою першу ґрунтовну працю «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1877 року Російська Академія наук відзначила автора Уваровською премією). Здійснивши дослідження Двірецько–Пересопницького Євангелія і написавши праці під назвами «Опис Пересопницького рукопису XVI ст.» (1876 р.) та «Про Пересопницький рукопис» (1878 р.), вчений поклав початок новому напрямку в українському мовознавстві — історії української літературної мови. А зібрані ним лексичні матеріали (понад 10 тисяч карток) уже в XX столітті стали основою «Історичного словника українського язика», що побачив світ у 1930–1932 роках за редакцією Є. К. Тимченка.

В іншій праці «Очерк литературной истории малорусского наречия» (1889 р.) Житецький велику увагу приділив дослідженню історії української літературної мови, зокрема найскладнішого її періоду — XVII–XVIII ст. (теж відзначена Уваровською премією). 1893 року вийшла книжка «Мысли о народных малорусских думах», де Житецький аналізує мову і стиль дум, символіку, засоби образності, ритміку. Але така напружена праця не могла минути безслідно: прямо на уроці в Колегії Павла Гнатовича вразив інсульт. Та навіть розбитий паралічем, навчившись писати лівою рукою, він за кілька місяців створив підручники зі словесності для середніх шкіл — «Теория сочинения с хрестоматией», «Теория поэзии», «Очерки по истории поэзии». Ці посібники витримали по шість–вісім видань і 1902 року були відзначені малою премією Петра Великого. У 1898 році його обрали членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Ще однією великою справою, якою займався вчений, було створення українського правопису. Викладаючи у Колегії, Павло Гнатович добре знав ту правописну строкатість, яка гальмувала розвиток української мови. Тому, коли київські вчені взялися за поповнення, упорядкування та редагування словника на основі матеріалів харківської «Громади», збирання яких започаткувала ще раніше редакція журналу «Основа», він очолив групу словникарів. 3 лютого 1871 року Житецький писав М. П. Драгоманову: «Я поставив за мету остаточно розв'язати Гордіїв вузол в орфографії...». І його раціональні ідеї були враховані при укладенні першого українського правописного кодексу 1921 року, який отримав назву — «Найголовніші правила українського правопису».

Та Житецький був не лише науковцем і педагогом, але й брав активну участь у громадському русі українофілів. А таку діяльність царська влада вважала вкрай небезпечною. Тому Павло Гнатович незабаром зазнав переслідувань і гонінь з боку місцевих органів влади. У донесенні київського генерал-губернатора М. Черткова вчений був названий небезпечною особою і соціалістом. Його змусили подати у відставку і виїхати з України. «Вижили людину з батьківщини», — записав правник О. Кістяківський у своєму «Щоденнику». І хоч через кілька років він все-таки добився права повернутися в Україну, у розмові з військовим міністром зазначив: «Свого українофільського другосповідання я ні від кого не приховував і не приховую. Не тільки я сам українофіл в сенсі просвіти народу, збереження його культури, мови, літератури, але й дітей своїх навчу...» І навчив.

Його старший син Гнат (інші два померли молодими), як і батько, закінчив Київський університет, учителював у середніх навчальних закладах Петербурга і Києва. У 1898–1903 роках був співробітником «Большой энциклопедии», де вів відділ російської історії, надрукував майже триста статей і довідок. До того ж Гнат Павлович — один із засновників Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук (нині НБУ ім. В. Вернадського), в якій у 1922–1929 роках завідував відділом рукописів.

Павло Житецький був сучасником багатьох видатних особистостей кінця XIX — початку XX століття. Але особливо тісні зв'язки підтримував він із Іваном Франком. Їхнє особисте знайомство на основі спільних духовних і наукових інтересів з часом переросло у справжню чоловічу дружбу, яка тривала чверть віку. Павло Гнатович навіть був весільним батьком під час одруження Івана Франка з Ольгою Хоружинською у травні 1886 року. Не без впливу Івана Франка Павло Житецький написав ґрунтовне дослідження «Енеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века», яке стало однією із найкращих його наукових праць. Навіть будучи обізнаним із цією працею у процесі її написання, Іван Якович так відгукнувся про неї у своїй рецензії: «Оця найновіша праця многозаслуженого автора дає далеко більше, ніж велить надіятися титул. Подано перший в тім роді нарис українсько-руського письменництва в XVIII в. в зв'язку з громадянським і духовним розвоєм усеї суспільності в тім часі, ... в часі,

²²⁵ **МИКОЛА ЛИСЕНКО** (22.03.1842–6.11.1912) — український композитор, піаніст, диригент, педагог, збирач пісенного фольклору, громадський діяч. Походив з козацько-старшинського роду Лисенків. Навчався у другій Харківській гімназії. Закінчивши гімназію, вступив на природничий факультет Харківського університету. Але 1860 р. через матеріальні труднощі родина Лисенків переїхала до Києва, і Микола перевівся до Київського університету, після закінчення якого, Лисенко працював у Таращі на посаді мирового посередника. 1867–1869 рр. — завершив музичне навчання у Лейпцизькій консерваторії. З 1869 р. жив у Києві, де працював учителем гри на фортепіано, а 1904 року відкрив власну музично-драматичну школу. За українофільську діяльність Лисенка переслідував царський уряд, 1907 року він був на деякий час заарештований. Помер 6 листопада 1912 року у Києві, похований на Байковому кладовищі.

226 МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ
(2.12.1840 — 14.04.1904) — український письменник (поет, драматург, прозаїк), театральний і культурний діяч. Походив зі шляхетського роду. Залишившись сиротою, Михайло виховувався у родині свого дядька — батька композитора Миколи Лисенка. Старицький 1864 року закінчив Київський університет. 1878 року емігрував на деякий час за кордон. Повернувся в Україну 1880 року і знову розгорнув видавничу і театральну діяльність. 1883 року Михайло Старицький очолив перший професійний український театр. 1883 та 1884 роках видав український альманах у двох випусках «Рада». 1895 року залишив театральну діяльність і цілком віддався літературній творчості. Помер у Києві, похований на Байковому кладовищі.

який не мав літератури, був якоюсь добою застою і хаосу, з якого ні відси, ні відти виринула талановита, наскрізь національна пародія Котляревського.

Працю д. Житецького ми мусимо цінити тим вище, що йому в значній мірі приходилося першому прокладати собі дорогу, збирати факти і документи з перших джерел, із рукописів, а тільки декуди він міг опиратися на давніх працях... До добрих прикмет треба зачислити поперед усього живість викладу, так що праця читається з великим зацікавленням... у автора... широкий розмах малюнка, вміє всюди віднайти характеристичне, щиро людське...» Актуальності ця праця не втратила і сьогодні. Нею послуговуються як дослідники давньої української літератури, так і творчості Івана Котляревського. Ця праця стала вершиною сили духу автора, адже він переміг «фізичну неміч великою любов'ю до науки».

У травні 1909 року Павла Гнатовича вразив другий інсульт: він при ясному розумові й неушкодженому зорові та здатності говорити повністю втратив рухомість. Два роки прожив прикутий до ліжка, а в березні 1911 року тихо відійшов у вічність. Поховали його на Байковому кладовищі в Києві.

Колишні вихованці Колегії зібрали кошти на пам'ятник учителеві, який і встановили 1912 року. Він стоїть і понині. Бібліотеку вченого, яка складала понад три тисячі томів, дружина Варвара Семенівна, за його заповітом, передала Українському науковому товариству. А численні розвідки і дослідження Павла Гнатовича, наполеглива і самовіддана наукова праця, не в останню чергу, призвели до визнання на початку ХХ століття Російською академією наук української мови як рівноправної і самодостатньої.

У своєму дослідженні Двірецько–Пересопницького Євангелія Павло Житецький наголосив, що «Вивчення Пересопницького рукопису не лише з фонетичного боку, а й з боку лексичного, а також синтаксичного, могло б привести до наслідків надзвичайно важливих. Перед нами відкрилась би така сторінка в розумовому житті цього краю, яка могла б висвітлити глухі століття XV і XVI, а разом з тим могла б надолужити відсутні сторінки, вирвані пізнішими переворотами, що відбулися на південноруській землі». Саме цій справі він прислужився якнайбільше, відкривши як вітчизняним, так і зарубіжним вченим можливість досліджувати Українську Першокнигу, незважаючи на будь-які заборони та перешкоди. А їх у нашої святині ще й у ХХ столітті було предостатньо.

ПОРЯТУНОК У ЯЩИКУ З... ПОРЦЕЛЯНОЮ

Цю неймовірну історію розповів Володимир Олександрович Мокляк, заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею. І трапилася вона восени 1941 року, коли до Полтави наближалися німецькі війська. Тоді й розпочалася підготовка до вивезення з міста різноманітних цінностей. Був складений і список експонатів Полтавського державного історико–краєзнавчого музею (так він тоді іменувався), відповідно до якого й готувалися до вивезення на схід фонди музею. У цьому списку Двірецько–Пересопницького Євангелія не виявилось. Та й хто б за радянських часів став рятувати якусь там Біблію! Однак, в останню мить завгосп музею Маркіян Браїлко забіг до приміщення, схопив манускрипт і поклав його до ящика з... порцеляною. Так рукопис опинився аж в Уфі. На жаль, про подальшу долю цього чоловіка нічого дізнатися не вдалося. Чи був він щиро віруючою людиною, чи, може, читав про нашу Першокнигу публікації Миколи Думитрашка та Павла Житецького, чи для такої благої справи Господь сподобив саме його, цього тепер не скаже з повною певністю ніхто. Але можна стверджувати, що своїм вчинком він прислужився Україні, як і багато його попередників — відомих і невідомих, рятуючи святиню від знищення.

А що саме це могло трапитися, свідчать факти. Бо за три дні — 18–20 вересня 1943 року — німці вивезли з краєзнавчого музею колекцію монет античних часів, старовинні ікони та інші історичні цінності. А 21 вересня близько півсотні німецьких солдатів увірвалися до музею і почали розбивати вітрини і громити все, що потрапляло під руки. А потім облили приміщення бензином і підпалили. Та й цього їм виявилось замало. Бо наступного дня окупанти навідалися уже на згарище. Вони залили якоюсь рідиною підвали, де зберігалися архіви, музейні фонди й бібліотека. У полум'ї пожежі згоріли експонати етнографічного відділу, 48 тисяч експонатів відділу природи, 70 тисяч томів бібліотеки, фонотека та інші цінності. Очевидно, тоді вогнем знищені й рукописне Євангеліє 1600 року, яке у реєстрі «Полтавського єпархиального древлехранилища» числилося під № 122 (Двірецько–Пересопницьке — під №121) і Євангеліє віленського друку 1644 року, яке значиться під №50301 в інвентарній книзі № 38 Полтавського державного історико–краєзнавчого музею за 1939 рік (Двірецько–Пересопницьке — під № 50300). Копії цих документів також надав Володимир Олександрович, за що я йому щиро вдячний.

²²⁷ **ТАДЕЙ РИЛЬСЬКИЙ** (2.01.1841–7.10.1902) — український громадський і культурний діяч, «хлопоман». У родині Рильських зберігали спогад про дивовижний порятунок прадіда Т.Рильського — Ромуальда, який за часів Коліївщини навчався в Умані і потрапив до рук гайдамаків. За мить до страти 14-літній підліток заспівав український псалом «Пречистая Діво, Мати Руського краю», чим зворушив коліїв. Їхній отаман відпустив не лише юного спудея, а й усіх бранців, що мали загинути разом із ним. Згодом Тадей Рильський записав цю сімейну історію і надрукував її в журналі «Киевская Старина». Більшу частину життя провів у родовому маєтку в с. Романівка, власним коштом збудував і утримував церковно–приходську школу, в якій були кабінети фізики та хімії і в якій він сам учителював. Свого найменшого сина, майбутнього поета Максима Рильського, назвав на честь Максима Залізняка.

Професор
Сергій Маслов.

²²⁸ **ІНКУНАБУЛИ** (лат. *incunabula* — колиска, початок) — книги, видані в Європі від початку книгодрукування і до 1 січня 1501 року. Видання цього періоду вкрай рідкісні, оскільки їх наклад був у межах 100—300 примірників.

²²⁹ **КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ** імені імператора Олександра II було засновано 1898 р. Ідея створення технічного навчального закладу виникла ще 18 лютого 1880 року. Цукрозаводчики Південно-Західного краю, «бажаючи ознаменувати 25-річчя перебування на престолі Царя-Визволителя Олександра II, вирішили зібрати необхідний капітал для спорудження технічного закладу». У рік заснування в КПІ навчалось лише 360 студентів, а перед революцією інститут нараховував понад 2200 студентів та 130 викладачів.

²³⁰ **УНІВЕРСИТЕТ СВ. ВОЛОДИМИРА** (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) — 8 листопада 1833 р. указом царя Миколи I було оголошено про майбутнє закладення у Києві університету Св. Володимира. Після польського повстання 1830–1831 рр. царський уряд закрити Кременецький (Волинський) лицей, на базі якого і був заснований новий університет. Перших професорів відібрали за ознакою благонадійності з числа викладачів Волинського лицю.

«ВІДЧУВАЄТЬСЯ ДОСВІДЧЕНА РУКА ПРЕКРАСНОГО ЗНАВЦЯ СТАРОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

До Полтави з евакуації Двірецько-Пересопницьке Євангеліє не повернулося. Та це й зрозуміло, адже у списках до вивезення його не було. До повернення, відповідно, також. Відправили ж його в Україну, очевидно, навмання, не знаючи точно, що це за книга. Так воно опинилося у Києво-Печерській лаврі, де його, звичайно ж, ніхто не чекав і де місцеві фахівці

й ідентифікувати не змогли. І, як це часто трапляється у таких випадках, за збереження ніхто особливо не відповідав (подумаєш — Євангеліє). Зберігалось воно не в найкращих умовах, бо професор С. І. Маслов у 1947 році виявив його на купі якогось непотребу. Він, звичайно ж, одразу впізнав рукопис, адже бачив його у 1940 році в бібліотеці Полтавського державного історико-краєзнавчого музею. Саме завдяки Сергію Івановичу, котрий просто заніс книгу до Інституту рукопису, стало воно одним з найцінніших раритетів серед 700 інкунабул²²⁸ (найдавнішими вважають клинописні тексти третього тисячоліття до нашої ери), що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. І знову ж таки це не була щаслива випадковість. Адже Сергій Іванович Маслов виявився саме тією людиною, котра могла це зробити. Він народився в місті Ічня Чернігівської губернії. У 1898 році закінчив Прилуцьку класичну гімназію і того ж року вступив до Київського політехнічного інституту.²²⁹ Однак уже 1900 року навчається на природничому відділі університету Св. Володимира.²³⁰ Але 1902 року заново вступає на історико-філологічний факультет цього ж університету. Через п'ять років, блискуче завершивши навчання, залишений

професорським стипендіатом на кафедрі історії російської мови та літератури. Першу свою працю з фольклору «Лірники Полтавської та Чернігівської губерній» опублікував у 1902 році в «Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда». З 1913 року С. І. Маслов розпочав педагогічну діяльність як приват-доцент, викладаючи латину й історію російської літератури в Київському університеті, на Вищих жіночих курсах та у київських гімназіях. Після 1917-го працював у вищих і середніх навчальних закладах Києва, був дійсним членом Науково-дослідної кафедри мовознавства, брав участь у виданні «Бібліологічних вістей».

З 1 травня 1926 до 4 листопада 1937 року працював у Всенародній бібліотеці України. У 1933-му його запрошують до Київського державного університету на професорську посаду. Тут він викладає історію російської літератури доби феодалізму і слов'яно-руської палеографії не тільки студентам, а й аспірантам. А 17 грудня 1935 року 55-річний учений затверджений у званні професора літературознавства. 22 лютого 1939 року його обирають членом-кореспондентом Академії наук УРСР. А з 10 березня того ж року він починає працювати заввідділом давньої літератури в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

І всі ці роки, починаючи ще з гімназії, С.І. Маслов збирав власний архів, який нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. Вернадського. Крім цього, учений передав до бібліотеки і свою колекцію рукописних книг, яку збирав усе життя. Це унікальне зібрання складається з конфесійних рукописів та стародруків XV–XIX століть. Загальний же обсяг його власного архіву становить 8335 одиниць. Значну його частину становлять наукові праці Сергія Івановича з літературо-, мово- та книгознавства, історії писемності, друкарства, бібліографії, фольклору тощо.

Фундаментальною ж працею С. І. Маслова стало дослідження «Бібліотека Стефана Яворського».²³¹ Ця бібліотека складала значний науковий інтерес не лише у зв'язку з особистістю С. Яворського, як видатного церковного діяча, а також, як окремий книгознавчий об'єкт. Маслов описав 28 рукописів, які належали особисто С. Яворському, ретельно проаналізував їх походження та зміст. Ця праця стала зразком історико-книгознавчого дослідження з історії колекцій та зібрань приватного походження. Вона висвітлювала не лише загальний зміст бібліотеки, містила науковий опис найцінніших рукописів та видань (609

²³¹ **СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ** (в миру Симеон Яворський (1658 — 24.11.1722) — богослов, філософ, письменник, поет, публіцист, проповідник, релігійний, політичний і культурний діяч, митрополит Рязанський і Муромський, президент Синоду Православної російської церкви, проректор Слов'яно-греко-латинської академії.

²³² **НІЖИНСЬКИЙ БЛАГОВИЩЕНСЬКИЙ СОБОР**. Урочисте освячення, при якому дали назву Богородичного Назарету, відбулося 1716-го року. Новий храм назвали також пам'ятником на честь перемоги Петра I у Полтавській битві, що відбулася якраз під час будівництва собору. У другій половині XVIII століття монастир тричі постраждав від пожеж. Відродження монастиря відбулося з 1803 по 1823 роки при ігумені Вікторі Черняєві. При радянській владі будівля обителі використовувалася під склади. У 1999 році діяльність монастиря відновилася.

ЄВАНГЕЛІСТ МАРКО — один з чотирьох Євангелістів, названий теж Іоанн, Святий. Мати його Марія мала просторий дім у Єрусалимі, що й служив для сходив вірних християн. Туди сховався і Св. Петро після чудесного звільнення із в'язниці. Марко — небіж лівіта Варнави; вони обидва супроводили Св. Павла в першій його апостольській подорожі. Потім Марко, нерозлучний супутник верховного Апостола Петра, був, так би мовити, його секретарем, і друге Євангеліє — ніщо інше, як коротко списана проповідь саме Апостола Петра. Після смерті Апостолів Петра і Павла Марко проповідував у Єгипті, заснував там Олександрійську Церкву. Марко подав тільки ті відомості з життя Христа, що тоді були вживані у християнській катехизі. Тим то він починає свою благовість від прилюдного виступу Спасителя в Галилеї, обширніше описує Страсті й Воскресіння, додержуючи радше логічного, ніж хронологічного порядку. Євангеліст Марко хоча й був євреєм, але не писав єврейською мовою, а грецькою. Цей факт підкреслює те, що в християнстві ще з часів проповіді Спасителя всі мови вважаються святими у тій мірі, у якій передають слова Божі і служать для запису святих Писань. 25 квітня 68 року натовп язичників повів Марка на судилище, але дорогою Євангеліст помер.

*Пам'ятний знак
Першокнизі у
Пересопниці.*

позицій), а й розкривала її колекційну значимість. У ній вміщені біографічний нарис життя та діяльності Стефана Яворського, публікації як каталогів, складених власником, так і документів щодо історії бібліотеки та обставин її передачі, детальний аналіз процедури передавання книгозбірні з Москви до Ніжинського монастиря.²³² До неї входили також листи, укази, розписки, клопотання тощо, які були в додатках.

Та розквіт книгознавчої діяльності С. І. Маслова припадає на 20–ті роки ХХ століття, коли він працював у Всеукраїнській академії наук, очолюючи комітет з описування стародруків, а також в Українському науковому інституті книгознавства та Всенародній бібліотеці України. Його найвідомішими науковими працями цього періоду були «Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст.» та «Етюди з історії стародруків».

У цей час С. І. Маслов фактично організовує українське книгознавство, що відзначалося під час ювілейних свят 17 листопада 1927 року в Києві, у зв'язку з 25–річчям його наукової діяльності. О. А. Назаревський так оцінив наукові

праці Сергія Івановича: «Скрізь — і у виборі матеріалу, і в його розміщенні та освітленні, і в самому викладі в стислих, але точних визначеннях, у блискучих і влучних характеристиках відчувається досвідчена рука прекрасного знавця старої української літератури, видатного майстра наукової та навчально-педагогічної справи».

Та це була оцінка колеги-науковця. А більшовицька влада побачила у його діяльності зовсім інший підтекст: його звинуватили у буржуазному націоналізмі. Протягом п'яти років (з 1929 по 1934-ий) праці Маслова взагалі не публікувалися. А Сергій Іванович змушений був згорнути книгознавчі дослідження. Доля вберегла його від сталінських таборів, де згинули численні його колеги. І він сповна прислужився своїй Батьківщині, уберігши для прийдешніх поколінь книгу, яку тепер називають національною святинєю. Адже міг спокійно прикрасити нею свою багатющу домашню колекцію...

ВСТАНОВИЛИ ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК ПЕРШОКНИЗІ БЕЗ... ЖОДНОЇ КОПІЙКИ

Протягом майже всього ХХ століття про Двірецько-Пересопницьке Євангеліє знало лише вузьке коло науковців. Та й ті особливо не афішували свої дослідження, адже йшлося у першу чергу про книгу богослужбну. А в державі войовничого атеїзму до подібної літератури ставилися більш, ніж неприхильно. Правда, були ще й ентузіасти, котрі попри всілякі заборони і перепони таки хоч по крупинках, а збирали матеріали кожен про минувшину своєї малої батьківщини. Таким ентузіастом виявився і журналіст та письменник з Рівненщини Євген Іванович Шморгун. Народився він 15 квітня 1940 року у селі Новожуків Рівненської області у селянській родині. Навчався у школі, Дубенському медичному училищі, Рівненському педагогічному інституті. Працював їздовим у колгоспі, фельдшером, служив в армії. Словом, типова біографія сільського хлопця повоєнного покоління. Але Євген Іванович усе-таки особливий, адже виріс поблизу села Пересопниці, яка в минулому навіть княжим градом була, про що літописи свідчать. Ось ця сива давнина й не давала йому спокою. Ні тоді, коли вже співпрацював у газетах, ні тоді, коли керував обласним літературним об'єднанням, ні

ЄВАНГЕЛІСТ ЛУКА — супутник Св. Апостола Павла в його подорожах, автор третього Євангелія та Діянь Святих Апостолів. Лука походив із Антіохії в Сирії, був греком за національністю та ймовірно лікарем.

Християнство прийняв від учнів Христа. В Антіохії познайомився зі Св. Павлом і став його товаришем у другій апостольській подорожі. Був і в третій апостольській подорожі, а також у римській в'язниці. Св. Лука залишився при Св. Павлові, мабуть, аж до його смерті. Апостол Павло у своїх Посланнях часто згадує любого Луку. Він описав життя і діяльність Павла в книзі Діянь святих Апостолів. Декілька вісток про своє життя подає сам Св. Лука в другій книзі, що ввійшла до Святого Письма тобто в Діяннях Апостолів.

Св. Лука мав освіту і своє Євангеліє написав добірною грецькою мовою. Із всіх євангелістів найліпше дотримується історичності в сучасному розумінні. При тому він не є істориком, але теологом Божого наміру врятувати людей. Він не подає у Євангелії всевичерпного життєпису Ісуса Христа, а дає лише вибрані події й проповіді, які могли б бути корисними читачеві первісної Церкви для глибшого пізнання Спасителя. Його Євангеліє скероване до всіх народів. Бог хоче, щоб всі спаслися. Особливо до грішників, яким подає зворушливі проповіді Ісуса Христа чи події з Його життя, як про блудного сина, про грішницю, яка розкаялася та ін.

За переказами, Лука помер у віці 84 років у місті Тебен у Беотії, там і похований.

*Євген Шморгун
виступає
на урочистостях
у Пересопниці. 1989 р.*

ЄВАНГЕЛІСТ МАТВІЙ (Левій, Митник) — один з 12 Апостолів Ісуса Христа. Матвія називають ще Левієм, що як би відділяє його минуле життя від служіння Ісусові. Матвій написав Євангеліє від Матвія. Неподалік від Капернаума проходив Ісус із своїми учнями і зустрів на митниці Матвія, який збирав мито. Побачивши Ісуса, Матвій запросив Його з учнями до свого дому на трапезу. Це дуже обурило фарисеїв, які вороже ставилися до Ісуса. Ісус покликав Матвія за Собою і він погодився. Тоді митаря зневажали люди і навіть учні Ісуса були здивовані, коли Він покликав Матвія за Собою. Після вознесіння Ісуса Христа Матвій тривалий час залишається у Палестині і проповідує християнське вчення в Юдеї, потім в Ефіопії, серед мідян та персів. Люди, які слухали Матвія в Юдеї, просили його написати свої розповіді про Христа. На прохання своєї пастви, Матвій і створив Євангеліє. Вважається, що Євангеліє від Матвія написано через 8 років після вознесіння Господа Ісуса, себто у 41 році після Різдва Христового. Час і обставини смерті Матвія достеменно невідомі. Одні стверджують, що Матвія 60 року після Різдва Христового спалили в Ефіопії за наказом князя Фульвіана, інші кажуть, що Матвій закінчив своє життя не мученицькою смертю, а помер від старості.

тоді, коли очолював Рівненську обласну організацію Спілки письменників України. Ось той неспокій викристалізував у ньому переконання, що хай і в неперспективному (була, у другій половині ХХ століття, така категорія населених пунктів) селі Пересопниці потрібно встановити пам'ятний знак. Адже саме з цієї землі пішла у світи Українська Першокнига. Але ні в райкомі, ні в обкомі компартії його навіть слухати не хотіли. Та ще й натякали, аби й сам цією справою не займався.

А він займався. І вперто шукав хоч когось, хто б дослухався до його доводів і... допоміг. Шукав і знайшов помічника в особі заступника голови Рівненського облвиконкому Степана Чернолоза, який ще й очолював обласну організацію Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Але от заковика: за розподілом обов'язків, окрім іншого, відповідав він за формування... атеїстичного світогляду жителів Рівненщини. Отож Чернолоз прямо й офіційно підтримати задум Шморгуна не міг, бо ж Євангеліє увіковічували... Але сказав: «Ти працюю, а я допомагатиму». Як йому те вдавалося, одному Чернолозу та Богу відомо, але справа пішла.

Допомагати Євгену Івановичу здійснити задум взявся і художник Костянтин Литвин. Обговорюючи ескіз майбутнього пам'ятного знака, вони дійшли думки, що це має бути «великий, дикий камінь, зсередини якого, ніби світло, йде до людей Книга». Здавалось би, ось ідея — залишилося тільки її втілити. Та каменярі раптом відкрили секрет: щоб камінь стояв вічно (а на менший строк Шморгун не погоджувався!), його треба вирубати вручну з моноліту, а не брати готового валуна! А це ж, гай-гай, праці та й праці! Та Євген Іванович вже не міг зупинитися і кинути оту затію.

Пошуки відповідного каменя привели його у село Ясногірку Сарненського району, де був підходящий кар'єр. А камінь у ньому в той час чомусь добували литовці. Розповів Шморгун про свою справу тамтешньому директорові Антонасу Стасюкінасу, порадився той зі своїми хлопцями, й вирішили вони прислужитися благородній справі. Бо ж не почувалися у ній чужими: як-не-як, а в середині XVI століття Волинь до Великого князівства Литовського входила, в одній державі предки жили. Словом, вирубали литовці два камені — для знака і підставки загальною вагою у 15 тонн та ще й своїм транспортом до Пересопниці привезли. Тут ще один чоловік родом із тих місць плече підставив — Олексій Хмилецький, директор Рівненського спецкомбінату побутового обслуговування населення, своїх робітників туди направив (інші керівники на таке не наважувалися, бо ж знак без жодного документа споруджувався). Так і встановили пам'ятний знак Першокнизі без... жодної копійки.

А Шморгун тоді вже замислив провести тиждень української літератури у рамках Міжнародних Шевченківських днів, а заодно й пам'ятний знак на третій день Великодня — 14 травня 1989 року — відкрити. Те свято в Пересопниці було велелюдним. На нього навіть гості з інших союзних республік завітали. А ще, завдяки тодішньому голові Спілки письменників України Юрію Мушкетіку, приїхало центральне телебачення. І ось тоді вперше за чотиристолітню історію добру звістку (а саме так Євангеліє з грецької перекладається українською мовою) з Пересопниці (як і задумали її творці) почули в усіх кінцях України. То був початок! Початок осмислення всіма свідомими українцями, яку книгу маємо, чим гордитися можемо і що берегти мусимо!

*Урочисте відкриття
пам'ятного знака у
Пересопниці. 1989 р.*

ЄВАНГЕЛІСТ ІОАН був сином Зеведея і Саломії — дочки святого Йосифа Обручника. Одночасно зі старшим братом Яковом його покликав Господь до числа Своїх учнів на Генісаретському озері. Апостола Іоана особливо любив Спаситель за жертовну любов і велику чистоту. Під час таємної вечері сидів поруч з Господом і за знаком Апостола Петра запитав про ім'я зрадника. Іоан невідступно слідував за Ісусом Хресним шляхом. Біля підніжжя Христа він плакав разом з Божою Матір'ю і почув звернені до Неї слова розп'ятого Господа: «Жінко, ось син твій» і до нього: «Ось Мати твоя». З того часу Іоан, як люблячий син, дбав про Пресвяту Діву Марію і служив їй до її Успіння, нікуди не відлучаючись з Єрусалиму. Після Успіння Божої Матері вирушив до Ефесу та інших Малоазійських міст для проповіді Євангелія, взявши з собою свого учня Прохора. Апостол Іоан невпинно проповідував. Коли почалося гоніння на християн імператора Нерона. Апостола Іоана відвели на суд в Рим, де засудили до смерті. Але він випив чашу зі смертельною отрутою і лишився живим. Потім вийшов неушкодженим з котла з киплячою олією, у який його кинули за наказом імператора. Після цього Апостола Іоана заслали в ув'язнення на острів Патмос, де він прожив багато років. Святий Апостол Іоан помер у віці ста з лишком років.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі з XVII століття // Україна в Центрально-Східній Європі. — 2005. — №5.
2. Архив Юго-Западной России издаваемый временною комиссией для разбора древних актов. Часть первая. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. — Том первый. — Киев, 1859.
3. Архив Юго-Западной России издаваемый временною комиссией для разбора древних актов. Часть первая. Акты церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1322–1648). — Том IV. — Киев, 1883.
4. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століття. — К.: Мистецтво, 1981.
5. Бодянский И. М. Донесение г. министру народного просвещения магистра Московского университета Иосифа Бодянского из Праги от 23 марта 1838 г. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1838.
6. Буслаява Ф.И. Общия понятия о русской иконописи. — Москва, 1866.
7. Бухало Г. Як створювався пам'ятник «Пересопницькому Євангелію» // Вільне сл. — 2002. — 22 трав.
8. Гбачев В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. 2-е изд. Исправл. и дополн. — Полтава, 1902.
9. Гнатенко Л.А. Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки // Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561: Дослідж. Транслітер. текст. Словопоказчик / Вид. підгот. І. Чепіга. за участю Л. Гнатенко. — К., 2001.
10. Грузинский А. С. Палеографические и критические заметки о Пересопницкой рукописи // Журнал Министерства народного просвещения. — 1912. — №4.
11. Грузинский А. С. Пересопницкое Евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. // Искусство. — К., 1910. — № 1.
12. Грузинский А. С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке: Летковское Евангелие // Чтения в Ист. о-ве Нестора летописца. — К., 1911. — Кн. 22, вып. 1/2.; 1912. — Кн. 23, вып. 1.
13. Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1995. — Т.6.
14. Жемчик Г. Хто він, Михайло Василевич? // Погорина. Літературно-мистецький альманах. — Рівне: «Азаля», 2002. — Вип. 4.
15. Дубровіна Л. А., Гнатенко Л. А. Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія // Пересопницьке Євангеліє. 1556 — 1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. — К., 2001.
16. Думитрашко Н. Замечательная рукопись Полтавской семинарии — Пересопницкое евангелие. — Полтава, 1874.
17. Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков / Сост. П. Житецкий. — К., 1876.
18. Запаско Я. П. Орнаментовані рукописи XI–XVI ст. в книгозшивах Української РСР // Матеріали з етнографії та художнього промислу. — 1957.
19. Запаско Я. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. — К.: Вид-во АН Української РСР, 1960.
20. Запаско Я. П. Українська рукописна книга. — Львів, 1995. — 480 с. : іл. — (Сер. : Пам'ятки книжкового мистецтва).
21. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. — Львів, 2002.
22. Кониський О. Тарас Шевченко–Грушівський. Хроніка його життя. — Київ, 1991.
23. Кривошій О. Княгиня Анастасія Гольшанська–Заславська [— чийми стараннями і коштом побачило світ «Пересопницьке Євангеліє»] // Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. — К., 2004.
24. Максимович М. А. Воспоминание о городах Пересопнице и Дубровице и о князях, ими владевших // Киевлянин. — 1840. — Кн. 1.
25. Маслов С.І. Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст. — К.: УНІК, 1936.
26. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культур. життя укр. народу: Репринт. відтворення вид. 1918 р. — К.: Абрис, 1991.
27. Огієнко І. Українське Пересопницьке Євангеліє 1556 р. — Тарнів, 1921.
28. Огієнко І. Пересопницьке Євангеліє 1556 — 1561 pp. // Путь правды. — 1930. — № 1.
29. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912.
30. Петров Н. И. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. — 1867. — № 5.
31. Плющ П. П. Завдання вивчення мови Пересопницького Євангелія // Тези доповідей VI українсько-славістичної конференції. — Чернівці, 1964.
32. Плющ П. Пересопницьке Євангеліє як пам'ятка української культури // З історії української та інших слов'янських мов. — К., 1965.
33. Полотай А. Бодянский Осип Максимович // Шевченківська енциклопедія. Робочий зошит Б. — К., 2005.
34. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992.
35. Пшеничний М. Шляхи, які сховає Тарас: [Про відкриття пам'ятника «Пересопницькому Євангелію» в с. Пересопниця Рівнен. р-ну] // Друг читача. — 1989. — 15 черв.
36. Скоп Л. Майстер мініатюр Пересопницького Євангелія — Федуско, маляр зі Самбора // Л.: Коло, 2011.
37. Славинський М. «Ми втратили ще одне «Слово...» // Віче. — 2008, серпень.
38. Слободяник А. Пересопницьке Євангеліє — святиня українського народу // Друкарство. — 2000, січень–лютий.
39. Соколовський В. Рукопис в Пересопниці // Чумацький шлях. — 2002. — № 1.
40. Теодорович Н. И. Город Заславль Волынской губернии. Исторический очерк. — Почаев, 1891.
41. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церкви и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1893. — Т. 3.
42. Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині // Наукові записки Інституту археології і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. — К., 2009. — Кн. 1. — Т. 19.
43. Терещенко А. В. Об Евангелии, на коем будто бы присягал Богдан Хмельницкий. — Библиографические записки, 1861 г., т. 3. — №12.
44. Трипольский В. Полтавское епархиальное древлехранилище. — Полтава, 1909.
45. Туровська Л. Унікальна пам'ятка українського рукописного мистецтва // Волинь моя: Журн. Міжнар. громад. об-ня «Волин. братство». — К., 2003. — Вип. 3.
46. Унія в документах. — Минск, 1997.
47. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1983. — Т. 40.
48. Фрис В. Зі спостережень над репертуаром, історією створення і розвитком української книги XVI — першої половини XVII століття // «Записки Наукового Товариства імені Шевченка». — Т. 233. — 1997.
49. Цибульська А. Дубровиця — Пересопниця: Роль княгині Анастасії — Парасковії Гольшанської–Дубровицької у створенні «Пересопницького Євангелія» // Дубровиці — 1000 років: 36 матеріалів наук.–краєзн. конф., присвяченої 1000-річчю першої писемної згадки про м. Дубровицю. — Рівне, 2005.
50. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник. — Вінніпег, 1984. — Т. 1.: Від найдавніших часів до 1914 року.
51. Чепіга І. Національна святиня // Київська старовина. — 1992. — №4.
52. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє: Історія відкриття пам'ятки // Бібл. вісн. — 1997. — № 1.
53. Чепіга І.П. Пересопницьке Євангеліє — унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561: Дослідж. Транслітер. текст. Словопоказчик / Вид. підгот. І. Чепіга за участю Л. Гнатенко. — К., 2001.
54. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1964. — Т. 6. Листи. Нотатки. Фольклорні записи.
55. Шморгун Є. Світло далекої зірки // Азаля: Літератур.–краєзн. календар на 1993-й рік. — Рівне: Азаля, 1992. — Вип. 1.
56. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — К., 2008.

ЗМІСТ

“А святиня ж у нас одна...”	4
“Товаришу милий не скорби”	12
“Мова південно-руська чиста, як зорі небесні...”	20
“Не має рівних собі серед відомих”	30
“На Божій стежині до вічності”	42
“Щоб забуті світи воскресити”	50
“Україна незалежна вже була”	66
“Не спалило її забуття”	70
“Час знає всім слідам ціну”	76
“Благовірна і христолобива”	76
“И люду посполитиму к доброй науце”	84
“Ішпиталь для вбогих і недужих...”	88
“Сіє Євангеліє прислано й дано єсть...”	90
“Спасибі тобі ще раз за літописи, я їх уже напам’ять читаю...”	93
По Шевченкові панахиду служив.....	97
“Просвещенному благодетелю”	100
“Я поставив за мету остаточно розв’язати Гордіїв вузол орфографії...”	104
Порятунок у ящику з... порцеляною.....	111
“Відчувається досвідчена рука прекрасного знавця старої української літератури”	112
Встановили пам’ятний знак Першокнизі без... жодної копійки.....	115

**Автор щиро вдячний за допомогу у виданні цієї книги
Олександр Леонідовичу Шпаку, генеральному директору
ПАТ «Хмельницькобленерго», депутату Хмельницької обласної ради.**

Двірецько–Пересопницьке Євангеліє: Історія. Творці. Таємниці.
Навчальний посібник.
Олексій Тимощук.

Редактор Микола Шокало.

Обкладинка Тараса Тимощука.

Технічний редактор Людмила Тимощук.

Оригінал–макет і верстка Олексія Тимощука.

У назвах розділів використані рядки з віршів
Ростислава Балеми і Любові Гайжевської.

В оформленні сторінок використані графічні елементи
з Двірецько-Пересопницького Євангелія та фотознімки старовинного пергаменту.

Підписано до друку 14.05.2012 р. Формат 60x84 1/8. Гарнітура Times New Roman
Суг. Друк офсетний. Наклад 1000. Зам. №..... Віддруковано у ТОВ «Поліграфіст»,
м.Хмельницький, вул. Курчатова, 8: тел. 72–00–50. Вид. свідоцтво ХЦ №013 від 27.11.2000 р.

Тимощук О.О.

Двірецько–Пересопницьке Євангеліє: Історія. Творці. Таємниці. Навчальний посібник/
Тимощук О. — Хмельницький: Поліграфіст, 2012. — 120 с.

У навчальному посібнику «Двірецько–Пересопницьке Євангеліє: Історія. Творці. Таємниці», приуроченому 455–річчю початку і 450–річчю закінчення роботи над Українською Першокнигою, книгою, на якій присягають новообрані президенти України, у популярній формі розповідається про історію її творення. Детально розглядаються всі відомості про її творців та меценатів, а також ідеться про людей, котрі протягом століть докладали зусиль для її збереження, а то й порятунку. Аналізуються тут і таємниці та загадки, які й досі не розкриті дослідниками і з приводу яких існують тільки версії та здогади.

Книга розрахована на широке практичне використання вчителями, школярами, викладачами вузів, студентами, краєзнавцями та небайдужими людьми, котрі цікавляться історією України та шанують минувшину свого народу.

ISBN